

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА ІV.

За цвітень 1900 року.

Зміст четвертої книжки,
за цвітень 1900 року.

РІЧНИК ТРЕТІЙ. ТОМ ДЕСЯТИЙ.

	Стор.
<i>Наш альбом.</i> Із поезій Миколи Чернявського	1—4
<i>Вічний календар.</i> Оповідання Грицька Коваленка .	5—20
<i>У наймах.</i> Оповідання Михайла Яцкова	21—50
<i>Перехресні стежки.</i> Повість Івана Франка	51—71
<i>Із оповідань Гната Потапенка:</i>	
II. Октава	72—86
III. Тайна (нарис)	86—98
IV. Проклята слава. (Із консерватор. споминів)	99—120
<i>Десять сліпих.</i> Дняльоги Джордана Бруно	121—128
<hr/>	
<i>Панько Омелькович Куліш.</i> Огляд його діяльності. Написав Осип Маковей (далі)	1—28
<i>Із чужих літератур.</i> (Нові сили в сучасній літера- турі. I. Ада Негрі) — Євгенія Дегена	29—41
<i>Джордано Бруно</i> — дра Ф. Йодля	42—51
<i>Хроніка і бібліографія</i>	52—64

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК.

В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК, МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
ДР. ІВАН ФРАНКО.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

Річник III. Том X.

У ЛЬВОВІ, 1900.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

891.7905

LIN

v. 3

no. 4-6

З М І С Т.

	Стор.
<i>Наш альбом :</i>	
Із поезій Миколи Чернявського	1—4
Із поезій Г. Комарівни	243—244
Із поезій Одарки Романової	244—245
Із поезій Тарана	245—246
Із поезій Богдана Лепкого	246—248
<i>Вічний календар.</i> Оповідання Грицька Коваленка ..	5—20
<i>У наймах.</i> Оповідання Михайла Яцкова	21—50
<i>Пережресні стежки.</i> Повість І. Фр. 51—71, 157—176,	280—301
<i>Із оповідань Гната Потаненка :</i>	
ІІ. Октава	72—86
ІІІ. Тайна (нарис)	86—98
ІV. Проклята слава. (Із консерватор. споминів)	99—120
<i>Девять сліпих.</i> Діяльогі Джордана Бруно	121—128
<i>Із оповідань Наталки Полтавки.</i> Кому яке діло?! (Оповідання мого товариша)	129—133
<i>Із малюнків Надії Кибальчич :</i>	
І. На полюванні	134—137
ІІ. Весною	137—139
ІІІ. Десь грають	139—140
ІV. З громади	140—143
V. Весільні співи	143—146
VI. Нарис	146—156
<i>Будущий хліб.</i> Нариси з повісти А. Крушельницького :	
І. На порозі життя	177—181
ІІ. У родичів	181—186
ІІІ. Перший день	186—188
ІV. На авдієнції	188—198
V. У п'їт'мі ночі	199—201
<i>Ескізи і малюнки :</i>	
І. Хто винен? — Михайла Галушинського	202—203
ІІ. Божевільний, його-ж	203—205
ІІІ. Така... дурна справа, Ореста Авдиковича ..	205—209
ІV. Скінчив, Івана Брика	209—212
V. Сільський верховод, В. Доманицького	302—305
VI. Пташенята, М. Дерлиці	306—309

	Стор.
<i>Із англійських поетів:</i>	
Із Персі Біша Шеллі. З берега моря.....	213
Із Томаса Гуда.....	214—215
Із Феліції Гіменс.....	215
Із Роберта Нікколя.....	215—216
Із Альфреда Теннісона.....	216
Із Шекспіра.....	217
Із Томаса Мура.....	217 218
Із Андрія Парка.....	218
<i>Чукчи.</i> Оповідань Вацлава Серошевського.....	219—242
<i>Палій.</i> Оповідань Василя Стефанюка.....	249—261
<i>Тихі драми.</i> Студії Марти:	
І. Лист.....	262—268
ІІ. По дорозі.....	269—279
<i>Переспіви з Г. Гайне</i>	310—315
<i>Із оповідань Марії Янічек:</i>	
І. Подорож на Гарц.....	316—323
ІІ. Хлопський син.....	323—348
<i>Із оповідань Анатолія Франса: І. Олов'яний салдат</i>	349—356
<i>Із Дантового „Пекла“:</i>	
І. Вхід до пекла і пробуток байдужних.....	357—359
ІІ. Франческа з Ріміні.....	359—362

<i>Панько Олелькович Куліш.</i> Огляд його діяльності. Написав Осип Маковей.....	1—28, 77—107, 169—188
<i>Із чужих літератур.</i> (Нові сили в сучасній літературі. І. Ада Негрі) — Євгенія Дегена.....	29—41
<i>Джордано Бруно</i> — дра Ф. Йодля.....	42—51
<i>Хліборобські спілки М. Левитського, Михайла Р—ва</i>	65—76
<i>Музей Василя Тарновського</i> — Немирича.....	108—125
<i>З російської України.</i> [Проф. Фльоринський і українсько-руське письменство] — Spectator-а.....	145—168
<i>Данте Алієрі,</i> студія Альфреда Жанруа.....	189—199
<i>Улиця Шевченка у Львові, М. Грушевського.....</i>	200—202
<i>Хроніка і бібліографія</i>	52—64, 125—144, 203—220

НАШ АЛЬБОМ.

ІЗ ПОЕЗИЙ МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО.

I. Бескет.

Відбитий вітрами від рідного стану,
Понятий водою із кручі вершин,
Під сонцем палючим і в ризах туману
На морі сумує бескет, він один.
Він слухає співи блискучої хвилі.
Він знає всі тайни підводних країн;
Та море й ті співи йому всі немилі, —
Глядить він на скелі родивних вершин:
Орел там літає... На горді вершини
Спинаєть ся хмара порою грізна
І грім окликає нагірні лощини...
А він, — він невольник злиденного дна!...

II.

Зірками блискучими Падаємо ми З неба ясновозорого В сю країну тьми. Снами позабутими Все здаєть ся нам, Що на небі мріялось Сьвітовим синам.	Дивимось на зорі ми У ночі глухій І встає у споминах Ціле море мрій. Тільки все малюєть ся Мов у давнім сні, А кругом нас товплять ся Сни землі грізні.
---	--

III.

Не бажа душа спокою, Не шукає згоди, Все звабля її грозою Чорний день пригоди.	І здаєть ся їй, мов буде Лекше їй з грозою, Хоч ударить в самі груди З хмари грім стрілою...
---	---

IV. Шляхи.

Не стрінуть ся в-друге широкі шляхи,
 Якими в життя ми виходили в ранці;
 Кляли ся усі ми, як ті женихи,
 До смерти годити єдиній коханці,
 А лиш розійшли ся, — покинули нас
 Всі думи високі й заміри в той час!
 На иньші шляхи нас життя позиває,
 По своєму кожен свій вік проживає,
 У кожного небо і сонце своє,
 А спільний ключ правди засох і не бє...

V.

Все віщує быть весні:	Узяла ся десь одна
І глибокі, і ясні	І розвіялась вона,
Зводи неба. і віде	Як летючий білий пар,
Теплий вітер не веде	І весела, і ясна...
Снігових холодних хмар;	Ні, сьогодні — вже весна!

VI. Море.

Під поверхом чистим у морі глибокім
 Сади позростали замислені, темні,
 Там скелі повстали і чолом високим
 У гору зняли ся, могутні, таємні.
 Там дива підводні, страшні вісьминоги
 Сидять по печерах, чекають здобичі;
 Там бога морського кришталні чертоги,
 Сирен там зрадливих сади чарівничі.
 Там ходять підводні жильці табунами,
 І любе їм царство їх тихе і темне...
 Душа чоловіча, з зрадливими снами
 І щастем незнаним, — те море таємне.

VII.

Сьогодні високо над мною	Але якась незнана туга
Таємні згуки пронеслись,	Ще глибше в душу залягла,
Небесні вістники спокою, —	Немов зостав ся я без друга
І всі думки мої вляглись.	Під час, як лихо набіга.
І чую — сльози задріжали...	
Оттак упав би й зарідав:	
То вічну пам'ять там співали	
Всьому тому, що я кохав!...	

VIII.

Непримітний і убогий	Снить ся пекло, царство туги,
За людською течією	Дим, огню страшного хвилі,
Я проходжу над землею	І в огні тім чорнокрилі
Край недовгої дороги.	Князя тьми проворні слуги.
Йдуть сини землі німої,	А мені незмінно снять ся
Йдуть незмінно покоління;	Тихі, чисті, ясні зорі,
Снять ся їм верхи творіння,	І в душі моїй прозорі
Царство слави неземної.	Думи іскрами роять ся.

IX. В діброві.

Під гомін темної діброви	Я умирав би, і трусили
Бажав би я на вік заснуть,	На мене листє дерева,
Щоб в смертний час людської мови	Немов приспать мене хотіли,
І сліз і сьміху їх не чуть.	Мов рідна ненька з рукава
Я вмер би з чистою душею	Мене все хмелем засипала
І чистим серцем, без журби,	І разом з листєм запашиим
У згоді з небом і землею,	На мене чари навівала...
Без слова жалю, без клятьби.	І я-б забув ся сном ясним.
І тихо, тріпотно діброва	
Усе-б гуділа над співцем,	
Бо в неї, темної, розмова	
Одна з живими і з мерцем.	

X. Сон.

Сон мій — знову сон голодних!...	Там, за яром, чути співи,
Тим все — хліб, мені ж, на зло,	А в яру джорчить вода. .
В мурах города холодних	Соловейко переливи
Снить ся кожна ніч село:	Мов перлини роскида.
Тихі верби, тиха річка,	Тихше!.. Чуєте, — у лісі
Темний яр... і чарівна,	Стогне пугач за Дінцем?...
Тепла, зоряная нічка...	Крикнув сич в попа на стрісі...
І весна, ясна весна!..	Щось спізнавсь він з панотцем.
А з-за яру лють ся співи...	
Там — дівчата, парубки...	
О, мій сне, мій сне зрадливий,	
Ти не в руку, а з руки!	

XI.

Люблю, коли лампада	Здасть ся, наче леть ся
У мене ніч горить,	На мене благодать;
І в низ проміння пада,	Журба не зворухнеть ся
І тихо миготить.	Всі думи чорні сплять.

І радісно і мирно
Тоді в душі стає...
І всю ніч довгу мирно
Свій світ лампадка лє;

І образи сьвятії
Прихильно в низ глядять;
І згоден в ночі тії
Я все і всім прощать.

ХІІ. У осени.

Іду межею. Шелестять
Трава та листє під ногами,
І дерева старі шумлять
Своїми голими верхами.
Дуби, мов стражники, стоять,
Повиті думами сумними,
І дві березоньки між ними
Своїми цівками блищать.
А за березами ясними
Столітній осокор стоїть
І безнадійно гомонить
Вітками жовтими своїми.
В горі-ж над лісом мовчазні,
Легкі, неначе мрійні чари,

Шливають рожево-сізі хмари,
І захід сонця — весь в огні...
Ти не погаснеш, ясний світе.
Ти знов засяєш по весні,
І може випадє мені
По сіх прослідках знов ходити,
Коли справляти-ме весна
Після зими бенкет природи
І новолітній ряст уродить;
Коли зузуля голосна
Про долю стане віщувати,
І соловейко, царь співців,
Під млою ночі розливати
Почне свій любий срібний спів...

ХІІІ. Зорі.

„Як сьогодні ясно,
Наче день на дворі...
Роскажи, бабуся,
Нам про ясні зорі!
„Правда, що то квіти
В небі позростали,
Щоб недобрі діти
Там їх не достали?...
„Літом їх багато,
В осени-ж немає;
Мабуть Бог їх з неба
В рай тоді збирає.“
„Ні, мої кохані,
Зорі ті яснії
Не квітки небесні, —
Душеньки сьвятії.
„Як помре хто, — тіло
Батьушко сховає,
Душу-ж Бог до себе
В небо призиває.

„Янголи ту душу
В небо піднімають,
Там її у Бога
Про життє питають.
„Як душа та грішна, —
Темная буває,
Бог її на муку
В пекло посилає;
„А душа сьвятая —
Та ясна буває
І на небі бути
Бог їй призначає.
„І вона що ночі
Зіркою там сяє,
Душ сьвятих до себе
В небо дожидає...
„Гляньте: он, високо
Сяють золотії, —
Вас то дожидають
Душеньки сьвятії!“

Бахмут, 10 вересня 1899 р.

ВІЧНИЙ КАЛЕНДАР.

ОПОВІДАННЯ

Трицька Новаленка.

—•—

I.

„Хоч Французи та Англіїці і хвалять ся, ніби нас побили у Севастополі (побили-б вони батька лисого, коли-б ми не попустили, зважаючи на волю Божу), і кажуть, що ми повинні від їх учити ся усякої мудрости; отже відома усім щирим патріотам річ, що ті народи дійшли вже до краю, що вже від їх трупом тхне, а наш російський нарід, повний глибокої віри і смиренного духа, переможе усякі напасти і панувати-ме в світі, особливо коли й иньші славянські ріки зілють ся в російському морі. Західні народи суєтно марнують час і гроші, ціле життя від коліски товчуть ся по всяких школах; а наш чоловік тільки з надією на Бога, та на „авось“ і без шкіл та суєтної науки перемудрить усіх тих безбожників.

„Нехай Німці ламають собі голову, вигадуючи хитрі машини та пристрої до роботи; а наш чоловік затагне свою „дубінушку“ і — гори поверне... Нехай пропаший Захід має собі безліч лікарів і оздоровляє свої городи; а наші люде і так не боять ся смерти, та й не шкода, як умре 50 душ із тисячі що року, а натомість народить ся ще більше. Нам життя не дороге, нам на все „наплевать“, наші люде з безмірним терпінням і смиренням, мовчки переживуть усякі напасти; а ворогів, як до чого дійдет ся, шапками закидають. Розумійте, язици, і покарайте ся!

„А щоб знали вороги, що і ми можемо хитрі пристрої вигадувати, аби схотіли, — то ми вкажемо хоч би на два створіння російського ієнїя: самовар і вічний календар. Що до самовара, то сей благочестивий і смирний апарат усім добре відомий. А вічного календаря недавно зробив хоробрий генерал, Севастопольський герой, князь Шурумбурумов. Се імя на віки зістанеть ся записаним золотими буквами у нашу православну, „свято - русскую“ історію. Апарат князя Шурумбурумова на стілько дивний, що показує дні і числа і місяці усіх часів минулих від початку сьвіта, і будущих аж до кінця сьвіта. Нічого рівного мізерний Захід не міг вигадати ніколи. Нехай же тепер насмілить ся хтось казати, що нам ще треба учити ся у західних народів. Ні, ми тільки повинні дякувати Богови і промовити: Осіни себе крестним знаменієм, російський народе, бо настають для тебе часи слави і щастя!

„Хто хотів би дїпше взнати той дивний апарат князя Шурумбурумова, той може його набути по ціні 1 руб. 50 коп. в домі ***, при вулиці ***, і ми певні, що ніхто не пожалує грошей, а придбає собі, своїм дітям і онукам і найдалшим нащадкам найкращу спадщину — показчик усіх днів на вічні часи...“

Така замітка була надрукована в газеті „Благонамѣреннїй досугъ“, років уже з трицять назад. Як що ви маєте честь бути московським крамарем або доглядачем домів, або ви хочете удавати з себе „певного“ і „твердого“, то ви й тепер читаете подібні замітки у деяких газетах. Читайте, але не дуже зважаєте на сї поклики і дурно грошей кидати не будете. Так було і трицять років назад, і через те замітка про вічний календар не мала відповідного впливу: ніхто календаря не купував.

Але генерал Шурумбурумов не дурно втрачав ся на вино і закуски для „молодця“ співробітника „Благонамѣреннаго досуга“, закликаючи його до найкращих московських ресторанів. Як появилася та замітка, генерал поїхав до Петербурга, узявши з собою кількадесять примірників газети з тією заміткою і почав ходити до впливових панів у справі свого календаря.

Шурумбурумов походив із родини „князів“ якоїсь туркменської орди; дід його записаний був князем тому, що мав багато жінок і коней. Підчас винайдення вічного календаря Шурумбурумов був уже пристаркуватий чоловік, сивий, лисий і з хорими ногами, — ноги були застуджені підчас війни, — як він сам поясняв, — війни з хлопами Псковської губернії, що колись були збунтували ся проти панів (ще за панщини); але старий слуга генералів нишком поясняв, що пан занепадає на ноги після ближшої знайомости з циганками. Ну, але се було вже занадто давно.

Скоро після Кримської війни Шурумбурумова обвинуватили за якусь провину, але не покарали, тільки звели кинути службу, визначили пенсію і більше не турбували.

Маючи багато вільного часу, генерал дійшов до щасливої думки зробити такий пристрій, що показував би числа і роки, щоб не треба було що року купувати календаря та щоб завсїгди знати, коли роздавати-муть пенсію. Робітник із сусідньої літографії, що вмів малювати, поміг здійснити сю думку. Генерал був певний, що нікому ще на світі не приходила до голови така щаслива думка. Поки календаря роздивляла ся цензура, поки він друкував ся, минуло багато часу. Генерал усе міркував та рахував, і помалу в його уяві почали виринати все більші і значнійші наслідки його винайдення. І як приїхав він до Петербурга, то казав великим панам:

— Я кров свою проливав на полі брані, за славу вітчизни; як-же затихли громи і настав час мирної праці, я день і ніч клопотав ся, аби вигадати щось таке, що побиле-б усіх ворогів нашої держави, дужче, ніж кулі і шаблі. І я щасливий, що досяг свого; я вигдав такий пристрій, якого ще не бувало, який разом допоможе нам:

1. Засоромити гордий Захід і довести, що він мусить у нас учити ся;
2. Поставити державні фінанси так добре, щоб нарід ніколи не зотягав „недоімок“ (залегlostей), а щоб платив усе точно, що в його належить ся;
3. Викоренити усі ересі і росколи (схизму), навіть штунду, іще й привернути до правдивої віри тих, що досі блукають у темряві лютерства та латинства;
4. Викоренити усяку

„крамолу“, проти-державні напрями і посіяти в народі насіння правдивої науки; 5. Збогатити наших селян і взагалі усіх людей, усякого стану.

— Се добре! — мовить впливовий пан. — А як-же те все станеть ся?

— Ось як, дивіть ся самі. Се — вічний календар. Він показує не тільки дні, числа, місяці; він також показує в руці літо, круг сонця, індикт, — усе відповідно Східному счисленню. Через те, хто має сей апарат, той зараз закине рахувати дні по латинському способу, а пристане до нашого. Таким чином усі латинці наближать ся до східного обряду. Далі — усім відомо, що всякі єресі та схизми повстають головно через хибну хронологію. Отже отся моя вигадка усуне усі хиби і всі помилки, бо тут видні усі роки, від початку світа. Дивіть: се — 0, бо не було нічого; відтак перший день творіння, число 1, рік 1. Так іде до потопу, далі до Давида...

— А покрутїть лишень, нехай апарат покаже той день, коли Господь ущасливив Адама, подарувавши йому жінку.

Шурумбурумів крутить-крутить, а тоді й каже:

— У Битописанії про се, здасть ся, не згадуєть ся, через те й апарат не показує. Тепер розглянемо сю справу з економічного боку. Через що, спитаю я вас, у нашій державі так часто голод буває? Через що хліб не родить?

Генерал узяв ся в боки і дивив ся так завзято, немов би став до бою.

Впливовий пан здвигнув плечима і промовив:

— Багато є причин.

— Багато! А головна яка? Не знаєте? Я довго про се думав і дійшов: хліб не родить через те, що мужик дурний, не знає, коли саме треба орати, а коли сіяти. Не знає свого часу, не вмє рахувати днів, а хибно рахує від Масниці до Великодня, від Вшестя до Пречистої і т. д. Через те все лихо. Як би мав він отсю машинку, то вона-б йому показала точно усі дні й числа, і хлібороб без помилки знав би, коли саме сіяти, а коли орати. Візь-мемо, наприклад, хоч би дрібничку. Дивіть ся, я накручу. Тут стоїть 5-ий день квітня, субота. У сей день квочка

сіла на яйцях; у який день будуть курчата? Знов покручу, і виходить — 26-го квітня, у середу.

— Либонь знов у суботу?

— Ну, се все однаково... Із сього ви бачите, що маючи мій апарат, люде перестануть голодувати, і ми поставимо хліба на цілий сьвіт; і цілий сьвіт нам за те платити-ме.

Шурумбурумов аж задихав ся від утоми, але знов почав:

— Фінанси. Через що у нас грошей мало? Через що мужик не платить податків? Га? — Причина та сама: бо мужик добре не знає часу, коли саме треба платити; через те казна втрачує мільйони, а мужик платить штрафи. Вічний календар і се лихо поборе.

Ще далі генерал пояснював, що дякуючи чудовому апарату люде точно знати-муть історичну хронологію, коли який князь чи цар народив ся і вмер, і т. д., і через те зникне хибне розумінне історії, зникнуть крамоли, вольтеріянство, фармазонство, нігілізм, соціялізм і т. д. Що правда, сї річи не давали ся розуміти старому воякови, — знав тільки, що се шкодливі дурниці.

Отак ходив він до впливових людей, показував число газети з відомою нам заміткою і балакав про свій апарат, котрий складав ся з великого картонного квадрату, помальованого і пописаного усякими знаками, числами і буквами. Деякі букви і числа посували ся, як потягти за хвостика або покрутити, иньші-ж були нерухомі. Щоб краще розділити рядки чисел — намальовано довгу, зелену гадюку; а по середині, для закраси, намальовано сонце, подібне до людського обличчя. До того доданий „ключ“ — книжка з поясненнями, як поводити ся з вічним календарем, як по йому визнавати роки та числа.

Нарешті один пан урядовець, аби відчепити ся від Шурумбурумова, обіцяв приказати, щоб усї волосні правління (сільські уряди) купили по одному примірнику календаря. Се було дуже добре, бо таким способом генерал розпродав зразу ціле видання, а російський нарід придбав багатоцінний апарат, що має силу збогатити і ущасливити людей.

У кожную волость прислано по одному примірнику календаря і „ключа“, і за те узято з громадських грошей по 1 руб. 50 коп. за примірник.

Між иньшим присланий був той дивний календар і в Білашівську волость. Там його прибили до стіни, спробували наставляти і крутити як слід, але тяжко було розібрати, що й до чого. Хиба сам генерал умів би по „ключу“ вказати, як поводити ся з календарем. Тоді писар закинув „ключа“ до шафи з старими паперами і сказав:

— Се такий вічний календар, що вічно нічого не показує.

Довго так стояв, прибитий до стіни, той календар, аж почорнів, бідний. У волости перемінили ся три писарі; „ключа“ давно вже згризли миші. На таблиці стоять дивні, небувалі числа і знаки: рік виглядає 13082, місяця немає, день 4—8 в; зелена гадюка заснула до якого часу; а після того, як минулого року баби мазали стіни у волости, рік став 07, день 33, а сонце, намальоване на середині, осліпло на одно око, бо молодиця мазавши якоесь ляпнула віхтем і замазала одно око. Після того лице календаря виглядало ще сумнійше, але на його мало хто дивив ся. І ніхто не міг би вгадати, що показує, що про рокує вічний календар, — чи то добре, чи що лихе. І зістав ся він таємний і незрозумілий, як сокровище надзвичайної премудрости, яку годі відчитати, як скарбниця, повна золота, від якої ключ закинений у море, як замкнений рай, у якому спіють овочі знання і вічного життя, та немає надії ні спроможности туди досягнути ся...

Один тільки чоловік на все село, Омелько „пророк“, якому відкриті були тайни зір небесних і тайни думок людських, вельми начитаний у Сьвятому Письмі, іноді було зайде до волости, скоса гляне на темну таблицю і щось собі міркує і шепче...

Так було, аж поки стала ся одна несподівана пригода.

II.

Маленька лампа з розбитим склом блимала і чаділа на старому, голому столі, а біля неї зігнув ся хлопець Терешко, з русявою, аж білою головою, худий і малий,

хоч мав уже дванацять літ. Він старанно переписував на помнятому, нечистому папері якусь оповістку, і думав про ті часи, коли вже він справді добре навчить ся писати і дадуть йому за те плату, хоч по одному карбованцю на місяць. А тепер йому не дають ще нічого: він учить ся писати; на те його батько й віддав до волости.

Був тоді пізний, осінній, темний вечір. Старшина ще за дня поїхав на села; писаря покликав хтось на бенкет; дід-сторож випив чимало і лежав на печі колодою; писареві помічники скінчили роботу і давно вже розійшли ся. Тільки сам Терешко зістав ся у волости. — він там і ночував на голій лавці, поклавши в голови свою подрану опанчину. Довго він працював при чадній, смердючій лампі, аж йому вже спати схотіло ся. Він розправив ся, потяг ся, потунав по хаті; тоді знайшов свою торбу, витяг черствого хліба та цибулі, повечеряв, запив водою. Мабуть цибуля підбадьорила його, бо йому перехотіло ся спати. Але писання набридло, цур йому. Терешко почав ходити по хаті, думати свої думки. Хата була тісенька, і він узявши лампу пішов з нею до великої хати — „присутствія“, де стояв великий стіл, застелений подраним і засмальцьованим зеленим сукном, а на стінах висіли портрети царів.

Хлопець поставив лампу на столі, а далі почав ходити побіля стін, роздивляв ся портрети, читав підписи. Знайшов у рямі під склом якесь „наставленіє“, далі „правила“, знов „слово“, сказане десь якоюсь особою.

Далі Терешко спинив ся, глянув на те місце, де звичайно за столом сидить по середині старшина, а з боку — писар. Щасливі! Усі їх поважають, величають і боять ся, горілкою шанують, на бенкети кличуть, і ніхто їх не штуркає, не бє. Чи діжде колись Терешко такого щастя собі? Отже кажуть, може воно й правда, що теперішній писар також у свій час був бідним і голодним хлопцем, учив ся при волости писати; а дивись — тепер паном став, велику хату собі збудував, земельки прикупив. Коли-б то Бог поміг і Терешкови згодом, як виросте, вийти в люде! Терешко постановив собі, що як буде він колись писарем, то жалувати-ме малих хлопців-писарчуків, яким сам був тепера.

Терешків погляд спинив ся на темній таблиці, прибитій до стіни. Намальована на їй довга зелена гадюка скрутила ся аж у троє; по середині мабуть сонце, а може й місяць, із очима, носом і ротом. І пописані якісь знаки і числа. А зверху стоїть великий напис: „Вічний календар“. Терешко і ранійш бачив се диво, та не мав спроможности добре придивити ся. Йому не вільно було ходити у „присутствіє“. Аж ось тепер йому ніхто не перешкодить.

Він чув, що є на світі „Брюсов 200-лїтній календарь“, а в йому показано, яка буде погода, на який рік і день, і коли який король умре чи народить ся, і яка доля судила ся кожному чоловікови, і т. д. Іще в писаря є календар на сей рік, але Терешко досї не насмілив ся його переглянути; у тому календарі, здаєть ся, пописано, що має бути сього року. Видно розумні дуже ті люде, що складають календарі: вони усе знають, що коли буде: коли Великдень, коли дощ або сніг, і т. д. А от бідний хлопець Терешко хотїв би набрати ся розуму хоча на стїлько, щоб готового календаря розібрати. От певно Омелян, що всі звуть його пророком, уміє усе розібрати, що на сїй таблиці показано. О, то мудрий чоловік! Усї його боять ся, бо він вгадує людські гріхи. Він таки, буває, заходить у волость, і писар до його зараз промовляє:

— Отче Омелян, чим можемо прислужити ся вам?

Дід-сторож нишком казав, що писар боїть ся, аби Омелько не виявив писаревих гріхів.

Терешко присунув ослона, зліз на його, щоб ближе придивити ся до „Вічного календаря“. Вічний!... Не дурно-ж він, бідний, так змарнів та почорнів, бо мабуть стоїть тут споконвіку. Терешко умів рахувати ледви за черну сотню чисел. З боку календаря Терешко знайшов якогось хвостика; потяг за його і — злякав ся: таємне і дивне лице календаря заворушило ся, ожило, букви і числа посунули ся і здаєть ся сама зелена гадюка мотнула хвостом...

Довго так стояв та дивив ся Терешко, іноді доторкаючись до різних місць чудної таблиці. Числа і знаки стояли в якомусь дивному, незрозумілому ладі: одні боком, другі до гори ногами; одні посувають ся, зникають і ви-

ринають, иньші-ж стоять нерухомо, немов би їх причарувала до одного місця чудова сила. То буква П не знати чому — стане проти числа 48 і дивить ся на його, трохи не заговорить; то знов непевний знак О, як паша лютого звіра роззявить ся на невинну букву А і немов хоче її проглинати з тоненького кінця.

Вічний календар запевне показує на своєму лиці усе, що має стати ся. Але як се розібрати? Боже наш милий, створив еси усякі дива, створив і найбільше диво, „Вічного календаря“, щоб показував людям, яка їх доля чекає, з образом сьвятого сонця по середині. Дай же, Боже, бідному Терешкови розуміти тайні глаголи сїєї чудесної таблиці. Гірко йому жити. У батька-матері семеро дітей, землі мало, їсти нічого, і треба було віддати хлопця до волости, може навчить ся писарювати. Село у їх мале, бідне, школи немає. Терешка навчив читати один старий салдат за мішок борошна і сувій полотна. Тепер Терешко вже пів року товчить ся у волости, ходить до дому, у друге село, раз на тиждень, за хлібом та за цибулею, тим і живе; бігає до корчми по горілку для писаря та для старшини; і всі його ганяють, усі штуркають. Хиба дід-сторож іноді пожаліє, скаже:

— Пропадеш, Терешку, пропадеш! З голоду загинеш!

І дасть буває юшки з картоплею. Хоч би взнати, яка доля чекає Терешка, напр., через десять, через п'ятнацять років! Поторкав він таблицю. Календар змінив своє лице: проти букви П стоїть число 24. Що се? Може Терешко у 24 роки вже буде п—исарем! Але що визначає отой страшний лев, що онде виглянув з боку? То ворог? Господи, як се страшно, але як хочеть ся відгадати!...

Поторкав іще. Вже показує 031. Терешко не бачив ще ніколи, щоб знак О стояв на переді якого числа, і се його здивувало. О — визначає ніщо, може смерть. Щож се? На 31 році Терешко мусить умерти! Сьвіте мій, сьвіте ти зрадливий! На що Терешкови така недобра та несправедлива доля! Тільки недавно досяг він щастя, став писарем, аж тут уже й смерть...

Знов та й знов торкав Терешко таблицю, і вона все показувала нові, нечувані і невидані числа і знаки. І що далі лице „Вічного календаря“ робило ся грізним, страшним, неначе він сердив ся, що потурбували його вічний спокій, розірвали ту давню павутину, що нею був обплутаний. Він неначе хотів промовити: „Гей хлопче, дурний єси, не розумієш нічого, куди тобі розібрати мене! То й на щож турбуєш старого?“ Сонце насмішкувато дивило ся на Терешка своїм одним оком, гадюка тремтіла від лютої, аж посиніла і хотіла відкусити собі хвоста, а він зачепив ся за чудне число 666. Лев сховав ся, а натомиць вийшло страшилище — половина як кінь, половина як чоловік, з луком і стрілою в руці, націлив ся, ось-ось стрільне.

Терешко тремтів. На той час щось гуділо і свистало в комині, може вітер. Терешко скочив з осла, ухопив ляжку, побіг із нею до другої хати, швиденько поклав на лаві свою подрану опанчину, погасив сьвітло, ліг і заплющив очі, щоб нічого не бачити, не чути... Але у вікно зазірала темна осіння ніч, щось гуло і свистало у комині; без сьвітла в хаті стало ще сумнійше.

— Пропадеш, Терешку! Загинеш! — глухо промовив хтось, немов із-під землі. — Да воскресне Бог і ростицять ся вразі його!

То дід-стерож бубонів із просоння на печі...

III.

Сей сьвіт — як маків цьвіт. І життє людське — як та бульбашка на воді. Немає радощів справжніх, немає щастя певного; а тільки лихо, і гріх, і спокуса.

Се добре знає Омелько, на прізвище Пророк; і для того він зрік ся усіх радощів життя і присьвятив себе божим ділам: сьвяті книги читає (особливо Сон пресьв. Богородиці, Хожденіє Богородиці по мукам і т. д.), постує що середи, що пятниці і що понеділка; по монастирях ходить, невпинно молить ся, думає і балакає про близький кінець сьвіта і про страшні муки, яких не минуть усі грішні душі.

До того ще вмів Омелько по зорях угадувати і людські думки відчитувати; так на кого гляне, зразу і вгадає усі гріхи (бо, правда, й гріхи здебільшого в людей однакові), зараз і каже:

— Ідїть від мене геть! — каже Господь. — Бо ви дияволове племя! І ввергну вас у тартарари, і посадять вас дияволіві слуги у залізни казани, і будете кипіти у смолі і в сїрці, і будете лизати гарячі сковороди, і будуть вас драти за ребра залізними гаками. За те, що в середу і п'ятницю не постували, у неділю діло робили, до церкви не ходили, Богу не молили ся.

Омелько нераз заходив у волость, дивив ся на „Вічного календаря“; ніхто у волости, ані в цілому селі не вмів угадати, що показує той дивний календар, окрім самого Омелька. Омелько все придивляв ся, та міркував та рахував.

— Що ви там бачите, отче Омеляне? — спитав було писар.

Та Омелько не признаєть ся, тільки бубонить собі тихо:

— Ні, ще немає... А вже скоро...

— Що скоро?

— Восплачете і возридаєте усі, і буде скрежет зубовий, і сьвіт сонця потьмарить ся, і промовлять усі до гір: упадїть на нас! І до моря: проглини нас!

— А як-же у нашому краї немає гір, ні моря, — каже писар, — то де їх узяти?

Але Омелько не зважає на дурні теревені; є у його своя громада, своя школа, і він до неї промовляє, і там слово його паде не як на безплідний камінь, а як на родючу землю.

Сьогодні був він у волости, бачив на вічній таблиці сподіване число, і зьвіра, — усе, що повинно було стати ся. Глянув на страшне лице календаря, затремтів увесь, вибіг із волости і подивив ся на схід: чи ще немає знаменія? Але здаєть ся, ще не було.

У вечері того дня зібрала ся до його звичайна громада: Семенко, хлопець трохи хорий, але з величнім настроєм душі; дід Корній, що вже нераз ходив до Ахтону і до Почаїва і до самого Єрусалиму, приніс звідти трохи сліз

Марії Магдалини; Палажка, сьвята жона, приятелька Омелькова (буває іноді лукавий спокусить), що ходивши по селах „рай“ показувала. Той рай був куплений у Київі і складав ся зі скринки, подібної до церкви, стекол і малюнків. А на малюнках — зрілище Раю і Пекла, і багато иньшого.*) Була ще в Омелька стара мати; вона сиділа у темному запічку, бо була сліпа: одного ока зовсім не було, а на друге вона здебільшого бачила таке, чого звичайні люде не бачуть. Омелько возив її в Київ, до Сьвятих Печер і до Лева,**) а потім і в Козельщину,***) до чудового образа; та мабуть Господь хоче їй на тім сьвітї блаженство дарувати, бо й доси стара не прозріла.

Тихо сидить уся побожна громада, слухає свого пророка. Лямпадка під стелею, коло богів, блимає і ледви осьвітлює хату, а кутки темні. На стїнах прибиті молитви із словесами сьв. Йони з Київа і побожні малюнки, на яких намальовані здебільшого чорти: і в своїому звичайному видї, з ріжками, цапиною бородою і т. д.; і в видї страшних зміїв, ящурок, аспидів і василісків, усякої поганї, якої ще й на сьвітї не бувало. Вони являли ся у свій час на спокусу до спасенних людей; для того й змальовані, на науку всім, щоб лякали ся і каляли ся.

Омелько сидїв у своїй довгій чорній рясї, з довгими патлами, як правдивий чернець, і промовляв:

— Давно сподіваний і проречений перед віками час настав. Брати мої, простїть мене, і кайте ся, молїте ся, бо вже близько, близько... Настає час страшної кари, бо вже гріхів намножило ся через край. Аз спущу на вас, каже Господь, огонь палющий, і напущу на вас жажду, і не дам вам дощу на землю, і зушу ріки і істочники водні; і спущу на вас камінне гаряче, і воду кипячу, і не можете ніде сховати ся од гніва мого і од кріпкої руки моєї, і од всевидящого ока мого; і пішлю на вас звіврів лютих — голови у їх львинїї, крила орлинїї, волосє залїзнеє; і спущу на вас вселенную тьму, і ви припадете до землі і возо-

*) Стереоскоп.

***) У Київі, на житному базарі, біля фонтана є скульптурний лев.

***) Полтавськ. губ.

пісте, як звівірі, до батьків, матерей, братів і сестер ваших; і будете їх гроби розкопувати і речете до їх: прийміть нас до себе! І одверну од вас лице своє, не почую ні вашого плачу, ні ридання!

Усі слухали і німіли, особливо хлопець Семенко. А Омелько казав далі:

— Ви же знаєте, у сьвятому письмі показано, що перед кінцем сьвіта появить ся звівір і буде панувати: „І чуди ся вся земля у слід звівіру, і поклониша ся ему... І дани биша ему уста, глаголюща велика і хульна... Число імени звівірина — іже імість ум, да почтет число імени єго, і число єго — 666“. Отже, брати мої, вже образ звівіра появил ся і число звівірине. І зорі стали в надзвичайному порядку, і тремтять, от-от упадуть на землю, як жолуді з дуба посиплють ся!

Аж тут із темного закутка Омелькова мати гукнула:

— Ухопить! Ой, ой, захопить і драти-ме за язик, за ребра, за печінку!

Сліпим своїм оком вона побачила щось страшне, чого иньші не можуть бачити.

Хорий хлопець Семенко почав трясти ся і плакати і вити. Із темного закутка вистромила ся до сьвітла суха як кістка рука Омелькової матері, що все гукала:

— За печінки! За ребра!

Хлопець Семенко покотив ся на долівку, почав бити ся і рвати на собі чуба; лице посиніло, із рота котила ся піна.

— Запаскою! Чорною запаскою треба його накрити! — гукнула Палажка. Та, що рай показувала. Вона зараз відчепила з себе запаску і кинула на хлопця. Дід Корній скося глянув, що вона без запаски, і почав шептати „воскресного богу“. А Омелько озвав ся:

— Ви бачите: уже настає його панування, його царство. Се він почав з малого, слабого хлопця, а там і до иньших добереть ся. Мужай ся, терпи, Семеночку, спасенний будеш!

Довго качав ся і бив ся об землю Семен, нарешті він затих, заснув. А як прокинув ся другого дня в ранці, то Омелько спитав:

— Що тобі було, Семеночку?

Він оповідав, що його вхопило і понесло, і бачив він усі дива, усі страхіття, про які йому ранійш балакав Омелько, — не дурно-ж він пророк.

Скоро люде в шинку говорили, що вже Антихрист народив ся і людей хапає, що вже настає його царство. Деякі баби по селу голосили, дехто з старійших людей говів, сповідав ся, відписував своє добро на церкву. Богатий чоловік Конаш, що давав гроші за проценти, почав правити з людей гроші, бо — думає собі — як часом загине рід християнський, то загинуть і гроші з процентами. Омелько з дідом Корнієм пішли до монастиря за 30 верстов, а Омелькова сліпа мати зістала ся сама у запічку на Божу волю.

Скоро один чоловік, сидячи в сторожці при волости, хвалив ся дідови-сторожу, що починають ся страшні часи. Бо вже Омелько десь бачив: появило ся число звіріне і самий диявольський звівір, нехай би його краще чума задавила. І се вже певні ознаки, що Антихрист народив ся. Дід похитав головою, зітхнув і промовив:

— Грішні ми, грішні! — Та й пішов до Жида по горілку та по оселедця для писаря.

Чув ту розмову хлопець Терешко, бо він у сій же хаті сидів, і зараз догадав ся, де Омелько бачив число і звівіра, та й думає собі: як дізнають ся, що се Терешко такого нароби, то неминуче побють Терешка, буде йому страшний суд. Треба щось робити, треба покрутити таблицю, щоб звівір і число зникли, хоч і страшно доторкати ся. Тільки діждусь — думає Терешко — що не буде нікого в волости, зараз до діла!

Та все не щастило Терешкови. Писар у волости ночував, бо вже великі вечорі настали і він із вечора довго сидів за роботою.

Волосні урядники були немало здивовані, коли раз покликали одного побожного чоловіка, щоб платив податки.

— Чому не платиш?

Мовчить.

— Продамо твою худобу, твою землю.

— Продавайте, байдуже.

— То ти-ж у старці підеш, і з жінкою і з дітьми.

— Байдуже. Скоро всім кінець, і вам і мені. Годі вже з нас шкуру драти, ось настане на всіх останній суд.

Після того були іще люде, що зrekli ся платити податки і вже нічого не бояли ся. За те Палажка, показуючи рай, збрала за ті дні більше сотні карбованців.

Біля Омелькової хати, що стояла в кінці левади під вербами, збирала ся купа людей; вони, за приводом Омелька, що вже вернув ся з монастиря, молили ся, співали псалми. Про все те довідав ся поліцейський урядник і зараз доніс начальству, що у селі Білашівці неспокійно, люде збунтували ся, не хотять податків платити, начальству корити ся, збирають ся на якісь революційні наради, і як скоро не прибуде велика і сильна поміч, то вже трудно буде погасити бунт.

Скоро до Білашівки прибув справник і привів із собою сотню війська з офіцером. Почали скликати громаду. Дехто прийшов, дехто був на роботі; а купа людей збрала ся біля Омелькової хати. Волосні урядники повели туди справника з офіцером і з військом.

Терешко догадав ся, що весь той клопіт вийшов з його, чи з того „Вічного календаря“, і як пішли усї до Омелькової хати, зараз ускочив у „присутствіє“, приставив ослона, покрутив, посїпав за хвостики при таблиці: лихе число 666 зникло, не стало й звіра-стрільця, а натомість вийшла дівчина. Терешко заспокоєний утік із „присутствія“, сїв собі у сторожці при своїому столі і — мов не він, писав собі своє писанне.

Зайшовши в Омелькову леваду справник побачив невелику купу людей; вони співали:

Пойду я, пойду на Осіян-гору;

Ой гляну я, гляну у низ до долу.

Ой доле мій, доле, ти мій вічний гробе! — і т. д.

Омелько тимчасом читав із старої книги, з Апокаліпсиса, про звіра. Побачивши урядників дехто з людей утік, побіг за вербами.

— Ви чого тут збрали ся? — гукнув справник. — Розходьтесь, а то стріляти-мем.

Люде мовчали. За їх озвав ся Омелько:

— Не надійте ся на князи, на сини чоловічеськїї. Ви пани, і ми корили ся вам, аж поки не настало пануванне звіра.

— Якого зьвіра? А візьміть лишень отого патлатого! — озвав ся справник.

Привели Омелька до пана справника.

— Про якого зьвіра ти кажеш?

— Про того самого, що осьде в книзі написано. Уже настає царство Антихристове, і ви нас із військом не обороните. Ми зібрали ся, щоб самим боронити ся, молитвами та сьвятою водою.

— Деж ти бачив того зьвіра?

— На вічній таблиці, у волости.

Справник глянув на волосних урядників, а ті полякали ся.

— Нехай веде нас до волости, нехай покаже, де він бачив, — скомандував справник.

Повели Омелька. Він ішов сміло, іще й псалму співав по тихоньку. За ним ішли урядники, військо, люде. Прийшли до волости.

— Показуй, де ти бачив! — промовив справник.

Омелько глянув на таблицю, протер очи, ще раз добре придивив ся...

— Деж воно діло ся? — бубонів він. — Тут було, і ось уже немає. Зьвіра немає, а тільки дівчина... О, навожденіє бісовське!

Терешко з другої хати у щілину дивив ся і тремтів...

— Та то не дівчина, — озвав ся тихо сторож до одного чоловіка, — а молодиця та, що кожної суботи до писаря ходить.

Довго допитували ся Омелька, нарешті звеліли посадити його під арешт, а „Вічного календаря“ вкинули у піч.

Усе на сьвітї дочасне, усе зникає й пропадає, усе — попіл і порох. Не що вже „Вічний календар“, а й той, бідолаха, діждав ся своєї смерти і став попелом. Тільки у Петербурзі, у далекому кутку гробовища, на одній могилі лежить камінь, і на йому можна відчитати напис: „На сім місці похований генерал, князь Іван Шурумбурумов, що визволив Росию від усяких темних заблудів, від голоду, збогатив державні фінанси і засоромив ворогів нашого народу своїм геніяльним твором — Вічним календарем“.

У Чернігові, 1899 р.

У Н А Й М А Ж.

ОПОВІДАНЄ

Михайла Яцкова.

I.

Літня ніч. Місяць світить так ясно, що можна би мак збирати. Тіни садів, оборогів та хат розстелились по городах. Дивин ся в них і вгадуєш щось дивного. Цвіти і зелень дихають свіжими запахами. Садові затишки приманюють молодість, западне повітря упоює як поцілуй любки. На покосах блискотить роса та павутине і уносить ся легенька мрака. Навколо села дримає ліс. Забуте сповило нужду, горе, утому...

Лиш бідна Олена вже третю ніч не може спати. Лежить на сїні серед току та сунуть. І накриваєть ся з головою і затулює уха, але все даром. Упертий гомін дрозжить в її ухах, одна гадка не дає їй спокою. До сеї пори, до п'ятнадцятого року не мала ще своїх чобіток, хоч уже від вісьмох літ у службі неволить ся. Газди дорікають лишень, а справляти нічого не хотять. В зимі, як треба гнати товар до пійла або принести води, дають їй старі, великі чоботи. Вони такі тяжкі та незугарні, що кілько їх узувала, тільки просила Бога, щоби дочекати літа і розстарати собі нові. Тепер у літї, за товаром, збирала ягоди і гриби та передавала їх бабунею до міста. Спрятала вже більше чотирьох левів.

Завтра „польської Матки“ — відпуст у місточку. Вона дасть Дмитруневи шустку, аби пас за неї товар,

а сама випросить ся у газдині до шевця... Чобітки нові-новісенські так їй в думку вбили ся! Виринають із темного ліса, сповитого димом і усміхають ся, моргають до неї лискучими підківками. Вона лине по-при хати і стареньку церков, а не пишаєть ся, ні... Преці вже раз дочекаєть ся. І то сама собі їх справить, ніхто не сьміє випоминати. Як любо носити те, що придбало ся своєю працею! Думаючи нераз про чобітки не помічала навіть, як її бодяки колоди, як ожинники драпали руки, як боліли крижі від довгого схилюваня.

А тепер у її голові думка думку гонить, а в кожній вона — в чобітках! Вечерниці... Скрипка щебече, як дівчина, сопілка розважає як мати. Спів лунає, горячі лица йдуть круговоротом. Стефан — о, як за ним дівчата зиркають. А він шукає Олени та співає весело:

„Ой затну я раз у дуба, дубом поколишу,
Бідну собі возьму в танець, а богацьку лишу.
Бідну собі возьму в танець, а богацькій дивно:
Вона її заступила, аби ї не видно!“

От, коби вже раз дочекати ся чобіток, а відтак... відтак? Хто може знати, яка кому доля судила ся...

Небіжка мати оповідала про трьох голубів - віщунів, що знають долю чоловіка... Місяць ховаєть ся за ліс, голуби летять, грають ся в сріблястих хвилях. В кінці злопотіли крильцями і пропали. Пастушка заснула, а легкий пбдуд лопотів дальше листем явора.

II.

Сонце гріє, збіжа деліють, зелень пестить око. Олена квапить ся нетерпеливо і втішно через гайок. Ліщина зачіпає її, гладить то скоботне віткою, сполоханий кіс зафуркотів у корчі, ящірка шелеснула листом. Дорогою йдуть та йдуть люде, пастухи галайкочуть по пасовисках. Чмелі та пчолы бреньяють по полянках. Олена ховаєть ся в холоді, то виринає на спеку і лишає село в долині.

В місточку повернула до знайомого шевця, дала гроші, він узяв міру і обіцяв, що за тиждень будуть чобітки

готові. Зворушена поцілувала його в руку, просила ще раз за них, сказала, що пішла бабусю і попрощала ся.

В місточку гамір. Жиди повиносили крамщину зі склепів і порозкладали на столах та лавках. Зо всіх боків мінять ся жіночі хустки, перкалі, стяжки та заполоч. Жінки та дівчата тиснуть ся коло крамів, як пчоли коло чічок. У Олени лишило ся ще троха грошей, але вона хоч голодна, видала їх за кусник перкалю з квітками. „Буде півка“*) — подумала. „Волю три дни не їсти, а вбрати ся. Як голодна, то сего ніхто не видить, але як не вбрана, то скажуть: „Он, дивить, пішла якась ледащиця.“

Вступила до церкви. Тиск народу. Вона ледви добилася до вітваря Богородиці. Матінка божа була красно прибрана, на шії мала великі коралі, на голові золоту коруну, кругом палали сьвічки, а сама веселила ся з маленьким Христом. Обое так привітно дивили ся на Олену, що дівчина аж сплакнула. Довго клячала і дякувала Матери божій, що помогла їй витривати в намірі. Коли вийшла з церкви, жите в місточку було вже в самім розпалі. З цілої околиці напливав народ. Старі, молоді, діти. Родини, громадки знайомих, поодинокі; сі їдуть, ті йдуть, тамті стоять і гуторять. Переважно звичайні типи ходячкової шляхти, знуждані, вихудлі або набресклі і без виразу.

На вулиці бють ся пустяки, кидають камінем. Якась шляхтянка кричить: „Ти, суфратане! Не руцай каменєм, бо гловов руціш!“

Коло лави з сьвічками счинили два міщане сварку за те, що жид продавав їм ті самісїнькі сьвічки, які вони вже перед годиною купили і віднесли були на вітвар.

Зі всіх боків чути писк діточих пищавок та говкане погоничів. Дівчата в перкалевих одягах, хустинах або й капелюхах із сорокати китицями; молодики з вимашченими гривками бадьорять ся, вимахують паличками, прибагають, а дівчата показують заєдно свої зубки. Там прохожуєть ся бундючно панич із більшого міста, тут дячок убраний як піп відклонюєть ся гордо мужикови. Головними вулицями напливають процесії, співають протяжно серед

*) Запаска.

хмари пороху. Всі помучені і майже мокрі від спеки. Грають у сонці хоругви, одяги, парасольки та китиці.

Деякі мужики також тут пхають ся. „От ідуть люди тай я йду.“ Кругом костела і в середині повно народа. Одні посідали на мураві, иньші на лавках під липами, иньші повклякали під мурами. Сі притулили голови до муру і молять ся, ті перебирають пацьорки, а иньші шепчуть із грубих, затовщених книжок. В костелі чути монотонний, розплавний спів.

Перед костелом розложились крамнички з шкаплірами, ментеликами, хрестиками, образцями, книжочками, ба навіть деякі дурисьвіти продають за високу ціну оливу з чудовного образа, що помагає на біль голови і на гризь у серці.

Дальше розставили ся у дві лави всілякі каліки та прошаки. Повиставляли свої гидкі каліцтва, майже пхають їх богомольцям у очи та горлають охриплими і пняними головами, як душі в чистилищі. Дві міщанки стоять на боці і одна шепче до другої:

— Чи видите, Антоньова, он тоті діти-каліки?

— Ага, ну або що?

— Та знаєте, то старці самі виколюють їм очи та ломлять руки і ноги, аби люди мали над ними милосерде.

— О-оо-о!

— Бігме.

— Не горлай як ворона в посуху, але поділи ся зо мною — пробуркотав один жебрак до другого і штовхнув його під бік, аж той закусив зуби.

— Ти гречкосію! Шо мене дюгаєш? дюгнуло би тебе в просоню! Я з діда-прадіда на прошенім хлібі, а твій отець бігав за плугом як пес!

— От дивіть, Антоньова. Такого навіть у жидів нема. Де-ж би жиди публічили ся оттак при народі?

— Ой так, Янова — у жидів більша віра, як у католиків.

Через подвіре пошкандибав повагом „ксьондз місіян.“ Він відсапував важко, благословив вірних, що хилились до його рук, усьміхав ся та приговорював. Більші громадки пирскали перед ним, як плотиці перед щунаком і робили йому дорогу... Загриміла проповідь. Людські гріхи роз-

біглись як коники перед косою. Слова посипались як вода з лотоків; одні втікали як заяці, другі пустились за ними на здогін як хорти. Але буйної молодости не спинить ніяка сила. В бічних лавках зиркають на себе молодята і переморгують ся, в стиску перед дверима завязують ся знайомости, йдуть пристрасні шепти. За костелом проходжують ся молоді пари і воркують у теплі полудня. Гень якнись чоловіга оминає жандарма і нишпорить як хроб у задивленій юрбі.

На ринку приманює дощана „комедня“ сотки людей. Катаринка мугикає, дерев'яні ляльки крутять ся, бють в бубни та хитають дико головами. Стиск, проклони, кликанє, гармідер.

Олена вдивила ся в „комедию.“ Її очи затьмились, личко блідне. Ляльки двоять ся і виглядають як облізлі мерці. Вона зжахнулась, дивить ся, а довкола неї такі самі ляльки зароїлись. Блимають очима, вишкіряють зуби, витягають скостенілі руки та гугнають. Вона губить ся в тім страшнім, мертвецькім заколоті. Млість ухопила її за серце. Стямила ся і зачала тікати. Мала дивну навичку вдивлятись. Задля того прозивали її „забудьковатою“...

III.

Дорога веть ся під гору. Зливи поробили глибокі вибої по боках. Сонце парить, вялить. Олена станула на горі і глядить кругом себе. Карпати мріють як би опорошені жовтавим сяєвом. В низ опадають рівно царини жовтими, зеленими і білими лавами, під ними острови садів та верхи стріх, далі срібляста стяжка — Бистриця, а за нею місточко.

Вона напружує зір і слух, чи не завважає бодай хоч одного чоловіка, але не видко, не чути нікого. Зітхнула. Її груди приляг тяжкий, безрадний сум. Думки плутають ся. Сама не знає, що їй стало ся, — за чим їй жаль. Ні місточко зі своїм гамором, ні хата газдів не манить її. Як між двома пропастями, така вона бідна, одинока...

Прийшла їй на гадку Василюха. Тій сукристій газдині нічим не догодиш. Доброго слова від неї не вчуєш, лише сварку, побої та проклони. Коби вже раз вирватись із того ярма! Вісім літ уже в нім без просьвітку минуло.

Праця до пізної ночі, перелдосьвітні термосіяня зі сну — така неволя! Пригадали ся ранки студені, понурі, слотаві, що стілько разів здавлювали їй груди. Коби ще пів року домучити, відтак вона вирве ся. Може знайде ліпших газдів.

Задумана мало не сховзалась у вибоїну. Похололо на серці. Стямилась і йшла уважнійше. За горою сіла спочити під дикою грушею. Видко село. Тишина і спека. Олені сумно-сумно. Нічим для неї навіть чобітки. Мурашки лазять по стежці. Дивить ся, а в траві лежить нежива пташка. Встала і підняла її. Кров коло дзюбка, повічки стягнені. Нема до кого притулитись, коли серце болить. Положила пташку в корч і накрила листем. Знов сіла в тіни груші і забула ся. Видить крізь сльози дивний сьвіт. Цьвіти і зелень мелькотять і мінять ся веселкою, а серед них вона сама без тіла, без памяти...

Відпочивши пішла межами попри церков, на гріб матери. З полудня вернула домів і пігнала товар у лазі.*) Опинилась у долині за лісом. На горбку розложила огонь і лягла коло него. Ватра розганяє комарів і нудьгу, а товар любить близько неї пасти ся. Утомлена дівчина роззираєть ся довкола. Покіс рівний, яснозелений. На нім чисто обкошені корчі ліщни та чорного скоруха. Дальше горою підіймає ся ліс. Запах смеречини мішає ся з димом корінців та четини. На другім березі зруб. Коло порохнавих пнів розсипались корчі малиників і бузини, а сподом розповзли ся ожинники. З млачок піднялись широко-листі допухи.

— Не знати, — думаєть ся їй — чи сьвіт усюди такий красний, як у нас? Відав такого милого села ніде нема. Не знати, як там у иньших краях? Я би поїхала подивити ся, щось мене тягне і бою ся.

*) Лаз — березовий, або осиковий лісок, гай.

Одна корова приходиться повагом, обнюхує окружене огню, наставляє до пастушки голову та обганяєть ся що хвилі від влізливих овадів. Пастушка розвеселила ся. Сідає, плеще та гладить корову по шиї. Корова лизнула її по нозі. Пастушку се скоботнуло, вона хапає ся за коліна і дивить ся на свої ноги. Посідались, пальці пообвивані, а п'яти покриті синіми крапками від бодяків та стерні.

— Видиш, Сивулько, які мої ніжки бідні. Кілько то ворогів на них настає! Колючки, каміне, набій, а найгірше овади та комарі, що й тобі так доскулюють. Але мені буде вже ліпше, буду мати чобітки такі гарні-гарні!

Задумалась і знов лягла. Сон огортає її. Не видить нічого крім тріскучої ватри, не чує нічого крім легкого шуму, що дροжить у передвечірнім повітрі. Запах диму приємно впливає на неї. Огонь так як місяць приманює очи і сповиває їх забутем. Дим звиваєть ся як вовна, то розвиваєть ся і розходить ся, як сонні мрії. Ось пирхнула головня, а з неї котить ся обручка над пастушкою.

Вечеріє. Сонце ховаєть ся за ліс та озолочує верхи смерек. По долинах і берегах погейкують пастухи, співи та сопілки лунають. Олена пробудила ся та йде за товаром. Дивний шум і таємний спокій. Лирики та козоді шибать у повітрі. Ліс оповитий дивним чаром. Як у казочній сьвятині будить ся нове житє. Сова загомонила дрозжучим риданем. „Ціррр“ — остерігаєть ся тихо пташня по гніздах. Олена розглядає ся лячно і водить руками наперед себе, щоби не наткнутись на яку гиляку. До її слуху доходять якісь гомони і таємні шепти, вона скликає товар, стрибає за телятами і підганяє їх за дзвінком. Найстарша корова з дзвінком іде повагом наперед. Олена наслухує що хвилі, чи не лишилось ще яке товари в гущаках. Бородаті діди трясуть ся по корчах, русалка похитує буйним волосем, а за її срібним гребенем сиплють ся скри. Вужі піднялись круто, як сьвічки і тримають на головках сьвітлі дияменти. Зелень папороти роз'яснила ся. Товар вийшов із ліса. В баюрі рехкотять жаби, ближше озивають ся кумки, за цариною шелестить осика і гомонить ще дзвінок. Нетля бренить коло сонних яблінок, червячки та хрущі шевелять тихенько траву, а по нивах і деревах серстять цілі хори

коників. Між сірими помірками жита маячіє темна зелень тичного гороху, бзини та садів. Полові копиці сїна та конюшини куняють рядами, а кругом села царює темний ліс. Срібні хмарки насувають ся на місяць. Роса холодить здорово, ярич нишпорить коло кертвин. Сіра хмарка посуваєть ся поза гребенясті верхи смерек і лишає їх на темно-синім небі. Поодинокі смереки та корчі, що розсипались поза царинами, прибрались тїнями і дрїмають поважно...

Олена пригнала товар, поприпинала кожде на своє місце і увійшла в хату. Василиха поралась коло вечері. Василь сидів на лаві, курив люльку і дивив ся на горшки. Він майстрував нині дещо коло воза. Звичайно легкою майстеркою займав ся. До тяжшої роботи нездалий і за лїнвий. Тонкий, рудий, повільний в їді і в роботі. Василиха заволоділа ним цілком. Бояв ся її як огню...

IV.

Ледво свитає, а ластівки вже дзьобонять по стріхах. Півні перекликають ся. Денеде вертає пастух із кіньми з толоки. Здоровий холод і хмарки від сходу заповідають погідний день. Стайня отворена, але товар ще відпочиває.

Олена йде до хати по коновки. Відхилила двері і стала на порозі. Тут усї ще в досвітнім сні, лежать у дивних, свобідних поставах. По кутах тїни. Чорний кіт розтягнув ся на припічку. Вдушній хаті чути лише віддихи. Василиха розвернула ся горілиць, худа, опалена, розхрістана. Кругом нахмареного лица розсипав ся чорний волос. Одну руку відкинула на край постелі і стиснула п'ястук, як би надумувала ся, кого ним почастувати. Дитина в колисці закрушнїлась і усміхнена почала лебедіти крізь сон. Олена хитнула колиску, захопила коновки і вийшла. Денеде чути рубанє дров. З під декотрих стріх виповзує лїново дим. Кури зачинають гребсти коло присп. Телята обзивають ся, корови бренять.

Олена набрала води, умила ся при керниці і шепче дорогою молитву. Коновки поскрипують химерно на коро-

меслі. Деяка рання газдиня виходить також по воду і здоровкаєть ся з Оленою.

Василиха встала люта. Буркоче щось, бере на себе спідницю, мисть ся і завязує хустку.

— Ти не виділа газди?

— Ні — відповіла Олена.

Василиха пішла до коров. Олена принесла дров, за-топила в печи і кинулась замітати хату. Василиха внесла дійницю і поставила на лаві.

— Збивай копоти, збивай, та диви ся, щоб як най-борше потекла ся з товаром та хиріла до полудня! Бо-дай тебе!

Олена замітала обережнійше, але чула на своїх пле-чах лютий погляд Василихи і він збентежив її так, що аж руки дрожали.

— А зігнути ся вже не можеш!? А онтам у куті лишаєш барліг та гадаєш, що я буду за тобою замітати?

— У котрім куті?

— Ти вже осліпла?

Під лавою лишилась одна стебелинка; Олена шурнула туди несміливо віником.

— Ну, ади, ади, що тота робить! Вона гадає, що я тут маю час грати ся з нею!

Прискочила, вхопила дівчину за волосє і поволокла під ослін.

— От-тут, от-тут, сліпаку забудьковатий! — шипіла і товкла головою дівчини до ослона.

Дівчина кліпала лиш очима і піддавала ся з німою байдужністю стусанам. Вона бояла ся їх дуже лише в пер-шій хвили, потім тратила память. А се трафляло ся й кілька разів на день, і тому вона була бліда і вічно залякана. Нераз зривала ся у сні і дрожала всім тілом.

Надійшов Василь, але почувши в хаті жінчин крик сів на приспі. Василиха вибігла.

— А ти де був сеї ночі!?

— Та як де? таже спав у стодолі...

— Брешеш! Я була в стодолі, але тебе не було! Чекай, я тебе навчу! То всьо на мо-о-ї-й го-ло-ві-і, а ти-и будеш до Кривенької ходити!?

Вхопила поліно і стала гріти ним чоловіка, куди лише попало.

— Та бій ся Бога, жінко! Та-же я у Крив-вєнької не-не був! Та люди ззирають ся на покаяє!

„Кривєнька“ се була стара, крива покритка. До неї ніхто не ходив, але норовисті жінки все нею лаяли плоских чоловіків.

V.

Сонце підходить, розпоршує росу з запахами цвітів у повітряне море. Листки і цвіти отвирають ся, а з їх обіймів будить ся комашня і брєнить. Вивірка терєбить у корчи смєрекову шишку. Над сєлом плаває яструб і смєтрить на обійстя. З перед товара стрибнув заяць і помчав у млаки. Товар сходить у розлогу долину. З одного боку молодник, із другого більший ліс...

— Гоп, скіць — ха-ха-ха!

— Ану поборім ся!

— Ану!

— Давай попід сили!

— Най буде.

Хлопці змагають ся.

— Ов, неборе, погинаєш ся... Було ще кілька кулєш ізвісти... Було пролігнути держак від ложки, або копистку, щоб мав чим заперти ся! Кілько таких моцаків на одну ділетку йде?

Сьміх довкола. Ті, що дивились, счинили колотєчу та біганину. Як рій мотилів ігралісь.

— А ти яку хату будєш мати?

— Таку, як Василь!

— А моя будє ще мудріща — така як у Шмирка!

— А моя ще красша — така як у попа!

— Адіть, хлопці, Олена вже тут!

Гурт пустяків опинив ся коло неї. Вона прокинулась.

— Ти чого посоловіла, як каня на дощ?

Мовчала.

— А ти яку хату будєш мати!?

Дивила ся в голубу далєчїнь.

— Биймо її, хлопці, вона не хоче сказати, яку хату буде мати!

— Моя хата буде така, як цілий сьвіт — прошептала мов сама до себе і повела прутом навкругі.

— Ха-ха-ха! Адить, яка мудра!

— Загріймо її, бо вона у такій великій хаті змерзне! Два вхопили її за руки, інші наставились із прутами.

Нараз залунало зза корчів:

— Йой хло-хло-хло-о-о! Як тебе загірю, то ніколи студени не вчуєш!

Здоровий, смаглявий парубок вибіг, пустяки в розтіч, він за ними, а не пере прутом, ні!

— А пильнуй товари один з другим! А пильнуй товари!

Стефан вернув задиханий і сів коло Олени.

— Ударив тебе може котрий?

— Ні, але в голові мені шумить.

— Певно Василюха знов?...

— Ну, а що-ж...

— А бодай її!...

Настала мовчанка. Стефан виняв із дзьобенки кілька червоних яблук і дав їй. Сховала в пазухи, лиш одно тримає в руці. Вдивляється в него сонно, нюхає, гладить до лица.

— Розчеси мене троха, а я відтак заверну тобі товар.

— Дай гребінь.

Виняв гребінь із ремня і склонився на її коліна. Вона поволи, в сонній задумі розчісує його темні, буйні кучері...

Потік слезить-нимрає по каміню, трава ніжить ся, листе леліє, мушки та мотилі грають ся в повітря. Коники серстять довкола, синички дзьобонять і скачуть шпарко по галузках, плиски підлітають та бігають моторно. Від хвилі до хвилі зазвучить дзвінок, у ліщині озвалась зазуля та стрекоче незугарний лускоріх. Десь далеко дере деркач, воркують горлиці та дикі голуби і скигнуть каня. Смереки шепчуть таємно.

- Кажуть, є такий час, що деревина бесідує з собою.
 — Тай я так чула.
 — А християнин як тоді вслухає ся, тай забуде про все, як дерево.
 Олена вдивила ся в смереки і зітхнула.

VI.

Через тиждень принесла баба Олені чобітки. Олена не могла ними натішитись. Легкі, гарні, з мягкой шкіри, з лискучими підківками і зі стебнівками. Як їх обула, то й більша і красша стала. У чоботях безпечно ходити. Ноги не пробеш, а хоч о камінь зачепиш, то не болить. Але чобітки у неї — річ не аби яка, буде їх узувати лише в крайній потребі. Ноги не сходять ся, а чобітки швидко збавити... Завила їх у стару півку і сховала до комори... Урадувана побігла нажати телятам трави. Справила ся живо і стала меткійше порати ся у хаті. Всьміхала ся до газдівських дітей, а найменше обсипувала пестощами.

Але Дмитрунь, виросток, що вже від кількох хвиль зависно дивив ся на її радість, обізвав ся:

— А тепер може схочеш свої шанувати лише на витребеньки та субітки, а наші будеш взувати?

— Е, до неї тепер без бука і не приступай — додав газда. — Спаніла так, що годі... От, гадає собі — не потребує вже вашої ласки!...

— Ну, ну, нехай мені лише роботи не пантрує, а з чобітьми пестить ся, то я їй ті гордощі скоро з голови вижену! Нехай лише зима прийде.

— А крила ся з тими капцями, аж страх! Бояла ся, щоб я не злакомив ся тай не вкрав. Тепер буде ними гонорувати ся як жид пархами — докинув Дмитрунь.

Дівчина спаленіла і вийшла з хати. В горлі здавив її жаль, сила і охота до праці пропали. Цілий сьвіт став їй ненависний. Усього відхотілось. На серці залягло щось важке як олово, прикре мов отрута.

VII.

Настала туга зима. Голоси завмерли кругом без відгону, як під периною...

Одного вечера сказала Василиха:

— Олено, завтра досвіта підеш до міста за мукію.

— Та в чім піду, коли ані загортки, ані спідниці грубшої не маю?

— Не бій ся, не вхопить тебе. На дворі пробирає ся, буде сонце.

— Ой тото сонце тепер, як мачоха.

— От не воркай, а йди хиріти, аби ранше встати.

Олена подивила ся тим дивним поглядом людини, що не дочуває добре. Зморена цілоденною працею постелила собі на лаві і лягла...

По півночі збудила її Василиха і веліла збирати ся. Олена засвітила каганець, одягла ся, взяла з припічки міща і гроші і хотіла йти.

— Чого надула ся? Чому собі бульби не візьмеш? Гадаєш, що тобі марципанів настрадаю? А здула би тебе хвороба! Ади, обула ся в ті капці та гадає собі: от тут ти мені тепер під обцасом! А не діждеш! Помітуєш ся тепер бульбою? Чекай, дідька з'еси!

— Та візьми, візьми, бо ще скажеш, що тебе тут збиткують та їсти не дають — пробуркотав Василь.

Олена взяла кілька бараболь, вложила їх за пазуху і вийшла.

— А вважай та живо вертай ся! — гукнула за нею Василиха. Загасила світло і лягла на постіль.

— Отто якесь, ні до Бога, ні до людей!... А найгірше за те її ненавиджу, що щó їй скажи, то мовчить, як би її занімило!

Олена йшла пригноблена. Бараболя пекла її, але їй так гірко було, що й їсти відхотілось. Ішла обережно, бо була ожеледа і п'їтьма; кілька разів зачепила в грудку, то аж під серцем її боліло за чобітком. Деколи схильовалась і обсмотрювала, чи не ушкоджений...

Наставав дуже студений ранок. На сході нависли хмари, подібні до замарганих куснів льоду. Здавалось, уся прикра студінь віяла від них.

Дівчина йшла скоро, щоб розігріти ся. Старий сірак і хустку пронизував морозний вітер і колов як шпильками.

Глянула по собі і заплакала.

— От, як я заслужила ся між людьми! А роби, а гаруй від досвіта до ночі, як чорний віл! Душу би з тебе вигнали, хотіли би, аби в десятеро розірвати ся, а признака з тої праці яка? От, кинуть будь що їсти, як пси. І дороби ся тут і дослужи ся! А бодай ти ніколи гаразду ні просвітку не зазнала так, як я у тебе!...

Студений ранок причиняв жалю. Але вона не привикла плакати. Терпіла і мовчала. Утерла сльози тай ішла задумана. Мала стягнені уста. Усьміх, здавалось, ніколи не розяснював їх. Вдивила ся перед себе і почала пригадувати собі всіх людей, яких знала. Хто з них добрий, а хто ні? Майнули знайомі лица. Бабунине щире: вона розважає все Олену і радить слухати газдів і бути терпеливою... Отець таки добрий і бідний. Стефан — добрий. Та він щасливіший від неї. Хлопець усюди дасть собі раду. А иньші люди? Одні байдужі, другі ненависні...

Дорога веде через Бистрицю. Барани повзають прудко і несуть невеликі кріги.

— Бідна-ж моя головонько, що я тепер пічну?... Льоду нема, воза ніде не видко, чекати нема як на морозі... Бристи у чоботях зле — замерзнуть на ногах.

Довго надумувала ся та важила ся. І на плач їй збиралось і дивно ставало. А ріка так рівнодушно котить темно-сині води!...

Олена ззуда чобітки, студінь підвіяла її. Мов не своїми ногами станула на ожеледу і пустила ся бристи босоніж. Коле, щипає вода повисше колін, ноги сковзають по каміню... Ще, ще троха — ось вона вже на березі. Взуваєть ся і трясе ся, як у лихоманці.

*

*

*

З міста перевіз її якийсь мужик через ріку.

Олена йде як п'яна. Руки закріпили і червоні, як грань. Плече увяло під полуміщам, а змерзла так, що й тягару не в силі перенести з плеча на плече. Їй здається, що двигас муку на обох плечах. Сірий вечір западає скоро, мари танцюють перед її очима. Чи се сон? Земля важить ся, подає ся під ногами. Лиш навичка веде її до ціли. Вона рада вже раз спочити; більше нічого не чує і не бажає.

По хатах уже порозпалювали. Мороз зціпив повітре; здається, що навіть дим ледви продирає ся крізь него. Вдивила ся у блиск, що плив з одної хати. Глянула перед себе, а в очах їй так потемніло, що мало не впала.

— Змеркло ся, — шепнула. — До дому вже недалеко, а так тяжко дійти. Кілько разів нераз здовж села перебіжу і навіть на гадку мені не прийде, що я змучила ся, а нині... Он Петро Семанів, а там Щербани, а за ними мої газди. Як тяжко доплентати ся! Коби то мож ту дорогу сховати, що нераз за іграшкі перебігнеш! Або коби то мож учинити ся від разу, де загадаєш! Завтра і пізнійше буде лекше і мені пригадає ся нинішня дорога. Вона зараз мине ся. Всьо мине ся...

Ледви приволікла ся.

На порозі мало-мало не впала, але змогла ся ще, поставила муку на столець, а сама склонила ся на лаву. Василиха вдала, що нічого не помічає. Газда підійшов до дівчини і заговорив. Її очі вперли ся у огонь, що палав у печі. Личко синє як боз зачало поволи паленіти. Газда роздягає її, вона не рухається, як мертва. Лиш слюзи наплили в очах і падають на його руки. Він розперезав її. З пазухи покотила ся ранішня бараболя.

Поклали Олену на піч.

До раня їй погіршило ся. Запала в горячку, зривала ся і кричала з просоня.

Василиха післала по Марисю, Оленину бабу.

— У мене не шпиталь; нема кому ходити коло слабих.

Прийшла Марися зі сусідками і обвили Олену кожухами.

— Тут іще її шматє і чоботи — упімнула ся стара.

— Шмате дам, а чобіт ні. Збила дві миски, а оноді горнець!

— Та я вам верну гроші за того. Кілько були варті ті миски тай горнець, що ви за них аж чоботи бідній дівчині сперли?

— Що були варті, то були варті, а я від вас гроший не приймаю. Щеби-сте відтак сказали, що ми вас тут ограбили. Поду́жає то нехай сама гроші принесе.

— Ой поду́жає! Нарядили ви її гідно...

Розвила Оленин клунок. Був там старий сірак і втерта хустка, ще від матери. Дальше дві сорочки, одна латана, друга пролінена, три перкалеві спіднички в цвѣти, дві півки, дві хустини, кілька сядянок (пацьборок), крайка, кілька китайок, сталевий перстїнь і пара мосяжних ковтків — ціле придане бідної дівчини. Бабуси станули сльози в очах.

— Доробила ся у вас до голого колїна.

Занесли її до дому. Марися заходилась коло неї, варила зїле, прикликала знахорок, підкурювала, але все те ні на що не здало ся.

VIII.

Федя, Олениного батька, не було тоді дома. Рубав дерево в лісі. Аж у суботу вечером прийшов до дому і застав новину...

Сидїв на лаві похнюплений та думав. Його думки переривав від часу до часу сухий кашель Олени.

— От мавш новий гаразд!... Шіснатцять лїт, як оженив ся, а дванацять похоронів за той час справив. Поховав своїх і жінчиних і жінку і дітей четверо. Лише чоловік прийде троха до себе, лише відітхне, а тут знов новий припадок. Бідний ніколи нічого не доробить ся. Як не по конях, то по голоблях. Коріцмає ся чоловік, як муха у мази, тай веде ся йому як мокре горить. Пблума ніякого, лиш диму гіркого богато. Тай з розвагою забирав ся чоловік до праці — з біди весь розум приходить —

та що з того? Нині би вже я може міг до чогось прийти, та здоровля нема. В біді вік мидає...

З нудьги пішов Федь до коршми. Сидів у куті сам за флящиною тай думав. Люди приходили і здоровкались байдужно. Війт і писар сиділи з богатшими, пили та балакали голосно. Федь спер ся на руці і вдивив ся в них крізь задимлений сумерк.

— На світі має вартість лиш грішна краса. Гроші, маєтки — то все гріхи, але хто їх має, той має і розум і сумління і красу і пошановок і всьо. Ховають богача — під читає прощу за него і говорить: „Се був чоловік сумлінний, справедливий, до церкви все ходив.“ Говорить, вихвалює, аж люди плачуть, а чому? бо взяв гроші за похорон, а то був остатній драб та злодій. Ну, правда, деколи під спімне про те: „Він, каже, часом согрішив, ну, але хто-ж із нас нині без гріха?...“ А вмер бідний, то таскають як нехрещеного жида, аби лише збути ся!

Федь вихилив келішок і скривив ся як від отруї.

— Я все тої гадки, що кождий дурний, чи письменний, чи ні.

Вдивив ся в писаря.

— Нинішня вченість нічого не варта. Нема в ній ані сумління, ані прикладу доброго. Я аби нині і слабій був, аби і в роті нічого не мав, а прийде наказ іти пови косити або молотити, то погадаю собі: ну та що? вчений чоловік, кривди мосї чей не схоче; сумління каже йти — то йду. Але як мені дитина вмере, то він би без фіри, тай без пятки ані з місця не рушив ся. Бери з відки хоч, а йому дай! І де-ж тут сумління — де тут приклад?... Одно хиба євангелиє, що щось варте, а решта всьо фальшиве. І що тут наука варта, коли сумління нема? Та-же і медведя і пса мож усіляких штук вивчити. От дай Боже з природи сумління, а вчене... — махнув рукою і налив келішок.

— І як же тепер мені бідолашному випадає поводити ся з богачем? Коли хтось краде та обдирає з захланности, то й мені відай не було би гріха, як би я з конечности когось ошукав?

Похитав головою і всміхнув ся гірко. Поволи западав у сонну задумчивість. Гадки путались.

— Нераз думаю собі, що й я не такий уже цілком дурень...

Почув усю важкість самоти і гірку нудьгу.

— Довкола пусто — пусто і в мні, так пусто.

В уяві мелькнула йому небіжка жінка.

— Палагно, Палагно, де твої ручки, де твої очі, де твої сліди! Бідна мученице! Зглянь ся на мене та упроси у Бога талану для мене і своєї дитини... Я тебе ніколи і пальцем не кинув. Ой, Палагно, того спокою і добра вже давно нема...

Очі мужика заплавили слізми. Він видить, як її кладуть у просту домовину, збиту з дщок постелі і виносять із хати.

— З постелі трунва, з постелі трунва.

Дивний, різкий контраст ударив його по душі...

Небіжчик Івась припадає до домовини і не пускає її, а мала Олена стоїть у вікні і заплаканими оченятами та сумно-сумно дивить ся за похороном.

Федь схилив голову поза стіл і хлипав і гриз кулак. Жаль і здивоване невинної дівчини вгризли ся в його душу нестерто...

— Поставив ти мене, Господи, зі звязаними руками перед каменем. Як-же-ж той камінь дупати?... І нехай мені тут найде ся наймудріший та нехай мені порадить, як і що робити?...

IX.

Балакали пбшепки.

— Максиме, куме, а вижуйте-ж порційку, нехай не вітріє.

— Ой дайте пбкій. Ще вплю ся тай буду сьпівати.

— Або ви що? Не варті ще засьпівати? Го-о, най би парубок сховав ся!

— Оо-го! Кахи-кахи, мені вже не до того. Шісьдесят років, як один. Не годен уже. Старий.

— Фе, куме, хто-ж каже: старий? То лише, вибачте за слово, пес старий.

— Ого, минули ся літа. Як в батіг тріснув. Тай здає ся мені, що я от учора в одні двері увійшов, а завтра другими треба виходити. А-я. Тай не нажив ся, лиш набідив ся. От хіба тільки добра, що по судах не волочив ся... Анї раз, Богу дякувати, нога моя там не була. Най Бог стереже всіх людей від того!

Федь посоловів і застогнав. Нараз як би пробудив ся.

— А-я, Максиме, минули ся літа.

Відтак обернув ся.

— Ага, мой-ня, чи ти — хочу казати — Штефане, а пий-же ще порційку! От, Максиме, до него!

— Буде з мене, нанашку.

— Та я знаю, що ти не пїячиш і я таки не такий пїяк, за якого мене Василица має.

— Ну-у, кахи-кахи, Штефане, дай Боже здоровле!

— Дай Боже й вам, дїду... Ов, ов, буде, повну не наливайте. — І поцілував Максима в руку.

— А я до кого наплю ся? Чи до вас^а нанашку, чи до нанашки?

— Я вже, синку, пила. Пий от до Федя — озвала ся Марися.

— Дай Боже здоровле, нанашку.

— Дай Боже і тобі здоровля та долю добру... Най, най, мені не наливай.

— Е, кахи-кахи, та бо ви, Федю, дві порції випили тай більше ні?

— То хоть відберіть, нанашку. Прошу.

— Йой, ти мене цілюєш у руку? Я не ніп. Ну, благослови тебе Боже.

Відложив келїшок.

— Троха пізнійше... Добрий з тебе хлопець. Бідний ти, без роду і долі, як той казав, але що правда то правда: лепський і гідний хлопець. Пустоти в тобі нема. Знаєш людей пошанувати, за те й тебе пан Бог пошанує.

Стефан похилив голову.

— Удав ся цілком в небіщика вітця — сказала Марися.

— А-я, а-я. Го-о, небіщик Гнат, дай йому Боже небо тай души легко, гідний був чоловік. Га, з доброго дерева і клин добрий. Неправди у него й стілько не було. За то з'їли його вороги, Бог би їх побив!

— А який дужий був чоловік, кахи-кахи. Чи тямите, Федю, як він нас тоді виратував?

— А-я. Води розілляли, до міста ніхто й не важив ся їхати, а тут на переднівку все вийшло, муки треба, хоть гинь. От ми порадили ся з небіжчиком, узяли фіру дров з лазу на продаж — тай гайда. Приїжджаємо над ріку, а тут води не грають, ні! Ще ви, Максиме, кажете: „Гей люди, бійте ся Бога, буде зле.“ Але вертати ся вже не було як. Віз шубовснув від разу по люшні у воду. Я коні батогом та батогом, але ба-а! Пусте! Вода поверх драбин, віз підоймило, кіньми сколотило, нашилники потріскали — а-вус! Хоть гинь, хоть що хоч роби. Але небіщик, дай йому Боже царство небесне — як не пирсне у воду, як не вхопить одною рукою підручного коня за шию, а другою за дишель! А жили в него як верівки понабігали. Та дишель лиш тріс — тай на половину, а Гната вода вкрила. Я вхопив ся ланцюга, ви моїх плечей тай лиш запер дух у собі. Шум, колотеча, вода нас укрила. Я здав ся на ласку Божу. Отвираю очи — а ми на березі, як скупані коти. А небіщик страє ся як тур тай укляк, тай: „Господоньку милосерний, каже, дякувати тобі!“

— Ая-ая, кахи-кахи. Пирснув межі коні та за штельвагу, під воду, тай майже виніс нас і коні і віз від заглади.

— Го-о, то був дуб не чоловік, то була сила. Тай сей такий буде. Адить, що то за плечі, коби здорові.

— Дай Боже й вам здоровля, нанашку.

— Добрий з тебе хлопець, і письменний, і музика мудрий, а що не пустий, то за-того я тебе от нині до себе ур'аз з кумом Максимом запросив тай отсю порцію з тобою пемо. Дай Боже!

— Го-о, кахи-кахи, як би він був пустий, то би йому то з очий було видко.

— Так, так. Ну позволь ще отсю одну порційку. Більше не буду силувати. Знаю, що не вживаєш. Але от з нами нині троха побалакаєш, — от, видиш, яке наше.

Показав на Олену. Спала твердо, віддихала важко, личко пашіло як грань.

Настала тиша. Чути було, як на дворі серед нічної пільми цяпотів дощ. Каганець блимав. Тіни і сьвітла мелькали і танцювали по хаті. Марися сиділа похнюплена коло слабої, підперла бороду і хитала головою. Кілько тиний і привидів переснувалось уже перед її очима!

Максим сидів на ослоні та пикав люльку. Лице зівяле і поморщене. Зі старечих очей годі було пізнати, де він дивить ся. Як сьвятець з образа дивить ся на нас усе однако, чи станемо коло дверей, чи коло постелі, чи коло лави. Ті темні очі дивились крізь стражданя в иньші сьвіти і виділи такі річи, для яких слів нема.

Федь підняв чорні брови. Чоло поморщене, лице темне, згрижене, чорний волос розбурений, очі сьвітили сонно і безрадно. „От, бовваніє чоловік“ — говорив він в таких хвилях.

Стефан дивив ся то на слабу, то на двері і закривав лице рукою.

— Де? де? О-о, я не збила горняти, йооой! — запищала хора і схопилась.

Марися стала втихомирювати її.

— От як її нарядили! Бог би їх скарав! — пробуркотав Федь. — А-а-але! — не доказав, лише стис кулак при груди. По хвили оглянув ся. Мороз пішов по тілі. На стіні була його власна тїнь, але дивна, страшна. Схопив ся і підійшов до печи. Подивив ся на Стефана, а у него сльози на очах. Приступив до нього, сів і поклав руку на його плечі. Говорив глухим, уриваним голосом.

— Задуха мене мучить... Знаю тебе. Брехні в тобі нема. Гадав я не так зробити, та стало ся инакше. От видиш — показав на слабу. — Але... от... мав я тобі щось сказати. Тут чують кум Максим тай мама тай слаба може чує, тай Бог милосерний чує. Я вже вам казав...

Старі потакнули мовчки.

— От видиш, синку, я вже змучений. Час спочати.

Стефан поволи піднімав засоромлений вид і слухав пильно.

— Затям собі добре: як би мене не стало, то ти не покинь моєї мами, а твоєї нанашки. Ти бідний слуга, от можеш хоть би й завтра прийти до нас. Я вже постарався; як прийде час, то кум Максим тобі все скажуть, що, як і куди. Аби ти знав, що як будеш добрим, то по мо — то, хочу казати, по нашій голові твоя хата і помірок. Не багато того, але ти молодий, дужий, Богу дякувати, і письменний. Подай мені горівки. Так. Я бідний чоловік. Хотів так, а стало ся инакше. Ну, божа воля. А памятай, що мені колись буде легко на тім сьвіті, як буду видіти, що ти на сїм добре заходиш ся. Ото все моє, хоть бідненьке, але щире, так би щиро Бог поміг, аби воно в твоїх руках уросло!

Розходили ся опівночи. Федь вийшов за ними до воріт. Кроки мертвіли в пітьмі. Стояв та думав.

— Анї в хату, анї в сьвіт. Анї здоровля, анї смерти... Ніч ночі не рівна, днина днині не рівна.

Вслухав ся в шум потока, що грав у долині.

— От, булькотить, пливе вода, а куди? за чим? — не знати, тай пропадає в піску... Гай — гай.

X.

Весна настала, а здоровле не вертало. Олена з кожним днем чахла і чахла. Ранками було лекше, а з полудня ставала дуже слаба і суятна. Ціла зболіла від довгого хорованя; лежить на однім боці хвильку та просить знов, щоб її обернути на другий, ба незадовго шепче, щоби її положити горілиць. А як їй тяжко приходило здобутись на слово! Зі здоровлем і голос від неї втікав. Коли лебеділа ледви чутно, то на її личку малювала ся велика мўка... Підбере руки під голову — терпнуть, зложить їх на грудях, то давлять, як камінь від жорен, аж дихати годі; опустить їх попри себе, то тяготіють як оловяні. Здаєть ся, западають ся крізь постіль глибоко в землю і її тягнуть за собою. В ногах холод і дроз, а у грудях так горячо, мов би там огонь горів. Далій здаєть ся їй, що не лежить на постелі, лиш на голих, твердих дошках,

а подушка все дивно дошкулює. Росте під головою, виповнюєсь, як би всипав у неї збіже, піднімає в гору голову, важить ся, подаєть ся, аж шия терпне. Дошкульний, монотонний гомін дροжить в ухах, аж млоїть; пам'ять заморочуєсь і сьвіт перевертаєть ся. Пестрі дива і мари грають ся і мучать її безсонницею, якої вона не в силі відрізнити від сну. Потім сповиває її несвідомість і темрява нависає кругом...

* * *

У лісі. Весняний ранок. Рубачі повставали, повиходили з під колиби, поснідали, стають до роботи.

Федь устав мов сам не свій. Такий його туск зняв, що чудував ся, з відки тай з чого. День був сірий, у лісі стояв сутінок. Морозу не було, але Федь чогось примерз і зіслаб.

— А ви чого нині так оплошили, як би вам хто у ремінь плюнув? Чи не скучно вам без Кривенької? — озвав ся Матій.

Федь махнув рукою.

— Ігі, Матію, — сказав Яким — ви таки щось говорите, як п'яні! А хіба-ж Федь не варті ліпшої? Федеви здала би ся от яка гарна молодиця або й дівка.

— Та-а, як кому, але мені вже не до того — промовив Федь.

— Ну-у, преці ми добули з вас нині якесь слово! А то гадали вже, що ви може на нас чогось маркотні.

— Та чого? Або ви мені що винні? А жартувати чейже можна, от тільки й нашого.

Матій виліз на пень та обчімував смереку. Та розмовляючи якось аж стратив рівновагу і грепнув на землю. Всі зареготали ся.

— Були-б упали, Матію.

— Йй, дайте мені покій, та-же видите, що таки впав...

— Та встаньте, устаньте...

— Ой, чекайте, най ще трохи полежу.

— То полежете собі. Однакo бідити, чи на землі чи на пни.

— Ий, вам до сьміху, а у мині аж щось дьовкнуло.

— То відав за Федя так вами тевкнуло, як жид телятем.

— Ой бо-й-є.

— Але який вами аж по пнях пуцує? Далі дістанете котячий розум та будете по стінах дерти ся.

Федь накладав люльку тютюном. Матій дивив ся милосерно, але онямав ся просити.

— У вас уже вийшов тютюн?

— Та-же вийшов.

Федь подав йому свій капшук.

— Чи не хочете ви, Федю, брати Матія у друбжи?

— От вам однако жартувати, а мені би крові не дорівав ся.

Поволи всі умовкли і споважніли. Довкола роздаєть ся цюканє сокир, гопанє довбень, шаркотанє пили, скрегіт колених колод та сухе лопанє грубих полін. Від часу до часу гряне з протяглим тріском і ломотом велитеньялиця. Глухий стогін як би з тисячі грудий лунає лісами далеко-далеко.

Федь колов колоду, коли почув за собою якийсь голос. Обернув ся — Стефан.

— Йдїт, нанашку, до дому. Марися мене післали. Олена вмерла.

Федеви випала з рук довбня. Як би хто обухом у него ударив. Вдивив ся в клин. Клин грабовий з розбитим верхом. Так, грабовий, з краю надколений, увійшов у відземок глибоко. Ще раз ударити — тай відземок на двоє. Не знав, чи бігти, чи стояти, чи сідати. Прийшло йому на думку, що люди в таких випадках падькають та ломлять руки. Навіть так годить ся, а то скажуть, що йому не жаль. Але він не міг. „Тевкнуло вами, як жид телятем“ — казав Яким. Яким? Ні, відай Максим... Так, Яким... Підняв очи і глянув на парубка. Не міг повірити, не міг прийти до себе і знав, що таки так є, не інакше... Поволи зачав рухатись. Похилив голову до землі, як би шукав чого. Підняв другий клин. В суботу вечером сховав його в колибі. Пристанув і вдивив ся в него. На що? Шпурнув клином у корч. Пішов до колиби по міх.

Інші обступили Стефана і розпитували... Колиба низька, Федь уліз навколішки. Мимохіть руки його зложили ся. Клячав, як у церкві. В куті колиби миш вихопилась, глянула і сховалась до нори. Федь похилився до нори, як би сам хотів сховати ся зо сьвіта. Не міг молити ся. В голові шуміло, в очах тьмило ся. Взяв міх і вийшов із колиби.

— Бу — голос застряг йому в горлі. — Бувайте люди здорові! — промовив беззвучним, пришибленим тоном.

— Дай Боже й вам здоровлє. Тай... — хотіли щось казати, тай не докінчили.

І Федь хотів ще щось сказати. Не міг. Йому видались дивними власні слова. Ніколи ще так не відходив. Як не на своїх ногах. Похитував головою, відцмокував та стогнав.

— Ади, чого мені нині так легко було.

Стефан ішов по заду і глинав на него. Він хотів сказати, що йому також жаль, але стидав ся. Ступав дуже уважно як раз у Федеві сліди і так показував своє співчутє.

— Фе-е-дю!

— Нанашку, хтось кличе.

Яким надбіг задиханий.

— Адіть, сокиру забули. Федю, от... троха, як той казав. — Виймив флящину з пазухи.

— Простибіг, Якиме, дякую — я паний без горівки...

— А-але, Федю, сего ви мені не зробіте. До дому далеко. Дай Боже!...

— Та дай Боже.

Наляв Федеви. Він випив і скривив ся. „Якось нині не служить мені.“

Яким наляв ще другу і присилував випити.

— От, дякувати, Якиме, дай Боже вам здоровлє.

Пішов похнюплений, як злочинець на смерть.

XI.

Олена не вмерла ще, як се здавалось. Вона отворила очи і довго наслухувала.

— Бабуню, чи то зазуля кує?

— Ага, зазуля.

— Підведіть мене до вікна.

Стара взяла її під руки і помагала зійти з постелі. Скоро лиш Олена станула на землі, почула на́прасний біль у голові і впала без пам'яті на Марусині руки. В грудях защеміло, кашель підняв ся, кров полила ся.

— Ба-буню, пташ-ка...

По часі знов прийшла до себе. Сиділа коло вікна, стара піддержувала її. Весняний легіт плив; вона прихмурила очи і слухала, як гладив її по лиці. Зів'яла, майже прозора стала. Віддихає так важко... У вільшині тужить сопілка, одалік грає потік.

— Гори синіють он, верхи зеленіють, а ліс, бабуню, який милий тепер... Я би радо пішла, мені лекше нині. Чи то вже з полудня? Коли сонце знов зійде?...

Остатніх слів стара не чула. Олена знов склонила ся на варцаб і прижмурила очи.

Ку-ку! Ку-ку! Хе-хе-хе! А пташня не щебече, ні!

Надійшла сусідка і допомгла занести слабу на постіль. Олена чує, як її поводи переносять, як кладуть легко і накривають сіраком. Усе чує, лиш не має сили прокинутись. Її огорнув такий солодкий півсон, що аж жаль з него будити ся. Не знає чи жива вона, чи мертва.

Марися стала шептати одну старосьвітську, дуже важну молитву:

На Сийонській горі у зеленій траві,
там Пречиста дівка-мати в віленьку уснула.
Приснив сі їй сон дивненький,
Що прийшов до неї її син рідненький.
„Що ти, мати, спиш? нічого не чуєш?
Мене хочуть жиди взяти,
на хрест руки й ноги цвяхами прибити.
— Ой я не сплю та все чую.
Єсть то сон, єсть то правда.

В неділю рано соненько сходить,
 Там Пречиста Діва-мати свого сина за рученьку водить.
 Звела його на ранное осеночне,
 а з осеночного на утринь,
 а з утрині на море.
 А на тім моря камінь стояв,
 а на тім камени престіл стояв,
 а на тім престолі три свічки горіли —
 там Ісуса Христа жиди взяли,
 на хрест руки й ноги цвяхами прибили
 і на голову терновий вінець заложили.
 „Святий Петре, святий Павле,
 не дивіть ся на мою муку,
 беріть хрест у руку,
 ідіт у світ, научайте тої молитви і старих і молодих.
 Хто тую молитву буде уміти,
 не буде ніколи в огни пекельнім горіти,
 аби мав гріху, як у мори піску,
 аби мав гріху, як на дереві листя —
 скажу ангелам своїм над ним читати
 і їх душі до царства приймати.

Стара захлипала. Олена отворила очи. Легіт заносить
 цьвіт яблінки до хати. Дівчина видивилась — голуби-
 віщуні, ті давні її знайомі! Мати розказала... от і мати...
 в білій як сніг намітці! Дівчина зайшлась уриваним пла-
 чем. Скарги і жалі полили ся потоком. Але мати пригор-
 тає її та пестить.

— Тихо, дитинко, тихо, я все знаю. Тебе мучили.
 Тихенько, тепер уже не будеш терпіти. Підеш зо мною
 далеко-далеко, де нема ночі, ні лихих людей.

Дівчина утихомирила ся.

— Я, мамуню, маю чобітки. Я сама собі їх придбала.
 Чекайте, покажу вам.

Але мати перебила їй.

— Ні, ні, дитино, лишн, я їх виділа. Лиши тим, що
 тобі завидували. Там Мати божа дасть тобі красші, от
 такі, з білого шовку.

Дівчина сплеснула слабими долонями.

— Яка вона добра! А як виглядає?

— Вона, доню, подабає на лилею, а намітку і суконку
 має з біленької хмари, а підшивка намітки з синього неба,
 а на ній ясні зірки миготять, а пояс із веселки. Рано об-

шиває сонійнюку її суконку рожевими рубцями, в полудне срібними, а вечером золотими... Там не вчуєш ні туги ні болю, там нічого тобі не забagne ся, бо все будеш мати. Там живе ся спокійно, як у сні. Але ходи, дорога далека.

Дівчина зітхнула. Притулила ся до матеріної груди і обі пустили ся крізь вікно як ластівки.

— Мамуню, мені чогось тяжко стало. Вернім ся ще на хвильку.

— Добре.

Марися заводить, хустка з голови зеунулась, сивий волос упав на Оленині ноги. Дівчина розтулила очи, усміхнулась і полинула з матірю в голубу далечінь.

XII.

Нарядили її в біленьку сорочку, в цвѣтисту спідничку і положили на лаві. Сусідки сходять ся. Тишина переривана зітханьями, шептаннями, молитвою. Діти здивовані притулились до матерій. Семакова Гануся тримаєть ся за паски. Третяків Івась вложив палець у рот і водить допитливо очима то на помершу то на матір. Мати схилилась до него.

— Мамо, чого вона так спить?

— Ні, синку, вона не спить. Вона вмерла, а Бозя прийде тай озьме її до себе.

— Що каже ваш Івась? — шепче стара Максимиха.

— Питає ся, чи вона спить.

— Ой бо-й-є. Але знаєте, кумо, мені самій дивно з тої Олени. Дивлю ся на неї тай здає ся мені, що її перший раз виджу. Майнула якось так як тїнь, як сонне видїне.

Марися знов заголосила.

— Гадала я, що тебе ще на жук уберу, а то, ади...

Сусідки заплакали, а діти розблеяли ся мов ягнята.

Федь прийшов. Забув навіть „слава Йсу“ сказати. Спер ся до припічка і віддихував ся. Вінок з барвінку у неї на голові — як до шлюбу зладилась. Підійшов

і припав до її ніг. Хлипав і трясся як у лихоманці. Потім узяв її голову в обі руки та промовляв.

— Скажи, на кого і на що нас покидаєш? На кого я тепер буду надіяти ся? Хто по моїй бідній голові заплаче?... Така ти, як ранна чічка — тай, ади — уже тебе нема... Тай ні просьвітку, ні добра ніякого не знала... бідна мученице... Ми тобі хату ладили, а ти собі иньшу найшла. Ми тобі коровицю придбали, а ти її покинула...

Плакав, як дитина. Максим вивів його силоміць на приспу. Сусіди розважали.

— То, куме Федю, як той казав, нема чого плакати. Таже нас таки таке чекає.

— Або може й гірше.

— І я скаю — або може й гірше. Бо що тут, то ми видимо. Богу дякувати — по божому тай по людськи, але яке нас чекає — того ніхто не знає..

Федь сховав голову в долоні. Гриниха відкашельнула.

— Оттак, Процихо, вороги нині збавляють християнина. Та най би сказати, що така дитина може кому що злого зробити...

— Ото-ото, Гринишко. Гріхи, бігме, гріхи. От уже й я грішу — але бігме — комусь буде коліна з гробу видко.

Мали на гадці Василюху.

— А що гадаєте — вона завтра не буде ревати на ціле село? „Йой, падоньку мій нещасливий! Яке воно, небожа, добре та послушне було! Та чому воно не сказало, що йому хибує? Та чи воно у мене їстоньки, чи питоньки не мало?“

— А-я, а-я. Так, як би її на ту дитину черево боліло.

Стара Максимиха похитала головою.

— От, найте — нехай її Бог розсудить.

— Та нехай її судить — ми її не судимо. Божа воля...

Хтось нагадав, що треба сьвітло і „розпятіє“ з церкви принести. Федь прочуняв. Устав і поволік ся до коморн. Склав руки на скриню і приляг їх головою.

Віддихав тяжко. Губи увісали ся в руки, очи світили дико, чорний заріст і темне лице доповнювали страшний образ. Одна думка снувалась уперто і виводила перед ним одну, одиноку конечність. Житє мотає думку, а думка обмотує житє. Мав отворені очи, а здавало ся йому, що спить. І добре йому так було. Хотів, щоби те півсонне знечуленє трівало як найдовше. Чув, як душа поволи терпла і забував біль...

Виринула хата. Люди, небіжка. Захлипав, як у просоню і шептав.

— Та підеш, донько, до матери, та скажи, що мені тут уже гаразду нема. Скапарив ся вік, як несолена страва, то нехай скапарить ся до решти.

Люди дивлять ся на него, він водить мовчазливим зором по них, немов прощаєть ся. Прокинув ся і притис ся до кута комори. Холод перейшов по тілі. Скулив ся і обтулив ся сіраком. Жаль йому стало самого себе. Такий бідний, бідний. Чув на собі драну сорочку і латаний сірак і здавалось йому, що вони також такі нещасливі чують ся. Заломив руки і бив головою до стіни. Знов притих. По часі зітхнув важко і прошептав:

— Нехай їх Бог розсудить! Я не судитиму.

Перехресні стежки.

Повість

Івана Франка.

XV.*)

Евгеній був оптиміст, „невлічимий оптиміст“, як називали його товариші. Все, що траплялося йому в життю, він витолковував собі на добро. Його опікунови при смерті вкрадено всі гроші, що мали в спадку лишитися Евгенію. „Щож, — потішав себе парубок, що був тоді на другім році прав і нараз опинився без ніякого удержання, — видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духові сили. Значить, я їй мабуть на щось добре придав ся.“ Умерла панночка, котру він якийсь час любив. „Жаль, жаль, — мовив Евгеній, — але видно, не була мені суджена, а може ми були-б нещасливі обоє.“ І як у всьому вмів Евгеній віднайти добру сторону, так і сим разом стративши слід незвісної панночки, що запалила його серце, він помалу успокоївся, перестав шукати її по вулицях і здав ся на долю, що сама — він вірив сему — наведе його на найліпшу стежку.

Так минув літній семестр. Він виїхав зі Львова на село, також на лекцію, а в осени вернув. Він наняв собі маленьке кавалерське помешканє, дешево, з вікном на по-

Гл. кн. III. ст. 253—272.

двіре, на другім поверсі, не вигідне ще й тим, що на першій поверсі була школа гри на фортепяні; значить, у день міг там витримати тільки чоловік з дуже грубими нервами або глухий. Євгенію було байдуже; він у день дуже рідко бував у себе в хаті; університет і лекції заповнювали його день, а тільки нічу він працював для себе, вчив ся до екзаменів, а нічу на першій поверсі було тихо.

Так він прожив спокійно з місяць. Аж одного дня він якось лишив ся дома — чи нездужав, чи сьвято якесь було. Страшенне брязканє на чотирох фортепянах розбило його нерви так, що він не міг витримати і вибіг із свого покою о дванадцятій у полудне, думаючи йти на обід. Переходячи першим поверхом він побачив, що двері школи відчинили ся і з середини вийшли чотири панночки з нотами під пахами; се були учениці, що по скінченю лекції йшли до домів. Євгеній відразу зупинив ся як вриятий: одна з тих учениць була та сама панночка, що торік на балю і на вулиці зробила на него таке сильне вражінє. Тепер вражінє було ще сильнійше. Панночка була вся в чорному і вийшовши з комнати заслонила своє лице довгим, чорним, густим вельоном, очевидно носила по кімось жалобу. Євгеній тільки на хвилю задрів незакрите її лице і йому здало ся, мов би блиснуло сонце і осьвітило його. Він стояв мов остовпілий, забувши, де він і що з ним дієть ся. Панночки пройшли поуз него на ганок, а ганком на сходи, щоб вийти на вулицю; Євгеній не зібрав ся духом навіть на стілько, щоб поклонити ся панночці в жалобі, коли проходила по при него. Здавалось, що й вона не гляділа на него, не пізнала його; йшла рівно, плавно, поважно. Євгеній слїдив за нею очима, далі щось немов пхнуло його. Він пустив ся бігти в низ сходами у офіцині, перебіг подвіре, але так, щоб із чільних сїней не було його видно. Він бояв ся чогось, стидав ся чогось; йому здавало ся, що коли-б панночка в жалобі за примітила, що він слїдить за нею, то він від одного її погляду впав би, згорів би на місці. Коли вийшов у сїни, в сїнях не було нікого; вибіг на вулицю — на вулиці не було видно жадної панночки з нотами. Але недалеко була невеличка площа, відки розходили ся вулиці на пять

боків. Певно котроюсь із п'ятьох вуличок пішла панночка в жалобі. Але котрою? Євгенія знов неначе кліщами за серце стисло. Але він швидко отямив ся. Тепер він мав одну сказівку. Вона ходить на лекції фортецяна до тої пані, що живе понизше него. Він троха познайомив ся вже з сею панею, тепер познайомить ся ще ліпше і розвідає все, що йому треба. І вспокоївши ся на тім він пішов на обід.

І справді зараз по обіді він узяв на себе чорний англес і пішов у низ до вчительки гри. Пані була сама, учениці ще не поприходили. Пані приняла Євгенія дуже чемно і здивувала ся дуже, коли він заявив їй, що хотів би взяти у неї кількадесять лекцій гри на фортецяні.

— Я вже початки знаю, — мовив він, — і хоча не чую в собі ніякого особливого таланту, але охота є. Ну, а хто знає, що коли чоловікови може придати ся в житю.

— О, так, — мовила пані, — то дуже красно. Аджеж добре старі люде говорили: чого за молоду навчиш ся, те потім як знайдеш. Тільки не знаю, пане Євгеній, як би ми се уладили. У мене тепер чотири панночки беруть лекції що день від осьмої до дванацятої і від третьої до п'ятої.

— О, я не міг би посвятити так багато часу. Що найбільше годину денно.

— Так. А колиж маєте вільний час?

— Коли пані не мають нічого против того, то мені було би найдогіднійше від одинацятої до дванацятої.

— Та я не мала би нічого против того. І так іще один фортецян у мене вільний. Як би тільки мої учениці не були противні.

— Я спокійний чоловік і не буду перешкаджати їм, — з усміхом мовив Євгеній.

— Ну, що до того я певна, — мовила пані, — тим більше, що ви вчились би в окремім покою. Та проте — ну, зрештою побачимо. Ось вони зараз поприходять. Найліпше буде спитати їх самих.

Євгенію не дуже по нутру було те, що сказала пані про вчінє в окремім покою. Він, правду мовлячи, не почував ніякої охоти вчити ся гри на фортецяні, і навіть

не потребував сего, бо й без того вмів грати і то навіть зовсім не погано. Ну, та що там, — думав він, — бай-дуже, як воно буде, а все таки се найпростійша дорога познайомити ся з панночкою. От тим то він пристав на всі умови пані вчительки, згодив ся з нею за ціну і ждав тільки, аж поприходять учениці, щоб почути від них, чи схочуть мати його товаришем науки. На ратуши вдарила третя і учениці почали сходити ся. Насамперед прийшли дві сестри, підлітки, гарненькі brunетки, потім прийшла третя, старша панна, худа і негарна, що мабуть учила ся на те, щоб самій зробити ся вчителькою десь на провінції. Пані дому представила їм Евгенія, сповістила їх про його намір брати лекції і запитала, чи не будуть мати що против того. Молоденькі brunетки обілляли ся густим румянцем, старша блондинка кивнула головою. Ні, вони не мали нічого против того, тим більше, коли пані заявила відразу, що пан Евгеній буде вправляти ся тільки годину денно і то окремо від них.

— Але деж панна Регіна? — запитала вчителька у обох brunеток.

— Ми не заходили до неї, але вона певно зараз прийде.

І справді за хвилию отворили ся двері і ввійшла та, котру пані назвала Регіною. У Евгенія серце забило ся страшенно, сьвіт йому закрутив ся, очи застелило якимсь туманом, і він сам навіть не тямив, як і коли встав з місця, поклонив ся панночці і вислухав як пані представляла їх одно одному: „Пан Евгеній Рафалович.“ „Панна Регіна Твардовська.“ Він не тямив, як сів потому, як пані вияснила Регіні його намір. Він не мав відваги ані разу зирнути на неї, бояв ся її, мов злодій прилапаний у чужій коморі, тремтів і сидів мов на шпильках, чуючи тільки одно — що вона тут, близько него, що від неї виходить якась таємна, непереможна сила і проймає, пронизує, обезсилює його. Вона промовила — він майже не розумів, що вона сказала, але сам тон її голосу був для него такою музикою, якої він, бачилось, не чув іще ніколи. Обі brunетки заговорили щось до неї, почали сьміятися, — і вона засьміяла ся, і той сьміх дихнув на

него такою розкішю, про яку йому досі і в сні не снило ся. Тільки тепер він почув, як сильно він полюбив сю дівчину, яка магічна сила вяже його з нею. Вчителька вивела його з того моментального остовпіння.

— Ну, так значить добре, — мовила вона встаючи і подаючи йому руку. — Мої панночки не мають нічого против того. І коли ви стоїте при своїм похвальнім намірі, то прошу сказати, коли вас надіяти ся на першу лекцію.

— Завтра, — машинально промовив Євгеній. — Завтра о одинацятій.

І вклонивши ся панночкам він вийшов. Уже за дверима він почув за собою голосний вибух сьміху. Сьміяли ся очевидно обі brunетки. Регіниного сьміху він не міг дочути ся.

XVI.

— Доле моя, доле! Чом ти не така, як доля чужая? — бренило в ухах Євгенія, поки його тямка перебирала ті спомини. Важка тінь пізнійших подій упала на ті безмежно щасливі хвилини, які переживав він від тепер отам у тім пустім покою при розбитім фортепані, але в тій певности, що тільки одна стіна ділить його від неї, що вона тут близько, що з під її рожевих пальців плинуть оті нестрійні гами, мішаючи ся зі срібними тонами її голосу, з рідкими вибухами її сьміху.

Зрештою його лекції вийшли не зовсім такі, як надіяла ся вчителька. Вона почала вчити його початків, але швидко показало ся, що він уміє трохи чи не більше від неї самої. Правда, якийсь час він силював ся при ній грати погано, клапати механічно ті самі обридливі та монотонні етюди, які „для вправи пальців“ цілими годинами мучили панночки. Але коли вчителька повислухувавши за чергою гру всіх, поробивши їм свої уваги і позадававши їм дальші завдання виходила поратись собі в кухні, тоді Євгеній кидав на бік прокляту „школу“ і починав з пам'яті вигравати те, що знав найкращого. Він любив музику веселу і знав на пам'ять багато танців і народніх пісень. Чим тяжше було йому на серці, чим сильнійше кле-

котіло в ньому чуте, якого він не сьмів виявити, тим вправнійше бігали його пальці по клявішах і тим краще виходили у него вивчені колись майже від нехочу кавалки. Любов робила його артистом, виливала ся в кождім тоні, в кождім акорді, який він умів видобути з сего старого, розіграного фортепяна.

Почувши його гру панночки в сусідніх покоях відразу, мов на коменду, вмовкали. Такої гри вони не чували в сих стінах. Ті нервово прискорені польки, коломийки та козачки були для них мов остроги для коней. Особливо обі brunетки не могли всидіти. Се були живі, веселі дівчата, правдиві школярки; їх гарні головки, здасть ся, повні були жартів, веселощів і сьміху. Вони спинаючись на пальчиках підкрадали ся до дверей покою, в котрім грав Евгеній, слухали його музику, а коли він переставав грати, били йому браво і втікали на свої місця. Се приводило його знов до себе; щоб не випадати зі своєї ролі він починав знов клепати іама та етюди.

Одного разу, коли він отак переграв якогось скочного вальса і урвав, до його дверей застукали.

— Прощу! — озвав ся він, а його серце мліло з непевности: ануж се вона? Але се була старша панна. а з за її плечей визирали запаленівши ся обі brunетки,

— Вільно війти?

— Прощу.

Старша панна глянула на него з якимсь докором.

— Алеж ви пане граєте дуже добре. Чого вам ще треба вчити ся?

— Дякую за комплемент, — з усьміхом мовив Евгеній. — Але те, що я граю, то самі танці. А я, прощу пані, хотів би навчити ся поважної музики.

— А, так!

— О, прощу, прощу, — вирвали ся нараз обі brunетки, — заграйте нам іще отого вальчика, що ви грали тільки що. Ми потанцюємо в сальоні.

— І овшім, рад служити паням, — мовив Евгеній і обернув ся до фортепяна. Старша панна сіла недалеко нього і з завистю дивила ся на його пальці, що мов божевільні бігали по клявішах. Боже, як би вона вміла так

грати, вона ані хвилі не сиділа би в тім поганім Львові, в тій остогидлій школі! А молоді панночки тимчасом вертіли ся по сальоні обнявши ся, мов два чмелі рівночасно пущені в рух.

— Регінко! Регінко! — озвалась одна з них. — Та покинь брязкати! ходи сюди!

Але Регіна не йшла, бренькала далі завзято, немов боронила ся тим бреньканєм від якоїсь ворожої сили. Коли-ж панночки не переставали кликати, то й вона прийшла.

— Ходи, потанцюємо обі! — мовила одна brunетка, скочила до неї і пестячись як кіточка повисла на її шії.

— Не можу, Манюсю, — бачиш, я ще в жалобі.

— Ах так! Бідна Регінко, — мовила панночка, — ти стратила маму! — І вхопивши сестру пустила ся знов у танець. Регіна стояла в дверех свого покою і дивила ся на їх підскоки якомсь тужливо-добродушно. Рафалович не зводив із неї ока.

Коли скінчив грати, вона підійшла до него.

— Але ви гарно граєте, — мовила спокійно.

— Дуже слабенько... механічно, — відповів він.

— І ви думаєте, що тут навчите ся ліпше?

При сих словах вона вдивила ся своїми великими, ясними очима в його лице. І він осмілив ся піднести очи на неї. Їх погляди зустріли ся. Одну хвилину Євгеній напружив усю свою волю, всю душу, щоб тим поглядом сказати їй усе, чого не могли вимовити уста. І йому здавало ся, що в її очах прочитав якийсь дивний рух. З разу сьвітила ся в них якась тиха задума, спокійна цікавість. Потім глибока криниця тих очей немов закаламутила ся, немов на дні ворухнуло ся щось, якомсь дивне, несподіване зрозумінє. І в тій хвилі її очи прислонили ся довгими віями, на лиці показав ся легенький румянець і не дожидавши його відповіді вона відвернула ся і пішла до свого покою, відки ще негармонійнійше ніж звичайно почув ся брязк якихось там.

У Євгенієвій душі сей один момент викликав правдиву революцію. Він почував якусь невідому доси розкіш сполучену з переляком, як чоловік, що заглянув у безодню, де на дні було щось невимовно принадне, невимовно гарне

і чудове. Сей розкішний перестрах знесилив його, спаралізував усі думки, всю волю, всі бажання. Він сидів не бачучи, не чуючи, не хочаючи нічого. Перед ним не було ані часу ані простору; фізичні вражіння не доходили до його свідомости. Рука механічно бігала по клявішах, але він не чув дотику, не чув брязкоту, не знав, чи і що грає. Старша панна встала і пішла, — він не бачив її. Здасть ся, вклонивсь їй, здасть ся, сказав щось, але зовсім автоматично. В кінці з безмежної темряви в його душі мигнуло щось раз, у-друге. Се думка: геть відси! геть, на вільне повітря, в самоту — далеко від людей!

І він усе ще машинально зірвав ся з крісла, вхопив капелюх і не прощавши ся ні з ким вибіг із покою. Того дня він пропустив усі лекції, не доторкнув ся ані до книжки ані до страви, але ходив, ходив, ходив вулицями, то звільна, то майже підбігцем, немов шукав чогось. І справді, він шукав свого бідного я, що готово було втонути в ясних безоднях сих чарівних очей.

Кілька день по тім він не бачив Регіни. Формально уникав її, бояв ся глянути на неї, немов би обікрав її. Він чув за стіною її брязканє і його серце мліло. Приходячи на лекцію він не видав її, — вона звичайно сиділа вже в своїм покою і не виходила витати ся з ним, і він був рад. Тільки обі брунетки вибігали, сильно термосили його руки на привитанє, так як школярі-товариші, сьміяли ся і підморгували йому, а коли „стара“ пішла собі до кухні, прибігали до него і просили грати їм до танцю. Він грав, але ні за що в сьвітї не був би глянув на ті двері, що з сальону вели до покою, де грала Регіна. Він бояв ся, щоб вона знов не показала ся в дверях. Вона не показувала ся. І ліпше так. Дуже добре! — говорив у його нутрі якийсь голос.

Дуже добре! Але чому властиво дуже добре? Для чого вона не покаже ся ніколи? Певне, вона в жалобі, танцювати не буде. Ну, але так, подивити ся, послухати? Овва, нема що так богато й слухати. Не великий маестро! А поглянути на него? Ні, Євгеній бояв ся сам собі признати ся, що їй може бути цікаво поглянути на него. Його ді-

воче-стидливе чуте бояло ся навіть допускати у неї якесь подібне до його власного чуте.

Та все таки по кількох днях він завважив, що не тільки він уникає її, але й вона його. Йому зробило ся дуже прикро. Від разу, без ніякого мотивованя настроїй його змінив ся: з рожево-півсонного він упав у чорно-мелянхолійний. Усе на світі видалось йому пустим, глупим, безцільним, усе стратило свою принаду, само жите не варто зломаного гроша. Йому остогидла наука, він проклинав працю, уникав товаришів і студентських розривок, а найменший натяк на любов обурював його, мов кровава зневага. Він готов уже був покинути остогидлі лекції фортепянної гри, не добувши місяця, але постановив собі піти ще кілька разів. У него не було при тім ніякого пляну, ніякої надії, але він знав, що інакше не міг би постановити, що в його нутрі тягне його туди щось сильніше від усіх аргументів, від усіх постанов.

І ось одного разу випало так, що до вчительки прийшли якісь несподівані гості, і перепросивши своїх учениць вона пустила їх до дому о дванацятій замість о першій. Вийшли всі разом з Євгенієм і тут він побачив знов Регіну. Була спокійна як звичайно, тільки Євгенію видалось, що троха блідійша. Подала йому руку; її рука була горяча.

Вийшли разом на вулицю. Євгеній мов причарований ішов обік Регіни. Старша панна зараз попрощала ся і пішла на ліво; обі брунетки як кізочки побігли наперед. Євгеній з Регіною йшли звільна.

— Позвольте пані, що вас проведу трохи? — мовив Євгеній добуваючи всіх сил своєї душі, щоб піддержати розмову.

— Прошу, — промовила вона ледви чутно.

Хвилева мовчанка.

— Пані гніваєте ся на мене? — тремтючим голосом запитав Євгеній.

— Я? На вас? По чім судите?

— Може помиляю ся, але мені здає ся, що пані весь час уникаєте мене. Разом учимо ся, а отсе вже кілька день ми не бачили ся.

— Вам хіба цікаво бачити мене? — з легким усміхом мовила Регіна.

Евгеній чув, що блідне, що уста його тремтять.

— Як... пані... можуть так... питати?

Мовчанка. Евгеній робить страшенні зусилля, щоб опанувати своє зворушенє. Він чує, що сей момент мусить рішити його будучину, що що тепер утратить, того не спіймає до смерти.

— Я чую ся винуватим супроти пані.

— Ви проти мене?

— Так, пані. Я тільки задля вас записав ся на ті лекції, щоб могти бачити вас, чути ваш голос, говорити з вами, пізнати вас троха ближше.

— Не розумію, по що вам се може придати ся, — мовила Регіна.

— Я й сам не розумію, — відповів троха сьмільйше Евгеній. — Та я й не застановляю ся над тим. Що мені будуще? Що мені минуле. Я знаю тільки теперішнє, знаю тільки, що бачу вас, чую ваш голос.

— Я не сьпівачка, — з насьміхом відповіла Регіна, — нема над чим так дуже уносити ся.

— Ах, пані! Всі сьпівачки сьвіта для мене не варті того, що одно слово з ваших уст.

— Ви, як бачу, поет?

— Ні, пані, я юрист.

— То може не випадаеть юристови говорити так поетично?

— Але й юрист має серце, а серце в певних хвилинах не дбає про параграфи і знаходить свою властиву мову.

В часі тої розмови Евгеній ішов похиливши лице і вдивляючи ся в тротоар. На лице дівчини, що йшла обік него, не був би глянув ні за які скарби в сьвітї. Він не знав, яке вражінє зробили на неї його слова і бояв ся навіть думати про се. Він дивував ся своїй сьмілості, що міг так говорити з нею, і прокинув ся тільки тоді, коли вона подаючи йому руку промовила:

— Дякую за супровід і прошу не йти зо мною далі. Отут за скрутом вулиці моє помешканє. До побаченя.

Він зупинив ся. Вона щезла, а він звільна пішов у противний бік, довго блудив по різних площах і заулках, поки вийшов на ринок і потім ніяк не міг пригадати собі, де се було, де вона покинула його і де її помешканє. Але йому лишило ся одно, її слова „До побачення!“ Він тулив у своїй душі ті слова мов найдорожший скарб, і вони справді в одну мить перемінили весь його дотеперішній настрій. Вони додали блисків сонцю, блакиті небу, обілляли золотом сірі міські мури, перлами вимостили вибоїсту вулицю, пахощами осьвіжили затхле міське повітре, роз'яснили radoщами людські лиця, наповнили весь свѣт роскошю, любовю і нечуваною силою. У Евгенія широко дихали груди, блищали очи, в голові фуркотіли дикі, смілі та енергічні думки; він мав те чутє, що відніс якусь велику побіду, здобув щось безмірно цінне, був хвилину в раю і виніс відтам такий скарб, якого йому вистане на озолоченє цілого хоч би й як нещасливого житя.

XVII.

Тепер пішли один за одним такі чудові, золоті дні, що Евгеній і доси згадує їх як одинокую щасливу хвилю свого житя, одинокую свою весну з усіми весняними чарами і пахощами. Тепер, на віддаленю десятиох літ, відгороджені безоднею муки і безнадійности ті дні видають ся йому одною хвилиною, блискучим островом, що пишаєть ся над самим гирлом водопаду. І йому здаєть ся, що він плив побіля того острова з шаленою бистротою, хоч у ту пору мав іллюзію, що стоїть на місці; він так сильно всею душею, всіми змислами був затоплений у своїй любові, що час і місце не істнували для него і він прокинув ся тільки тоді, коли було по всьому і щасливий острів пропав для него на віки.

І чим властиво він був такий щасливий у ту пору? Він і доси чує подих того щастя, але як воно прийшло, в чім проявляло себе, він не міг би сказати. Він не говорив їй любовних признань, не чув від неї ані найменшого натяку на любов, не цілував її уст, не доторкав ся її па-

хучого волося, ледво що при кождім баченю і розставаню стискав легенько її руку. Але він чув, що стіна відчуженя не істнувала між ними, силою своєї любови чув, здавалось йому, кождий рух її душі, чув тиху гармонію тої душі, любував ся кождим поривом її волі. Коли приходив на лекцію, заставав її в сальоні; він знав, що завсїгди перед його приходом вона встане від фортепяна і вийде йому на зустріч до сальону — часом з котрою з панночок, а часом сама. Вона тихо, лагідно всьміхала ся, подавала йому руку, часом промовила кілька слів, повних тихої щирости, але далеких від усякого сентименталізму або іронії, привітно, спокійно, натурально, як коли-б говорила до любого брата. І ся гармонійність розливалася довкола неї, мов проміне довкола лямпи, і під її впливом він робив ся також спокійним, чистим і щирим. Дикі пристрасти щезали з душі, а натомість розливалася в ній така певність і ясність, немов отсей щасливий стан був вічний, незмінний, одиноко нормальний для людського духа. Він сїдав до фортепяна і починав грати з разу обовязкові вправи, потім свої улюблені народні пісні в композиції Лисенка. Він знав, що перші згуки тих чудових акордів від разу змінять фізіономію школи і приваблять до його покою всіх його товаришок. Регіна приходила остатня. Вона сїдала оподалик, але так, що могла бачити Евгенієве лице. Евгеній граючи на память не зводив із неї очей. Стрічаючи ся з нею поглядом він уже не бентежив ся, не мішав ся; так само й вона спокійно видержувала його погляд. Він почував, що вона знає про його любов і не стидав ся свого чутя, а в її погляді читав, що й вона відчуває до него щось більше простої цікавості. А попрощавши ся з нею на вулиці він виносив із того короткого товаришування з любово дівчиною стілько енергії, душевної твердості і чистого підйому чутя, що цілоденна праця була йому легкою. З подвобною силою він учив ся до екзаменів, не дбаючи ні про що більше. Він не укладав собі плянів будущего, бо по що? Адже вона, його найкраща будучина, тут, близько него. Адже завтра він буде міг знов заглянути в її очи, стиснути її руку, дихати тим самим повітрем, що й вона. Тільки одна постанова й була у него:

зробивши докторат він поговорить з нею про їх спільну будущину. До того часу вже не далеко, — значить, нічого забігати наперед. Так минали йому дні за днями, тижні за тижнями. Надійшли різдвяні сьвята. В Бортепановій школі зроблено фєрії — аж до посту. По остатній лекції Евгеній ішов з Регіною вулицею в напрямі її помешканя.

— В лютім сїдаю до риторозів, — мовив Евгеній.

— Думаю, що вже тепер можна іратулювати вам, — мовила Регіна.

— Ну, се ще не таке певне. Кождий екзамен, то свого рода льотерия: або виграю, або програю.

— Ну, але я певна, що ви виграєте, — мовила вона всьміхаючись.

— Ваша певність, се комплімент для мене. Я рад би заслужити на него.

— Завідоміть мене про результат вашого екзамену. Мені цікаво буде знати се.

І вона з кишені свого пальта виняла маленьку візитову карточку, де під друкованою назвою була рукою дописана її адреса і подала йому.

— Ну, а підчас карнавалу побачимо ся? — питав Евгеній.

— Можливо. Я надіюсь бути на балю академиків.

Ішли ще хвилину, розмовляючи свобідно, навіть не прочуваючи, що се їх остатня розмова. Нараз Регіна затремтіла і поблїдла.

— Що пані таке? Пані так поблїдли! — мовив Евгеній передяканий до глибини душі.

— Нічого, нічого! — мовила вона ледво переводячи дух. Потім подала йому руку.

— Бувайте здорові! До побаченя!

— Ні, я пані не покину так! Пані щось нездорові. Позвольте вашу руку. Я проведу вас. А може взяти фіякра?

— Ні, ні, ні! Прошу вас, ідіть. Мені нічого. Я не можу...

— Але пані... Ви тремтите, ви нездорові...

— Ні, пане! Се тільки так... хвилина. Прошу вас... пане Евгеній, лишіть мене! Я вам потім колись скажу.

— Ні, пані! Я не відступлю вас, поки не успокоїте мене, що ви на правду не хорі.

— Алеж ні, ні! Я здоровісенька.

— Ну, а чогож ви так поблідли?

— Ах, нічого... Бачите, отсе моя цьоця в фіякрі поїхала і бачила мене з вами. Ну, але се нічого. Прощайте!

Вони розсталися. Євгеній перший раз почув про ту цьоцю і його щось мов шпигнуло в серце. Що се за цьоця, що сам вид її так змішав, стурбував, перелякав сю, здавалось, так спокійну і певну себе дівчину? Чи Регіна боїть ся її? залежна від неї? А коли залежна, то чи справді їй грозить від тої цьоці яке лихо? Все те були для него загадки і він постановив собі, скоро побачить ся з Регіною, поговорити з нею про все, про все. А тимчасом він біг, спішив до своєї кватири; аджеж у него в кишені була дорога памятка від неї, її білет! Він не міг діждати ся тої хвилини, коли опинить ся на другім поверсі, відімкне свій покоїк, переведе дух. А потім він вняв той білет, довго, горячо, цілував його, і тільки тоді прочитав, що було на нім написано: „Регіна Твардовська, вулиця Зелена, число 8, перший поверх, у пані Армашевської.“

А потім були різдвяні сьвята, які Євгеній провів над книжками. А потім був бал академиків, на котрім був Євгеній, але не було Регіни. А потім він зробив докторський екзамен *summa cum laude* і того самого дня тремтячою зі зворушення рукою написав на своїм візитовім білеті в кількох словах завідомленє про сей факт і заклеївши білет у маленьку коперту вислав його експресом Регіні на вказану адресу. І ще того самого дня той сам експрес приніс йому до його помешканя і вкинув у листову скринку ннший візитовий білет, на яким було написано:

„Ви трошечка спізнали ся. Моя сестріниця Регіна Твардовська власне вчора вийшла замуж і сеї ночі виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцію, то й не могла особисто відібрати вашого писаня. При нагоді я перешлю їй його. З поважанєм. Анеля Армашевська.“

Евгеній тяжко відхорував сю маленьку візитову карточку і тільки помалу, по довгих місяцях прийшов до себе. І хоча тіло вернуло до давнього здоровля, душа не переставала боліти. Сп мини про Регіну не покидали його, він рвав ся до неї думками, мріями, шукав її в кождім новім місточку, в кождім селі, куди кидала його доля, але все на дармо. З часом острій біль уступив із душі, він зжив ся з думкою, що вона пропала для него, втягнув ся в щоденну житєву боротьбу, відзискав свою певність і духову рівновагу, але все таки в ряди годи в душі воскресали давні спомини, давні болі, щеміли і мучили, як давно загонена рана, з якої сплило багато крови. Вид якого будь жіночого лица подібного до її лица міг викликати ті спомини і захитати його супокоем, як он тепер вид якоїсь чорної дами. Та диво, одинока памятка, яку він мав із рук Регіни, її візитова карточка, що він хоронив як найбільші сьвятощі, вона в таких хвилях бувала йому ліком, успокоювала його душу. Він виймав її зі шкатулки, цілував і довго вдивляв ся в почерк її письма, і перед ним звільна воскресала її люба рука, її фігура, її лице, і йому бачило ся, що знов дивить ся в її очи і не з них дивну гармонію і наповняє ся почутєм надлюдського супкою і щастя, того щастя, що для своєї повности не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькости, бо само воно — найтіснійше сполученє, збратанє душ, волі і всіх помислів.

— Не судилось мені поділяти з тобою прозу життя, — промовляв він до фігури, що жила в його уяві, — та може се й ліпше. Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була поезією мого життя. І успокоївши ся сею „оптимістичною“ думкою Евгеній мов після острої але цілющої купелі вертав до своєї щоденної праці.

XVIII.

Два чи три дни пізнійше прийшли до него замовлені листом селяне з Буркотина в справі процесу з паном маршалком. Се була неділя і вони вибрали собі той день, щоб не тратити робучої днини. Було їх три — кременні,

плечисті постаті, в довгих гунях переперезаних широкими чересами, з кошелями через плечі, з костурами в руках. Вони мусіли з пів години ждати в передпокою, поки Євгеній упорався з иньшими клієнтами і попросив їх до своєї канцелярії.

— Слухайте, панове господарі, — мовив він, — я попросив вас, щоби ви потрудилися до мене в справі вашого процесу.

— Та спасибі вам, паночку, — мовив один із селян. — Та ми от прийшли. Певно термін буде?

— Ні, про термін ще не чути нічого. Я хтів про щось иньше поговорити з вами. Прошу, сідайте!

Люде посідали на плетену канапу, аж сей сухоребрый мебель затріщав під їх тягаром. Тоді один із них устав, недовірливо зирнув на те місце, де сидів, і пересівся на крісло.

— Те пасовиско, що ви за него процесуєтеся, вносить двадцять моргів, правда?

— Так, паночку.

— А кільки так воно варто, як би купити?

— Та що, як для кого. Для кого чужого може й нічого не варта, а нам воно дороге.

— Наше, прадідівське! — потвердив другий господарь.

— Ну, але як би так у пана хотіти відкупити?

— Що? — скрикнули всі три нараз. — Своє власне ми мали би відкупувати від него? Радше головами наложимо, всі на жебри підемо, а своєї дідівщини у дармоїда купувати не будемо.

— Я не кажу про вас! Борони Боже! Виж знаєте, що я вам признав, що ваша правда, що процес мусите виграти.

— Дай Боже пану здоровле, — мовив знов перший селянин. — Але по щож тепер пан адукат закидають у иньчий бік?

— Я не закидаю в жаден бік, а тільки питаю вас по просту. Адже й для процесу треба знати, кільки ви собі цінуєте те пасовиско?

— Та для нас воно варто мільйони. Нам без него жити не можна. Бачите — під самим носом. Ні курки де випустити, ні гуску, ні теля вигнати. А пан спер, польових посилає, грабить, заганяє, хоч із села тікай.

— Розумію, розумію. Про те анї слова, що воно вам дуже потрібне. Але я гадаю: двацять моргів пасовиска, то ще не такі великі скарби. По чому у вас морг вірного поля?

— Е, що там вірне поле! Вірного поля доброго у нас морг купить за сто, за сто двацять ринських.

— Ну, а морг города?

— За морг города, між хатами, треба дати триста, штириста ринських.

— Ну, то пасовиско певно стілько не буде коштувати, як вірне поле. Але візьмим навіть так. То щож, двацять моргів по сто ринських, то були би дві тисячі.

— Е, пан хотів Шльомкови продати його за тисячу, але як ми на Шльомка похрупостіли, то він відступив.

— Що то за Шльомко?

— Та жид, арендар.

— Ну, бачите, то сам пан цїнить се пасовиско лиш по пятьдесят ринських за морг. А кїлько вас доси коштує процес?

Селянам очевидно немила була ся розмова. Вони підозрено дивили ся то на адвоката, то один на одного, далі той, що доси головно промовляв, відповів нерадо:

— Та що пан будуть нас допитувати, кїлько нас коштує процес? Коштує, що коштує, але ми мусимо дійти свого.

— Я вважав своїм обовязком із самого початку звернути вашу увагу на те, що справа буде ще коштувати не мало гроша і клопотів. Та хто знає, чи оплатить ся вам сею дорогою доходити до свого.

Селяне мов на коменду встали зі своїх місць.

— Та коли пан адукат, — мовив їх бесїдник кланяючись — коли пан адукат чогось на нас загнївали ся (знов поклін) і не хочуть далі провадити нашої справи (іремїяльний поклін усіх трьох) — то ми просимо від-

дати нам наші папері, а ми підемо шукати собі иньшого адуката.

— Алеж люде, — мовив Евгеній, підходячи до них і на силу усаджуючи знов там, де сиділи, — що вам такого? Хто вам сказав, що я на вас гніваю ся? І за що би я мав гнівати ся на вас? Хочете відібрати від мене свою справу — я вам не бороню, а не відберете, то буду провадити її далі; в тім ваша воля. Я хотів поговорити з вами про иньшу справу.

— Про яку?

— Ваше село досить велике, правда?

— Та досить.

— Кілько нумерів?

— Та буде більше як двісті.

— Ну, і нарід не такий дуже бідний.

— Ой говоріть, не бідний! Таже не багатий.

— А все таки, ґрунту маєте досить, худібка є, хліб родить ся.

— Е, що з того! От маємо стілько, щоб із голоду не пухнути.

— Ну, а пан добре стоїть?

— А Бог його сьвятий знає.

— Має гроші? Чи може в довгах?

— А хто його знає. Ми там у його касу не заглядали.

— Отже кажете, що хотів пасовиско продавати жидови.

— Та то нам на збитки.

— Ага. Ну, але я чув, що він би й цілі свої добра готов продати.

— Та що нам із того? Він продасть, иньший пан купить, а ми як були хлопами, так будемо.

— Ну, а як би ви самі купили?

— Що таке? Пасовиско?

— Ні, всі панські ґрунти з двором і з лісами.

— І з лісами? Гм, гм... Пан жартують собі з нас. Хиба хлопам вільно купувати панські добра?

— А чому ж би не вільно? Як вільно жидам, то вільно й хлопам.

— Жиди мають гроші, а хлопни відки візьмуть?

— Жиди потрафлять і без грошей купити, то чому ж би й хлопи не могли?

— Не нашої голови на се треба, — мовили селяне хитаючи головами.

— Ну, але преці варто би над сим подумати, — мовив Євгеній присуваючи ся ближше до стола. — Слухайте, люде. Я би вам повів щось, але мусите мені дати слово, що нікому про се не скажете.

— О, та кому би ми мали говорити?

— Дайте руку, що будете мовчати!

Селяне зацукали ся. Жаден не протягнув руки.

— Та можуть пан говорити, ми не скажемо нікому.

Євгеній зміркував, що вони наструнчені против него і постановив собі не відкривати перед ними всіх карт.

— Як собі знаєте. Сеж не моя річ, тільки ваша. Отже знайте, що пан маршалок готов би був продати свій маєток.

— Та що нам з того?

— Те вам з того, що можете дістати на пана якого жида, або ще гіршого пана.

— Ой, гіршого вже не дістанемо. А жида волимо, ніж сего.

— А не ліпше би то було не дістати нікого?

— Ба, чи не ще!

— І закупити самим той маєток?

Селяне пошкробали ся в голови.

— Ні, пан нас щось дурять. Де то хто таке видав, аби хлопи купували панські маєтки?

— Ну купіть ви, то й иньші побачать.

— Та бійте ся Бога, паночку, де ми тільки гроші візьмемо?

— А якіж по вашому гроші на се потрібні?

— А хіба ми знаємо? Та там певно в мільон треба буде.

— Сьмійте ся, люде! Маєток оцінений усього на сто двадцять тисяч, а на те сімдесят тисяч позичено в банку.

— Ну, то нає банк зліцитує.

— Вас? За що? Ви ще й не вислухали, що вам хочу сказати, а вже боїте ся, що вас банк зліцитує. Фе,

не будьте дітьми. Адже видите, що пана не ліцитує, хоч він позичив і не віддає. Ви переймете банковий довг на себе.

— Не хочемо! — в один голос скрикнули селяне. — Що з того, що банк пана не ліцитує, а нас певно по році пустить з торбами.

— А леж не бійте ся! Чекайте. Я вам ще не доповів усього. Я ж вам не кажу брати банку на себе зараз, а тільки тоді, як би-сте купували маєток.

— Ні, не хочемо. То не наш антерес! Ми люде прости, нас ледакто обдурить. Що нам залазити в таке велике діло? Нам аби на своїм вижити.

— Ей люде! Будете колись плакати на свій нерозум, ви і ваші діти. То на дурний кавалок пасовиска вам не жаль викидати тисячі, а коли я раю вам такий інтерес, що може вам і вашим потомкам дати хліб у руки, то ви навіть вислухати мене не хочете.

— Та пан нам рають то, що пану випадає, але ми на те не пристаємо.

— Чому?

— Бо то не наш антерес.

— Але я готов вам допомогти, перепровадити справу.

— Біг заплаць пану, але ми на те не пристаємо.

— Волите бути жебраками і попихачами, ніж панами в своїм селі, — гірко промовив Євгеній.

Селяне вклонили ся.

— Т-та! Пан своє знають, а ми своє.

— Якеж тут моє? Чи гадаєте, що пан підкунив мене, щоб я помагав зсадити його з маєтку? Чи думаєте, що хочу обдурити вас? Маєток на вас зробити? Я тільки бажав би, щоб вам добре було.

— Най пан будуть вибачні, — мовив з лукавою покорою один селянин, — але ми люде прости, ми на тих антересах не розуміємо ся і не можемо в те вдавати ся.

Вони встали і взяли шапки в руки.

— Га, як собі знаєте. Спіннете колись моє слово, що я радив вам на добре, але тоді буде за пізно.

Селяне поклонили ся і стояли мнучи шапки в руках.

— Та ми би просили, аби пан були ласкаві таки віддати нам наші папери.

Евгенію мов би води холодної бухнув у лице. Не говорячи нічого він зібрав які мав папери, що відносили ся до їх процесу, і віддав їм.

— В ласці божій! Бувайте здорові, паночку! — мовили селяне виходячи.

— Дай Боже здоровля! — мовив Евгеній силуючи ся говорити спокійно і свобідно. — А як вас який жидок виссе з грошей, або як знов зірвете ся до бійки з панськими гайдучами і вас кільканацять засадять до криміналу, то прошу знов до мене!

Селяне вийшли, але ще в дверях почали голосно говорити між собою.

— А що, куме, не правду Шльомко казав?

— Ба я! Та то видно. Пан усе за паном.

— А кождей аби лише з хлопа здерти. А викришило би вас до ноги!

(Далі буде).

ІЗ ОПОВІДАНЬ ГНАТА ПОТАПЕНКА.*)

ІІ. О к т а в а.

І.

Історія ся розпочалась далеко раніш, ніж можна було думати, і в той час, коли счинилась катастрофа, головна частина її минулась уже. А що сього ніхто не знав, то ніхто й не міг зрозуміти нічого, і загальна непевність підтримувалась ще тим, що головні діячі, котрі, звичайно, добре розуміли про що річ іде, уперто мовчали і удавали з себе, що нічого не тямлять, як і иньші.

Катастрофа счинилась в самому лоні губерніяльного архиерейського хору. З початку може здатись, що на такому ґрунті ледви чи може статись щось значне і варте загальної уваги, але коли ми довідаємо ся, що ся подія заінтересувала кращу частину губерніяльного товариства, була на увазі у губернатора і дійшла до відомости самого архиерея, то гадки сі самі собою щезнуть.

Діло було в суботу. Сьпіваки поприходили на пробу о третій годині, були усі на зборі, і ніхто нічого не підозрівав. Спостережливість їх не йшла так далеко, аби помітити які люті очі були у регента Вертоградова, коли він брав до рук скрипку, закотивши поперед рукава парусиного кафтана і, міцно притискуючи лучок до струн, почав під-

*) Гл. кн. ІІІ. стор. 293 — 344.

тягати квинту, що не доходила. При тім регент шулив ліве око, кривив рота і взагалі робив такі неподобні гримаси, ніби хотів розсмішити увесь хор. Але він, звичайно сього не хотів і на серці у нього було зовсім иньше.

Скрипка була налагоджена, співачки були по місцях: дишканти та альти сиділи на лаві уздовж довгого, колись пофарбованого чорною барвою, а тепер покарбованого геть чисто незрозумілими знаками стола, тенори стояли праворуч, а баси у ліво, заслонюючи частину широкого вікна. Вертоградов положив перед себе партитуру, задав тона і співачки заспівали досить згідно, в лад. Се було нове, не що давно відібране з столиці „Отче наш“, на яке Вертоградов покладав великі надії. Надії сі були не матеріального, а цілком артистичного змісту. Як справжній артист, Вертоградов любив чарувати слухачів, зоставляти в них приємне вражінє і з тієї-ж причини йому подобалось, коли поважні гості катедральної церкви по службі надходили до нього, стискали руку і дякували за умильне співанє. Коротко кажучи, Вертоградов любив славу і через неї завжди зазнавав хвилювання, вигадуючи, що-би ще таке вивчити новеньке.

Проба була так звана генеральна, бо завтра на службі мали виповнити у перше нове „Отче наш.“ І співачки сповняли свої партії цілком як слід, але дражливому регентови усе здавалось що десь чогось бракує, і він що хвилини схоплював скрипку та кидав ся з нею на поміч, то до тенорів, то до дишкантів, то до басів. Найбільше його чомусь турбували баси. Йому усе здавалось, що вони збивають ся, і знову таки не відомо з якої речі йому здавалось, що збиваєть ся не хто иньший, як октавіст Шакалов, тож він сильно награвав коло його уха, супроводячи гру виразним поглядом на його бік.

Шакалов будучи чоловіком вдачі спокійної і терплячої, довго терпів, але нарешті підняв руку і затулив долонею ліве ухо.

Вертоградов скипів.

— Що-ж се ви затуляєте уха, коли за-для вас грають! — скрикнув він, стукаючи лучком по столу, так, що увесь хор зрозумів, як знак спинити ся, і замовк.

— Бо надарма грають! — пробасив Шакалов таким низьким та гримучим голосом, що здавалось, голос сей виникав з під підлоги.

— Як то надарма? — далі кинів регент.

— А так надарма! — спокійно анї трохи не підносячи голосу, відповів Шакалов.

— Ось ми побачимо! Сьпівайте далі!

Хор засьпівав і ніхто не чув, аби Шакалов збивав ся, а Вертоградов чув і щиро вірив тому, хоча в дійсности сього й не було. Проте инакше і не могло бути, коли взяти під розвагу, що в душі регента було таке чутє проти октавіста, що як би той сидів перед ним і мовчав, то регенту все-ж здавало ся-б, що він збиваєть ся.

Але се був дрібязок в порівнанні з головним, а головне було на прикінці. Досьпівали до „від лукавого“, що тяглось дуже довго і велично, а уся сила його містилась в тім, що в унісон з басами його тягла октава. Завдяки сьому виходило щось надзвичайне, на прочуд. І ось тут Вертоградову і здалось, що октава в кінець не дотягає.

— Ви не доносите! — сказав він, знову зупинивши сьпів і звертаючись до Шакалова.

— Чого ви присікуєтесь до мене? — зненацька спитав той.

— Не присікуюсь, а не доносите, кажу вам.

— Я не доношу? — з легким подивом викрикнув Шакалов.

— А то хто-ж, я, чи що?

— Гм!... Се дивно. У перше на житті чую, щоб октава могла не доносити! А на мою гадку, так се у вас уха щось не теє... не гаразд...

— Що таке?

— Уха, кажу, не гаразд...

— А у мене така думка, що у вас голова не гаразд! — промовив регент, блиснувши очима.

— Гм... А що ви думаете! — як здавало ся, добродушно завважив Шакалов і навіть помацав правою рукою власну голову, ніби хотів переконатись чи гаразд вона. Слідом він простяг свою довгу руку до вікна, взяв свій

картуз, що був пошитий з синього сукна з широкою простою крисою, і попростував до дверей.

Регент сторопів, очевидячки несподівавшись такого рішучого вчинку.

— Куди ви? — спитав він.

— Хто? я? — промовив Шакалов, зупинившись на пів-дорозі. — Я до брата поїду, у Карданівку... Може там і голову полагоджу!...

— Чи не збожеволіли ви! — скрикнув Вертоградов. — Завтра архиерейська служба, а він на слободу іде... Далєбі ви з розуму спали, Шакалов...

— А що ви думаєте! Може воно так і є! Прощайте браття!

Останній виклик він зрбив на адресу усього хору і по тім повагом вийшов із кімнати, одягши картуза на свою низько обстрижену голову.

Вертоградов замислив ся. Шакаловів норів був добре йому звістний. Чоловік він добросердечний і мягкий, але трапляють ся з ним іноді такі випадки, що коли спаде йому на думку щось таке недоладне, безпідставне, ні на що непотрібне він візьме та й зробить. І на сей раз регент був цілком певний, що Шакалов поїде в село, що під містом, де брат його служить дяконом. А які від сього будуть наслідки, навіть предвидіти не можна, і краще про них не думати.

І Вертоградов разом опамятав ся. Він вискочив із кімнати де була проба, без шапки, держучи в руках лучок, і крикнув у-слід Шакалову, що встиг вже перейти увесь двір і наближав ся до хвіртки:

— Послухайте, Шакалов!... Федоре Гнатовичу! Верніть ся, та верніть ся но! Ну, я перепрошую! Вибачте мені, Федір Гнатович! Ну?!

Але Шакалов, не вважаючи на те, що регент робив йому таку честь, називав його навіть Федором Гнатовичом, навіть не оглянув ся, а тільки якось позад себе махнув рукою, відчинив хвіртку і зник.

Вертоградов постояв з хвилину, потім сплюнув і вернув ся до кімнати.

— До решти з'їхав з глузду чоловік! — промовив він зі злостью, шпурнувши лучок на стіл. — Що-ж, тепер „Отче наш“ доведеться кинути, бо без октави нічого не вийде.

І він пустив співаків до дому.

II.

До всеночної зіставалось годин зо дві, і Вертоградов навіть не зайшовши до дому перекусити зараз, почав до-бірати способу. Перш за все він зайшов на квартиру до Шакалова, але тут дізнав ся, що октавист забіг тільки на хвилинку, захопив чвертку табаку і відіхав. Було видко, що Шакалов наважив ся поступати не попускаючи. Вертоградов узяв найкращого візника, який тільки був у місті, і звелів їхати скільки духу до передмістя, де служив брат октави-ста. Він врахував, що встигне вернутись до всеночної і дав собі зарок показати перед Шакаловим усю ввічли-вість, яка тільки знайдесть ся у його серці. Мало сього. Він зважив ся повести річ про те, що було про між них причиною сварки, і навіть на сім пункті готовий був зро-бити деякі уступи. Очевидно, для нього було дуже важно, щоб сьогодні у всеночній і завтрішній службі в хорі звучала октава. І дійсно, се була немаловажна річ. Почати з того, що хор без октави нагадував би собою дім, що ви-будований без підстави і стоїть навіть не на піску, а так на воздуху. О скільки-б не був ріденький хор, але коли октава гуде мелодійно десь у низу, то спів набуває об-ширу і суцільности, і усі хиби стають непомітними. Се ве-лика річ, але є речі ще більші.

Діло в тім, що преосвященний дуже любить октаву вза-галі і Шакалова, властителя її, з особна. Будучи чоловіком малобалакучим і навіть сурорим, владику кожен раз, коли стріває Шакалова, прояснюєть ся і доконче вдаєть ся в розмову.

— А що, октаво? Ревеш, га? — жартуючи спитає він.

А Шакалов усміхнеть ся і відповідає:

— Ревемо, ваше преосвященство!

І щоб сказати се, збере усю свою силу і візьме тона як мога нижче. Преосвященний розсьмієть ся і потім довго зістаєть ся в доброму настрої. Траплялось навіть так, що коли він дуже гнівав ся, а тут треба викласти йому якусь там справу, то Шакалова навмисне підсидали до нього, і він ішов, коли архиерей був на проходці у своєму саді, і удавав що стрів ся ніби випадково. Заходила звичайна розмова, і наслідком її був добрий гумор архиерея, — тоді справу викладали, і усе кінчилось гаразд.

Але і се ще не усе. До Шакалова чув вдячність увзєсь причет катедральної церкви, починаючи від головного протопопа і кінчаючи останнім паламарем. Адже не хто иньший як він збирав празниками повну церкву людей, принажуючи богомольців і з иньших парафій. Се було досліджено без сумніву. Одного разу Федір Гнатович занедужав і пролежав місяць. і що-ж? Зараз було помічено, що богомольців у катедрі стало менше. Ні, що не кажіть, а октава у хорі важна річ, дуже важна річ. Так, вкінці, і сам губернатор... А в тім се буде видко далі.

Отож, Вертоградов, зважившись уступити де-вчим, поїхав наздогін за Шакаловим. Часу у нього було омаль. По рахунку на усї розмови у нього зіставалось не більш, як чверть години. І він усю дорогу обмірковував, з якого боку користніш буде приступити до нього. Звичайно, він готовий був поступитись багато чим, але не усїм, далеко не усїм. Тут, відай, можна дотикнутись самого головного питання і розповісти, що саме було причиною ворожнечі між двома такими потрібними елементами архиерейського хору.

Про те легко догадати ся, що се була жінка.

Так без сумніву, се була жінка, котру звали Мартою Ілїнишною. Се була досить відома в місті особа, і до того дуже шановна і поважна. Небіжчик муж її, сухотник-міщанин Арефій Попелов мав корінну крамницю, котру і їй зіставив у спадщину. Вона завдовіла дуже рано. Їй було тепера усього 28 років, а що вона була гожа і мала біле та повне тіло, на тому згоджувались усї.

Охоту до хорошого сьщіву Марта Ілїнишна виявляла ще за небіжчика мужа. Той не надто любив се, але бу-

лучи закоханим у Марту Ілїнишну, попускав їй сю пристрасть і навіть заохочував. По його смерті хорувий сьпів для Марти Ілїнишни по троху став уособлятись в двох репрезентантах хору: в регенті Вертоградові і в октавісті Шакалові. Господь знає, чому вона обібрала сї дві супротивности, — бо у Вертоградова був зовсім тоненький голосок, навіть і не тенор, а просто тоненький голос. Мабуть се вийшло якось випадково.

Але було помічено, що Марта Ілїнишна ставала в церкві дуже близько крилоса і уважно дивилась то на регента то на октавіста. Доконче потрібно пояснити одначе, що вона почала робити се не ранїш, як скінчилось шість тижнів від смерти її чоловіка. А там регент та октавіст почали бувати у неї, випивати і закушувати. З початку робили вони се тихомирно, а потім нагло зрозуміли, що вони вороги і стоять один другому на шляху до щастя. А щастє складалось з того, щоб дістати руку і серце Марти Ілїнишни, а разом з сим і корінну крамницю.

Почалась таємна ворожнеча. Регент присїкував ся до октавіста, де тільки міг, а сей тримав себе незвичайно, знаючи що сим допікає регенту. Візьме, і серед якогось сьпіву, де доконче потрібна октава, почне навмисне кашляти або сякатись, а в хорі тоді виникає прогалина. Вертоградов се помічає і розуміє, в чому тут справа, але сказати нічого не може, бо кашляти і сякатись — легальне право кожного чоловіка.

З сїєї пори вони і до Марти Ілїнишни почали ходити нарізно: один виходить, другий заходить. Але що шанси їх обох були доволї значні, нї один не зважував ся осьвідчитись. Сама-ж Марта Ілїнишна приємно вагалась між регентом і октавістом і так ласкаво приймала у себе як того, так і другого, що здавалось, не від того була, аби стати до шлюбу з обома.

Описаний епізод був одним з моментів сєї боротьби. От Вертоградов і обмірковував тепера, як би се так вгамувати Шакалова, щоб одначе не зробити й нїякої важної уступки, інакше кажучи — щоб здурити його. Вертоградов не надто був кріпкий на слово і дозволяв собі іноді обіцяти таке, чого ніколи не мав на метї виповнити.

І в сїм випадку він, почасти маючи на меті деяку глупоту Шакалова, покладав надії на сю свою дорогоцінну здібність, а в тїм постановив удатись до неї тільки в самій остатній потребі.

Вже місто зісталось позаду і видко було церкву передмістя. Попереду, в далечині рухалась чорна kropka і Вертоградов помислив, що се і є Шакалов. Добре-б здогнати його в дорозі. Се додало-б шансів умовити його. Приїде до брата, розбалакаєть ся, залїнуєть ся, тяжко буде витягти. Тим то Вертоградов звелїв візнику гнати коней.

І справді, при вїзді до передмістя, він трохи був не здогнав Шакалова, але саме тоді в узькому переїзді в балці стрілись три селянські вози; довелось розминатись ходю, а октавіст за сей час встиг приїхати до брата.

III.

У передмісті в сей час віддзвонили вже до вечерні, диякона не було дома і в той час коли бричка, на якій приїхав Вертоградов, підкотила до воріт дияконівського дому, Шакалов встиг представити себе невістці, струхнути з себе порохи і тепер сидїв вже на ганочку за круглим столиком і залюбки попивав квас. Вечірнє сонце сховалось за узгірє, але його промінь ще почував ся у повітрі. Від ріки тхнуло легкою прохолодою. Федір Гнатович розстїбнув гудзики кафтана і камізельки і мелянходїйно дивлячись на рожеву хмарку, що спокійно плила по небу, скручував товсту цитарку, а сьвіжа тільки що почата чвертка табаку лежала перед ним.

Коли бричка зупинилась біля воріт, Шакалов повернув голову до воріт.

— О! — грубо пробасив він. — Ще гість! Хто-б се був? Сьвятий Миколай Угодник! — скрикнув він потім, розгледївши Вертоградова, що переходив вже двір і наближав ся до танку. — Та се Вертоградов! Яким побитом, Антоне Михайловичу? Як же се ви? Навіть всеночну зважились перервати? Отсе так чудасія!

Само собою розумієть ся, що Шакалов, невважаючи на власну простодушність, дуже добре розумів, чого при-

їхав Вертоградов. Не дурно-ж він, після сьвіжої сварки прийняв жартовливий і ввічливий тон. Се пояснялось по части і тим, що тут він почував себе трохи хазяїном і ввічливість вважав обовязковою. Вертоградов наблизив ся до столика і з докором похитав головою.

— І не сором вам, і не гріх, Федоре Гнатовичу! Чи можна ж так безбожно карати чоловіка! Ай-ай-ай!

— Як карати? По що карати? — з лукавством спитав Шакалов.

— Та як же? Ви не знаєте, що без вас хор, все одно що — фу, ось що він без вас! І на тобі, саме перед все-ночною від'їздите... Хіба се не кара?

Тут Вертоградов без сумніву мав на меті з легка підлестити октавистови. Шакалов підсунув йому стілець і ввічливо промовив:

— Сідайте, Антоне Михайловичу. Та чи не хочете квасу? Дайте лишень нам скляночку, Одаріє Гаврилівно! Адже ви знаєте мою невістку, жінку мого брата, отця Амвросія? Аж ось і вона.

При появі невеликої смуглявої жінки Вертоградов підвів ся, а далі вклонивши ся до неї, промовив:

— А як-же, ми знайомі! — А потім сів на предложенний йому стілець і казав: — А за квас спасибі. Ніколи. Вільного часу дуже мало маю...

Господиня привиталась і з'яраз знову пішла клопатись по хазяйству.

— Ну, як же, Федоре Гнатовичу, — казав Вертоградов — ідемо зо мною!

— Як то ідемо? Та чого-ж я приїхав? Я спочити хочу... І до того-ж з огляду на голову, як ви самі сказали, Антоне Михайловичу...

— Е, годі вам, я згарячу... Се з усяким трапляється і з вами може трапитись... Йй-же Богу, їдьмо, Федоре Гнатовичу... Самі поміркуйте, всеночна, — що скаже преосвященний? Вам то нічого, ви якось вибредитесь, а мені який прочухан буде!... І за що ви так справді на мене? Ах, Боже мій, Боже мій!...

Шакалов похитав головою.

— Ні, я вже тут зістанусь... Що мені! Ви якось обійдетесь, а за то у другій справі без мене вам краще вдасть ся, далєбі!

Се було сказано з такою злосливістю, якої від Шакалова навіть сподіватись не можна було. Вертоградов, звичайно, зрозумів, про яку таку „другу справу“ він каже і прийшов до переконання, що тепер саме до речі „поступитись“.

— Слухайте! — забалакав він з сердешною нотою на голосі. — На що ви се кажете? Ні в якій „другій справі“ я удачі не хочу. І я вам по щирости от скажу, Федоре Гнатовичу: ніколи я на неї, себ-то на Марту Ілінішну, серйозного заміру не мав і не маю... Се я вам просто кажу, від серця... І навіть скажу вам (тут Вертоградов помислив: „коли брехати, так брехати“), скажу я вам, иньшу ціль маю...

— Хіба? — з глибоким недовірством спитав Шакалов.

— Хай я не буду більше регентом архиєрейського хору, коли сьому неправда.

Тут Вертоградов подумав: „регентом я однаково зістанусь, бо більше нема кому.“

— О-го! — пробасив Шакалов.

— Запевняю вас, Федоре Гнатовичу! Робіть ви що хочете зі своєю Мартою Ілінішною. Зовсім вона мені навіть не до вподоби!... Груба дуже, і ніс великий...

— Ну, се брешете! — з повагою вступив ся Шакалов. — Зовсім вона не груба, а як слід, що до носа теж неправда: ніс у неї навіть дуже приємний...

— Як вам завгодно! А тільки їдьмо, їдьмо, Федоре Гнатовичу! Час короткий! За сорок минут до всеночної задзвонять...

— А все-ж таки я не поїду...

— Федоре Гнатовичу! — благаючи викрикнув Вертоградов.

— Ні, не поїду! По правді кажучи, мені треба подихати на сьвіжому повітрі. Се і задля октави користно. Се мені один доктор казав...

— Ну що вам значить?

Літерат.-Наук. Вістник IV.

6

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

— Не поїду я, Антоне Михайловичу. Я ось посиджу тут вечір і поміркую. Може й нагадаю завтра до служби приїхати!... А сьогодні краще і не просіть!...

Вертоградов мало не плакав. А тимчасом вільного часу у нього не зіставалось ані хвилини. Зісталось як раз встигти на всеночну. Він встав.

— Жорстокий ви чоловік, Федоре Гнатовичу! Цілком жорстокий і лютий!

Тут він махнув рукою, сів у бричку і відїхав.

Дорогою він міркував з прикрістю: „Дурно тільки порох витратив, і до того ще візнику вісімдесят копійок доведеться виплатити. От чорт! От скимень рикающий, вже справді рикающий... Хоч би надумав до служби приїхати, все-ж легше. Сьогодні, як що преосвященний спитає, скажу, що захорував на перестуду!... Але жартуєш, Марти Ілїнишні я тобі не подарую! Теж забагнулось! Головне тут корінна крамниця... Діло добре! Можна буде і регентство покинути, і на усіх Шакалових наплювати. Ще з катедральним титарем умовлюсь, щоб брав у мене оливу задля лампадок, доконче умовлюсь. Ні, тут є за що постояти!...“

Коли він підїздив до катедри, залунав перший дзвін празникового благовісту. „Ох, багато богомольців буде сьогодні незадоволених! — з зітханєм подумав він. — Воно і правда: хор без октави — так собі, ні се, ні те, сухо якось виходить. Однаково, що каша без олію...“

З семи гадками він увійшов до катедри, бо співаки вже зійшли ся.

IV.

Як тільки розляг ся по церкві перший сьпів, Вертоградов перший закрутив носом: „Не те, не те“, подумки промовив він; а в міру того як ішла вечірня, між парафіянами помічав ся неспокій. Вони з початку і самі не розуміли, чого власне їм бракує, але усі разом з Вертоградим почували, що „не те, не те.“

Побіч крилосу як звичайно стояла Марта Ілїнишна. Вертоградов поглядав на неї скося, одним тільки лївим

оком і помічав, що лице її виявляє ніби невеликий страх. Може бути на усю церкву ніхто не був так сильно засмучений неприсутністю октави, як ся поважна жінка. І се зовсім не сьвідчило, що вона вже постановила дати перевагу Шакалову над Вертоградовим, о, ні, але для того щоб душа її здолала як слід розчудитись, конче потрібна була присутність в хорі обох їх, щоб Вертоградов задавав тона і здержливо махав рукою, а шакалівська октава тихо гула перенизуючи і здобрюючи усі голоси, надаючи їм мягкість, повноту, звучність. І вона була стрівожена і не могла молитись так, як їй хтілось би. Її погляд що разу звертався до того місця на крилосі, де звичайно стояв Федір Гнатович, ніби вона думала, що Вертоградов навмисне із задрости сховав його між дишкантів, і ніби вона не губила надії, що ось-ось серед великих спин решти басів з'явиться ся рівна і струнка спина Шакалова. Але ні; вечірня йшла своїм ладом, а Шакалов не з'являв ся.

Цілком стрівожили ся парафіяне. Непомітно для самих, вони усі перейшли на правий бік, де стояв хор і з непевністю прислухались. Але нарешті уся церква зрозуміла, чого саме бракує хору — октави. Надто се стало помітно, коли засьпівали тихе, таємниче „Слава в вишніх Богу.“ Тут октава доконче була потрібна. Вона повинна була затагати кінці віршів і довго-довго розлягатись під високою церковною банею.

Тривога почала виявлятись активно. Перший сполошив ся титар, гладкий, поважний володар багатьох збіжєвих байдаків на місцевій річці, той самий, з яким Вертоградов мав умовитись про оливу для лампадок. Він прислав на крилос церковного сторожа, аби той дізнав ся, що таке трапилось з октавою.

— Скажи, що октава хорий... Хорий, скажи! — непевним голосом відповів Вертоградов, і при сїм усі сьпіваки двузначно зирнулись.

— А на яку хору, наказано дізнатись? — спитав ся сторож.

— На яку хору? Гм!... Перестудна хору... На протязі пройняло... — з'їмпровізував регент, і сторож понїс сю сумну вість титарєви.

Багато з багатих парафіян надходили до крилосу, ти-хенько штовхали когось з півчих і пошепки довідувались про те, куди поділась октава. Їх заспокоювали тим, що повторяли вертоградівські слова про перестуду. Але ось штовхнув хтось самого Вертоградова. Він оглянув ся з досадою, бо се починало докучати і перешкаджало сьпіву. Але як він був здивований, коли побачив що се сам губернатор. Він завжди бував на службі у катедральній церкві і дуже цїнував талан Шакалова. Вертоградов з поважанем перекинув ся через ґратку так, що його ухо прийшло ся як раз до губернаторського рота.

— Чому-ж сьогодні пана октавіста вашого нема? — з гривотою спитав ся губернатор.

— Він хорує, ваше превосходительство! — відповів Вертоградов, помисливши при тім: „коли брехати, то вже і губернаторови брехати.“

— Гм!... І що-ж, серіозно хорує?

— Ні, не то що-б, а так, ваше високопревосходительство...

— Гм!... Яка шкода, яка шкода!... У нього такий приємний голос... І се, знаєте, надає, сказав би, такої краси... Ось що: я попрошу свого доктора зайти до нього... Він де живе?

Вертоградов прикусив язика. Звичайна оборотність зрадила йому, і він не знав, що казати. Але разом вдарила його гадка:

— Ваше високопревосходительство, то не pomoже... він попросту сказати, з похмілля, як то кажуть...

— А він хіба не?

— Трапляєть ся, ваше високопревосходительство.

— Яка шкода, яка шкода!...

Губернатор відійшов, а Вертоградов, підвівшись, почув, що лице йому геть чисто мокре від поту і червоне. Тут він подумки прокляв Шакалова за усі прикрости, що довелось йому зазнати сьогодні з-за октави. Але се було ще не усе. Незабаром по розмові з губернатором, його покликано у вітвар до самого архиерея. Тут його спитали суворо, чому нема Шакалова. Але Вертоградов в такій мірі звик вже до власної вигадки, що майже вірив їй,

і він відповів архиєреєви без запини при тім голосом, у якому було чутно жалощі:

— Не зовсім здоровий, ваше преосвященство!

Архиєрей не дуже довіряючи словам регента і цінуючи в ньому тільки музичні знання, з недовірством подивився на нього, але з причини, що час був молитвенний, не розпитував і пустив його. Ся розмова так легко дістала ся Вертоградову, що він не спитнів навіть і вийшов з вітара з легкою душею. І гадалось йому, що усі головні особи задоволені в справі октави, а про те на нього чекала ще справжня прикрість.

Після всеночної, коли він зійшов вже з крилосу і простував до виходу, маючи на меті здігнати Марту Ілїнішну і без конкуренції провести її до дому і попити у неї чаю, — до нього наблизив ся поважний чоловік, з вигляду купець, в котрому він зараз пізнав торговельника від сїна та соломи, Онучкіна.

— Я маю до вас дїльце, пане Вертоградов! — сказав Онучкін відводячи його на бік, де менше було людей. — Завтра у вечері моя дочка буде вінчатись з купецьким сином Вюшкиним, знаєте, що на Рибній держить торг вяленою та сушеною рибою... То той самий... Бажаєть ся, щоб архиєрейські півчі співали.

— Що-ж, — відповів Вертоградов, — ми з великою охотою...

— А яка буде ціна? — спитав Онучкін.

— Ціна звичайна: коли з двома повними концертами, окрім „Гряди, гряди“, що й так положено, то пятьдесят рублів... А коли без концертів, та з одним „Гряди“, то сорок...

— То ми за тим не постоїмо. Ми бажаємо на пятьдесят, щоб усе було як слід. Тільки умова...

— Яка-ж властиво?

— А така, щоб доконче була октава... Бо без октави і вінчання ніби неповне...

— Гм... Ви бажаєте октаву?...

— Конче. А коли без октави, то більше двацяти пяти рублів ніяк не можу дати, бо ніякого обширу нема... Як наприклад, сьогодні. До того-ж октава повинна апо-

стола виносити... За се, звичайна річ, буде окрема платня... То згода, Вертоградов?

— Г-м!... Та... Згода, згода!... Звичайно!... — пробу-бонів Вертоградов, а сам сього часу думав: „Октава, октава! А де я тобі візьму октаву, як що сей віл упреться і завтра! От пеня! Добре ще, що він не знає, що за него двацять п'ять рублів лишку дають. Тоді в кінець з ним не зладнав би“... О стільки був засмучений Вертоградов, що не вважаючи на рідкий випадок браку конкуренції, не пійшов навіть чаю пити до Марти Ілінишни.

Ніч він спав погано. Вже він усяково міркував, пригадуючи спосіб нахилити Шакалова до милосердя, але нічого не міг пригадати. Так і до служби пішов він похнюпивши носа.

Але яка то вже була його радість, коли в той самий момент, як протодіакон вийшов з віттаря, щоб розпочати службу, позаду криласу почувся густий соковитий кашіль; увесь хор озирнувся, і усі побачили Шакалова, що простував до крилосу. Федір Гнатович змилювався і приїхав.

Чудово співали сього дня архиерейські співачки. Шакаловська октава звучала якось надто густо і смачно, очевидно — зміцнившись на свіжому повітрі передмістя. Парافیане перестали трівожитись, а Вертоградов підбадьорившись думав: „Та й почну-ж я тепер женихатись біля Марти Ілінишни! Подвійно! І корінна торгівля буде таки моя“!

А Марта Ілінишна стояла близько крилоса і молилась з цілком заспокоєним серцем.

III. Т а й н а.

(Нарис.)

— Обжалований, ви обвинувачені в тім, що 3-го грудня минулого року ви у вашому помешканні мали замах на убійство вашого рідного сина, Миколая Холодова, нагло накинувши на него з ножом, що взяли там-же, зі столу до обіду, і завдали йому рану на шиї, рану, що признали лікарі тяжкою. Чи признаєте ви себе винним?

По першому слові президента з лави підвівся сухорлявий, непоказний старий у чорному сурдуті, що не визначався новиною, але пошитий був добре. Лице його було бліде, очі, окружені навкола тоненькими зморшками, дивились просто, замислено, не виявляють ні злоти, ні помітного страждання. У його були короткі, ріденькі вуси і вузенька сива борідка. На запалих у зморшках щоках волосся не росло. Голова була обстрижена дуже низько, волосся на ній заціліло і було майже усе чорне.

Він відкашлявся, кілька разів в ряд моргнув бровами, що були сиві і рідкі, і промовив з перестанком, вразно, але не голосно і трохи дріжачим голосом.

— Признаю себе винним!

— Розкажіть, як було діло.

— Так, як оповіджено в акті обжаловання. Я нічого не можу ні змінити, ні додати!

Сказавши се, він сів на своє попереднє місце, похилив голову і склав руки на коліна.

— Обжалований, що-ж вас примусило вчинити сей вчинок? — спитав президент.

Старий повагом, з очевидною нехиттю знову підвівся. — Я нічого не можу додати, — повторив він і спішно сів на лаву. Але президент ще не скінчив своїх запитів.

— Обжалований! — Старий знову підвівся і поглянув на нього з докором. Погляд його ніби казав: „що ви мене трівожите? Хіба ви не бачите, що я нічого не хочу казати“!

— Обжалований! Ви маєте право зріктися від давання пояснень. Виходить, ви користаєтесь з того права і не хочете дати пояснене?

— Я нічого не можу додати! — у третє повторив старий Холодов.

— Сідайте!

Він сів і зараз прийняв стару позу. Поміж присяжних, що сиділи супроти, зчинився невеликий рух. Де-які з них шепотілись, поглядаючи на старого. В той час як президент уважливо дивився в якийсь папір, а секретар щось там записував швидко, серед публичности повторився той же рух, що і поміж присяжних. Усі з цікавістю

оглядали старого, що здавалось, всю увагу скупив на власних руках, що лежали на колінах, і не звертав жадної уваги на те, що діялось навколо. По цікавому виразу облич усіх присутніх, що були в салі, можна було бачити, що справа з першого момента цілком заволоділа увагою загалу. Навіть члени суду, що сиділи по обох боках президента, що звичайно ніби по самому значінню своєї посади починають нудитись вже з тої хвилини, як уводять обжалованого на сей раз поділяли загальне оживлення.

— П. судовий пристав, запросіть свідка Налімова!

Старий не змінив пози. Свідок Налімов — чоловік років тридцяти, красень, з короткими білявими кучерями, одягнутий дуже добірно, дивиться весело, майже радісно і тільки в той момент, коли погляд його ніби випадково упав на старого, на обличчю його виявились жалощі.

Свідок Налімов звучним, приємним баритоном подає, що він в родині Холодова здавна був прийнятий як свій чоловік. Ще коли старик Холодов був учителем в гімназії, він був його учеником; ставши студентом, він давав лекції його синові, Миколаю, а скінчивши університет, дістав посаду учителя в тій же гімназії, де до свого спенсіоновання, з причини старости і зіпсованого здоров'я, викладав Холодов. За тиждень перед катастрофою він освідчився доньці старика і дістав призволення. Третого грудня він обідав у них; обідала уся сім'я, старик був серйозний і мовчазний, чого давнійше за ним не помічалося.

— Навпаки, — казав свідок — він любив побалакати в своїй сім'ї, любив торкатись абстрактних тем, часто згадував ті часи, коли він був студентом московського університету, з запалом переказував цілі лекції Грановського, пам'ять котрого він обожував; іноді з слюзами на очах згадував про те, як він одного разу почував себе щасливим, уздрівши на улиці у Москві Белінського... В сей день він їв мовчки і ніби не помічав наших жартів і сьміху. Миколай епізнув ся обідати, прийшов, коли їли другу потраву, і коли він увійшовши весело з якимись жартами, що нас усіх насьмішили, сів до столу, старий поглянув на нього уважливо, але не сказав ані слова. По обіді ми пішли до кабінету, а Іван Петрович зістав ся

і поволі облуплював свою помаранчу. Він сказав Миколою: „зачекай хвилинку, ти мені потрібний“! Миколай зістав ся, а ми пішли до кабінету. Треба було перейти гостинну. Ми причинили двері, думаючи, що старий мати-ме з сином якусь серйозну розмову — не хотіли перешкаджати. Миколай був на третьому курсі, почасти відходив з дому і іноді повертав ся ранком. Се псувало йому здоров'є, старий був незадоволений, і ми гадали, що при с'їм буде розмова. В кабінеті ми далі жартували і сьміялись. Пили каву. Минуло в чверть години. Коли чуємо в ідальні крик. Миколай кричить. Стілець упав, тарілка звалилась зі стола і розбилась. Ми повбігали і уздріли страшну картину. Старий вчепив ся одною рукою за горло молодку, а в другій — був ніж... У Миколою шия була в крові... Ми розвели їх. Старий увесь тримтів, губи його і руки тряслись. Ми відвели його до гостинного покою і уклали на канапці. Він став непритомний... От усе, що я бачив самовидячки.

Завдавав питання прокурор. Він заставив сьвідка повторити, що за обідом, ще до приходу сина, старий був мовчазний і замислений, виходить вже тоді обмірковував свій переступний замах. Сьвідок повторив першу часть, що до другої, то йому не відомо, що власне обмірковував старий, коли був мовчазний. Прокурор також попрохав сьвідка пригадати, чи не мав обжалований, коли був вчителем, жорстоких звичок, наприклад — дерти за уха або садовити до карцера.

— Ніколи! — рішучо і з повагою відповів Налімов: — се був чоловік у високій мірі гуманний!

— Ви кажете, що осьвідчили ся доньці обжалованого і воно було прийняте?

— Так, я се сказав вже.

— А далі?

— А далі... ми засватились.

— Більше нічого не маю, — закінчив прокурор і чомусь подивив ся на сьвідка і на присяжних іронічним поглядом.

Оборонець цікавив ся справою з другого боку. — Чи не доводилось бачити обжалованого під час перебування його учителем і пізнійше — без причини замисленим? Чи не

помічав свідок за ним якої неподобности, що характеризувала-б не вповні нормальний розум? На превеликий жаль оборонця свідок нічого подібного не помічав. Навпаки у Івана Петровича завжди був ясний розум і світлий молодечий погляд на жите. Так, але ось свідок згадав про те, як старий зі сльозами на очах згадував, що бачив на улиці Белінського. Хіба йому се не здавалось чудацтвом? Свідок не розуміє питання. Ні, йому се не здавалось чудацтвом. З виразом якоїсь таємної надії оборонець спитав ще, чи не траплялось, аби старий випивав зайве? Чи не випив він і в сей день за обідом зайву чарку вина? — Се траплялось де-коли, але в межах пристойности. Скільки випив старий в сей день свідок не памятає. Ся відповідь зробила велику приємність оборонцеві. Він навіть уклонив ся свідку і сказав, що більше у нього нема запитів.

— Обжалований, чи не маєте пояснити що з поводу свідощтва свідка Налімова?

Обжалований трохи-трохи підвів ся, спираючись обома руками на спинку адвокатського стільця. — Усе так було! — промовив він стиха, але його слова було добре чути, бо в салі на той час панувала тиша, що якое сама по собі запанувувала, коли старий підводив ся, щоб дати відповідь з примусу.

Ввели свідка Варвару Холодову. Молода дівчина з блідим гарним лицем; на старика не схожа, тільки очі сиві, невеликі, такіж задумані і з таким виразом смутку, як і у нього. Говорить тихо, з перервами, ніби кожної хвилі приготована розридатись. Вона подає теж саме, що і Налімов, але плутаєть ся, повторяє і робить великі павзи. Прокурор і оборонець і до неї пристають з тими-ж запитами, але сїдають обоє розчаровані. У неї морочить ся голова; президент увільнює її.

Знову свідок Холодова; на йменя Марія. Стара женщина висока на зріст, з величавою, панською поставою, уся в чорному. Хочє відповідати на питанє президента, але не може сказати ані слова. Їй перешкаджають сльози, вона ридає.

Члени суду починають позіхати. Серед публичности помітно падає оживленє. Вона починає майже переконуватись, що тут не має ніякої тайни, і справа поясняєть ся дуже просто — несамовитістю. Се занадто проста річ, щоб нею цікавитись. Тільки коли повагом і неохоче підводить ся старий, щоб зробити те чи иньше виясненнє, вона ще з надією дивить ся на нього, чи не відкриє він чого? От-от він одним дужим словом підійме завісу і там відкриєть ся якась страшна родинна тайна — і публичність буде разом нагороджена за терпінє... Але усї його поясненнє, — се три слова: „Усе було так“. Се стає нудним і неприємним.

З'являють ся на сцену покоївка і куховарка, якийсь сторонній свідок-учитель, що мусів схарактеризувати обжалованого як чоловіка, безсторонно, як чужа особа. Що-ж, — чоловік він був м'який, правдивий, нездібний навіть необережним словом скривдити безвинного. Куховарка і покоївка чули в їдальні крик. Тарілка розбилась. У молодого пана з шиї дзюрила кров... Усе так просто, звичайно і сухо. Жадного ступня до тайни, жадного натяку на те, що для неї тут було місце...

Але ще є надія. Президент доручив приставу закликати свідка Миколая Холодова. При однім сїм йменні усї разом напружили увагу. Се була остання надія.

Миколай Холодов — дуже молода людина в студентському мундурі. Як він дивно подібний до батька. За п'ятьдесят років се буде достотно Іван Петрович, з такими-ж рідкими вусами, з вузенькою борідкою, з безволосими щокками. Тільки очі у нього трохи иньші: довші і темнійші, і нема в них замислено-журного виразу; навпаки, в них є щось зимне.

Він блідий, але увіходить рівною ходою, зупиняєть ся біля маленького чорного столика і дивить ся просто на президента. Старий дивить ся у низ, а він не дивить ся на старого. Мундур у нього новенький, не зле пошитий і чудово лежить на ньому.

— Свідок Миколай Холодов, оповідайте, як ви знаєте сю справу!

Сьвідок Миколай Холодов мовчить. Лице йому стало ще блідше, голова трохи похитуєть ся від хвилювання.

— Ви хочете дати сьвідоцтво? — питає президент.

— Тут вже мабуть усе оповідали... Мені тяжко казати!.. — виголошує молодик тремтячим тихим голосом.

— Ви маєте право зріктись від давання сьвідоцтва, але коли можете, кажіть... Ваші сьвідоцтва дуже важні...

— Ми обідали... — тихо, зупиняючись по кожній короткій фразі, забалакав Миколай Холодов: — коли скінчили обід, батько звелів мені зістатись. Ми були у-двох... Він кинув ся на мене... А далі ви вже знаєте...

— Про що вам казав батько, коли ви були у-двох?

— Він казав.. Справді я тепер не можу пригадати...

— Сьвідок! — звертаєть ся до нього прокурор: — чи не було до сього епізоду у вас з батьком якоїсь події, наприклад — гострої розмови, проміж якою ви сказали йому якесь прикре слово? Чи не можете ви пояснити вчинок обжалованого пімстою за кривду?

— Розмови звичайно траплялись... батько любив мораль читати...

— А ви йому сперечались, не згоджувались з ним?

— Се траплялось.

— Наприклад? Чи не пригадаєте ви щось?

— Наприклад батько здавав ся на свій час... Казав, що за його часів у молодіжи були тверді принципи, а тепера молодіж виродила ся...

— А ви відповідали?

— Я відповідав, що... я людина свого часу... Який час, такий і я...

— Але ви мабуть чимсь викликали подібні докори...

— Батькови не подобалось моє поведженє в житю...

— Себ-то? Що власне у вашому житю не подобалось йому?

— Наприклад я з приятелем граю в карти... Ми часто збираємось і граємо в карти...

— А батько ваш признавав се не моральним, чи не так? — спитав прокурор з усьмішкою і поглянув на присяжних таким поглядом що казав: „Але хто-ж

з вас, п. п. присяжні, не грає в карти? І я граю, і п. президент грає“...

— Він казав, що за мого віку мусить бути иньший потяг, иньші ідеали...

Питає оборонець:

— Сьвідок, чи не помічали ви, щоб ваш батько, в міру старости ніби-то тратив давнійшу ясність розуму?

Миколай Холодов у перше мигцем глянув на батька. Старий ледве-ледве підвів голову і дивився на нього просто, але уважно і як здавалось спокійно.

— Мені так здається!.. — розважно відповів молодик. Старий нахмури брови і став ніби прислухуватись до слів сина.

— Вас здивував вчинок батьків? Ви не сподівались його?

— Так... я не сподівався нічого подібного!..

— Як-же ви самі поясняєте його?

— Не знаю... Не можу пояснити!..

Він знову глянув на батька мигцем і знову стрівся з його уважливим поглядом.

— Чи не помітили ви, щоб він в сей день обідаючи пив багато вина?

Молодик затяв ся, почервонів і промовив тремтячим голосом з перервами: — Здається... Се може бути...

Старий раптом підвівся, і впиваючись в молодика гострим, пронизуючим поглядом, промовив зовсім новим голосом, ніби се була не та сама людина, що з початку слідства неохоче давала свої сьвідоцтва.

— Дозвольте мені пояснити... Я не можу більш стримувати себе...

Миколай Холодов хутко повернув своє обличчя до старого і зараз спустив очі і відхитнувся о ступінь назад. В палкому погляді батька, в голосі, що виходив з самого серця, він прочитав не одно тільки хвилюванє, але й відвагу оповісти усе. Зрозуміла се і публичність, увага котрої вже значно притомилась подробицями, що нічого не значили і в яких не можна було відшукати ні тіни, ні найменшого натяку на якусь тайну. І назад така несподіванка.

Старий сам просить слова, він далі не може стримувати себе. Відома річ, що свідки навмисне щось не домовляли. Тайна є, і вони її знають, особливо добре її знає Миколай Холодов. Не дурно голос його дріжав, як він відповідав на запити прокурора, не дурно він то полотнів, то червонів при запитах оборонця. А як замутив його погляд старого, як він затрусився і поточився при його останніх словах!

— Свідок, сідайте! Обжалований, вам вільно дати своє пояснення! — сказав президент.

Миколай Холодов хитким ходом наблизився до першої лави, де сиділа його сестра і поряд з нею Налімов; він на хвилину зупинився перед свобідним місцем, призадумав би, раптом звернув на бік і сів на третій лаві. Глубока тиша счинилась в салі.

— Він бреше! Сей молодик — мій син, але я кажу, що він бреше!... — виразно похитуючи головою промовив старик: — він знає, що я не пив вина!... В той день я майже не їв, сівши обідати, і випив може бути не більш як пів шклянки вина. Він се знає і бреше... Він знає причину, він добре знає її, але соромить ся, бо вона для чесного парубка ганебна... Мати та сестра може бути що і не знають, а він знає. Ви панове судії, теж повинні дізнатись... Я мовчав, я не хотів казати, я гадав, що він сам покається щиросердечно і скаже: „отак було, і я жалкую за те“. Але він не жалкує... Він гадає, що чеснійше натякнути, що батько з глузду зсунув ся, і змусити до підозріння що він паниця... Ви чули як він сказав? Не отверто: „так, він в той день випив багато вина“, а непевно: „здається... може бути“... Просто сказати, він не насмілився. Се — лякливість брехуна!... Панове, він — мій син: ви бачите як він схожий на мене... Панове, мені прикріш казати се, ніж вам слухати. Але коли вам доводить ся судити про се, знайте правду. Ось як було діло. Не відаю, як се виходить і від чого, що ми, батьки, бемось усе житє, аби передати дітям наші чесні засади, а діти виростають і починають балакати на чужій для нас мові, ніби не при нас вирости... Так, Налімов сказав правду: я з захватом пригадую той час, коли слухав Гра-

новського, і числю себе щасливим, що бачив хоч на улиці Вісаріона Григоровича Белінського... І я казав синові: ось чому вони вчили: Розвивай свій розум, будь чесний на великому як і на малому. І він завдавав мені жалю, бо будучи молодиком, коли душа природно лине до високого, він залюбки грав в карти, мислив і балакав лишень про те, як би скорше скінчити курс та зробити ліпшу кар'єру... Панове, я нічого не маю проти кар'єри, що під силу чоловікові. Кожен мусить служити рідному краю і я сам служив до старости, займаючи посаду учителя, — я діставав платню, чини і нагороди... Але се само приходить у свій час. Але коли молодик з першого університетського курсу марить про се, се свідчить про передчасну охолоду серця, дивитись на се і сумно і боляче. Нехай ми помилялись, а потім зробились тверезі, але сї помилки були сьвяті, вони очищували душу... Лихо тому хто родив ся забезпеченим від сих помилок!... Його жите — не скінчена ніч, в його серці — вічна зима...

— Обжалований, не відходіть від річи і кажіть лишень про справу!... — замітив президент.

— Добре, я буду казати тільки про справу. Я поведив ся з своїм сином одностайно і здержливо, але душею я давно вже ворогував з ним. Своїми поглядами на жите, своїм поводженем він ображав усю мою минувшину, що була чиста як дощова крапля; він брудив ногами мої ідеали, котрі я уважав сьвятими... Так, я ворогував з ним. І ось одного разу прийшла до мене одна жінка, я ніколи не стрічав ся з нею. Вона — вдова бідного урядника, — я не скажу їй назвиска. Вона стара. Ми балакали з нею на самоті в моїм кабінеті. Сльози перешкаджали їй говорити. Ось що вона оповіла мені: „Ваш син Миколай знайомий з нами вже більш року. Він ходить до нас попросту, і я звикла дивитись на нього як на свою людину. У мене є дочка, єдине моє богацтво. Їй сімнайцять років, вона скінчила семінар і готовилась на учительку. Вона — красуня, і я помітила, що про між них є симпатія. Але я ніколи не гадала... Ох ви, як батько, розумієте, що ми гадаєм про своїх дітей краще, анїж вони бувають в дійсности... Ну, коротко кажучи, моя дочка незабаром зробить ся

матірю... Коли я довідалась про се, я трохи з глузду не зсунулась з розпуки. Ми чесні люди. Але моя дочка навіть не плакала. Вона з таким переконанем казала: „Я люблю Миколу, і він мене любить... Йому не багато зісталось до скінчення курсу. Коли він скінчить, ми повінчаємось. Я така щаслива“. Се мене трохи заспокоїло. Я помислила: се нещастє, але все-ж його можна направити. Одного разу я запросила вашого сина, коли дочки не було дома, і сказала йому: „мені відомо усе. Я хочу чути особисто від вас, що ви маєте чесний замір що до Олесї. Звичайно, ви повинні були вести себе розсуднійше, але се запізно“. Він почервонїв і промовив: „Ви не повинні сумніватись в моїх замірах“. Після сього він не був у нас тиждїв зо два, потім завітав, посидїв годину, потім минає тиждень, другий, місяць, близько двох місяцїв минуло, він ані разу не заглянув до нас. Моє серце стрівожилось. Я написала йому докір: „чому ви не завітаєте? Олеся дуже трівожить ся! Чи не хорі ви? Він відповїв мені, що дуже занятий, готуєть ся до екзамену і просить вибачення — і ані слова про Олеся в листі... Ані слова!... Я написала йому, що так не можна, що ніякі екзамени не можуть стати йому на перешкодї забігти на хвилинку і заспокоїти Олеся. Я додала, що їх відносини з Олесяю обовязують його до того. І щож він мені відповїв? Ось що!“ Вона подала мені папір, на якому я прочитав слова, написані рукою мого сина. Так, я пізнав його письмо: „Вельможна пані! Я не розумію про що ви кажете і що вам від мене треба. Ні в яких виняткових відносинах з вашою дочкою я не був і бути но буду“... Сю підлість, панове судії, написав мій син! Я кажу: підлість через те, що се була брехня. Я незабаром переконав ся в тім. Я постарав ся заспокоїти свого гостя, обіцяв побалакати з сином, обіцяв побувати у них. Але я довго не балакав з сином. Я перш хотїв подивитись, що се за люди. І я був у них нераз і кожен раз, коли я відходив від них, побалакавши з тою нещасною дівчиною, я не міг затримувати слъови. Як вона вірила йому, моему синові! Вона вірила навіть діставши той лист. Вона казала, що се не може бути, що він чесна людина, — опамятаєть ся і прийде.

І ось нарешті настав день, коли я зважився побалакати з сином. Я сказав йому зостатись по обіді. Се вже ви чули, панове судії, вам казали і про те як упала і розбилась тарілка, але ви не знаєте найголовнішого... моєї розмови з сином! Боже мій, не вжеж я мушу повторити її тут? Се важко! Але я повторю її... Дайте мені випити води, пане оборонець...

Оборонець подав йому води і глянувши на старика здивувався блідості його лица. Старий ковтнув води і казав далі слабим голосом:

— Я сказав йому, що мені усе відомо... А він мені відповів із злосливою усьмішкою: „а, вам вже наскаржились.“ Я спитав його: „ти не заперечуєш, що ся дівчина стала матірю від тебе.“ Він відповів: „правдоподібно так!“ Я мовив: „ти казав їй, що візьмеш її, коли скінчиш курс?“ Він відповів: „при такому випадку завжди так кажуть!“ Я сказав: „коли ти чесна людина, ти повинен зараз повінчатись із нею! Я вистараюсь тобі дозвіл у куратора...“ Він здвигнув плечима і відповів: „невже ви хочете, щоб я з-за якоїсь дурниці, з-за хвилевої помилки зіпсував усю мою кар'єру?“ Після сього у мене стало ще сили сказати: „Я тільки хочу, щоб ти не був підлим!“ Він відповів: „Ах тату! Ви дожили до старости і не відаєте, що в житті нічого не дійдеш, коли будеш завжди робити чесно...“ Він сказав се... Сим він відрізавав себе від мене... Я памятаю тільки, що я вельми обурився. Я не памятаю, що я з ним зробив, як в моїй руці опинився ніж, чи падала тарілка, чи кричав він... Але у мене зівстався темний невиразний спогад чи — краще — чутє... що я хотів задушити його... Ось як було діло... Се усе!

Останні слова він вимовив зовсім слабим голосом, майже пошепки, і сів на лаву. В салі було чути тихе хлипанє жінки обжалованого. Дочка його закрила хусткою очі. Миколай Холодов сидів на своїм місці з розчервонілим обличчям і нервово понципував борідку.

Прокурор забажав поставити додаткове питанє сьвідку Миколаю Холодову. Молодик знов вийшов на середину

і розпаленими очима дивився вперто на президента, очевидно боючись стрітись із поглядом батька.

— Ви, свідок, не заперечаете того, що оповів тут підсудник?

— Я не заперечаю факту... Але...

Старик захвилювався і засовався на місці. Він нервово випяв шию наперед і з великою напругою прислухувався.

— Але... фактови дали одностороннє і хибнє поясненє!...

Сі слова ніби ошпарили старика. Він скочив скоро з місця і якось запинаючись прокричав:

— Ще слово... ще одно слово!...

— Кажіть! — промовив президент.

— Я тільки жалкую... Я одного жалкую.

Він зупинився важко дихаючи.

— Чого ви жалкуєте? Доказуйте, обжалований!

— Я жалкую, що тоді... що не... не вбив сього поганця!...

Він важко сів на місце, схилив голову на спинку адвокатського крісла і, увесь здригаючись, глухо заривав. Миколай Холодов повернув ся і умисно-твердим кроками вийшов із салі.

Публика майже не слухала внесень двох експертів. Прокурор балакав неохочо, зимно і якось формально доводячи, що старик ще до обіда загадав убийство. Оборонець розвинув гадку, що о скілько-б ми не схилялись перед високими принципами чести, але при здоровому розумі отцівська любов повинна завжди брати верх над горожанським обуренєм, і звідси робив висновок, що обжалований діяв в стані несамовитости.

Присяжні згодились із ним і старик Холодов був пущений на волю. Коли він хитаючись, блідий, виходив із салі, а за ним слідували плачучи жінка та дочка, публика розгадувала про молодика, що за годину вийшов звідси. Як вони тепера стрінуть ся в домі і які то будуть між ними відносини на далі?

IV. Проклята слава.

(Із консерваторських спомінів).

Невелика консерваторська саля була тільки на пів-осьвічена. Сьвічники по стінах були засьвічені що другий, а ріжки великої жирандолі, що висіла під стелею, сьвітили тільки ті, що були проти естради. На пробний вечір дозволялось входити тільки ученикам та родичам вихованців. В салі було майже безлюдно. Родичі сиділи ближче до естради, а ученики містились у задніх рядах, де дамам та дівочтву було зручніше робити наговори на вушко сусідці і кокетувати з сусідами, а парубочтву — заличатись.

Власне для консерваторської молодіжи в сьому і містилась уся цікавість сих пробних вечерів. Виконавцями були звичайно ученики або діти, що подавали надії, а пєси виконувовались давно усїм звістні. Иньша річ — публичні вечері, коли публика розкупує місця з бою і саля уся осьвічена, а на естраді являють ся професорські улюбленці і консерваторські божки, що повинні незабаром вславити консерваторію. Тоді й ученики з'являють ся юрбою і, за браком місць у салі, товчуть ся в коритарах, наступаючи один одному на ноги.

Дорослий флетист із рудими вусами скінчив свою кантілену і з червоним геть чисто від напруги обличем зійшов із естради і вийшов на коритар. Ніхто не помітив, чи гарно він грав чи погано. Він відіграв свій нумер, що завдав йому професор, і жадного разу не збив ся з такту. Се добре, і се усе.

Після нього на естраді з'явив ся хлопчик. З погляду йому було років дванадцять. Його маленький довгастий видочок був блідий, русяве волосє було старанно причесане, з проділом із боку. В одній руці він держав скрипку, трохи-трохи меншу від звичайної, в другій — лучок. На ньому був коротенький темно сивий кафтаник і коротенькі штанці.

Вигляд сього хлопчика не звернув би на себе нічиєї уваги. І його певно так само, як і вусатого флетиста не помі-

тили-б і його гру пустили-б по-за уха. Але разом із ним вийшов на естраду професор, сів сам до роялю і зараз почав виробляти на ньому якийсь неясний рітурнель, очевидно намірюючись пригравати. Ся обставина викликала деякий рух в задніх рядах.

— Що се за хлопчина? Йому сам Онкель пригравас! .. запитували фортеп'яни-дівчата своїх сусід-баритонів, що, як головні і безперечно признані серцеїди, сиділи недбало і на запити відповідали крізь зуби. Але баритони не вміли дати відповіді.

— Як? Ви не знаєте? — з поважанєм спитав трубач, повернувши назад голову, бо він сидів спереду. Трубочачі взагалі нарід незграбний і несміливий. Тим часом як баритони, тенори, басы і скрипачі — усі до одного певні про свою будущу славу, мрія трубача не йде далі заднього ряду оркестра. Через те і фортеп'яни-паночки зачинають для них свої серця. Про співачок і балакати нема що, бо кожна з них сама безперестанку марить про будущу славу.

— Се Спиридонов, на котрого покладають великі надії! — пояснив трубач. — Онкель каже, що з нього вийде другий Паганіні і сподіваєть ся, що сей хлопчик уславить його імя.

— А Спиридинов! Так се він!...

Про Спиридонова усі чули. Ось уже рік, як про нього йде гутірка. Сей хлопчик робить незвичайний поступ. Він вже тепер міг би грати на публичному концерті і перейшов би багатьох дорослих скрипачів. Але Онкель сього йому не дозволяє, бо пильнує чистоту його талану.

— Чого він такий блідий, бідненький? — спитало червонолице сопрано, що сильно зацікавилось оповіданєм трубача.

— Блідість се ознака справжнього талану! — промовив баритон, що мав бліде обличе і цілу скирту чорного волося на голові.

Трубач цілком понижений сим спостереженєм повернув ся до естради, бо у нього не було ні блідого лица ні талану. В другому ряді, де сиділи переважно родичі

виконавців, на самому останньому стільці ліворуч, сидів чоловік, з неімовірною увагою вліпивши очі в блідого хлопчика. Се була висока і тонка людина з виголеним лицем, з ріденьким волосем на голові, що було густо намащене помадою і прилизане від правого боку до лівого, аби заличкувати лисину, що виразно визначалась. Йому можна було дати за пятьдесят, через те що на чолі і на щоках і вище підборіддя і коло очий у нього було багато глибоких зморшків, а в рідкому волоссі траплялось чимало срібла. Його насуплені брови виявляли непохитність, витривалість, але zarazом в очах світилось розчулення; було видко, що він стурбований, порушений і чекає чогось рішучого. Одягнений був у чорний сурдут, довгий, старосьвіцький, старанно застібнутий на усі іузики.

Блідий хлопчик грав. Перш за все подобалось у нїм, що він незвичайно твердо тримав скрипку і поводив лучком нїби звичним інструментом. Професор Онкель поступив дуже сміливо доручивши йому не якийсь ученичий ехерсісе, а трудну концертну річ. Що маєте робить, старий славолюбець схотів блиснути власною школою і блиснув таки, бо Спиридонов грав прегарно. Він виповняв усі трудности з найпохвальнійшою точністю і натискав лучок до струн у тих місцях, де треба було виразити чутє. Сам Онкель супроводячи йому на роялю усією своєю постатю відбивав різнородні відтінки пєси. Він то вирівнював ся, то витягував голову, то покволом відкидав ся на спинку стільця, то раптом сквапно налягав на клявітуру, одним словом — грав усією своєю істотою, і се доповняло вражіннє. Усі дивувались з молодого віртуоза, що, здавалось, на силу тримав ся на власних тоненьких ніжках, увесь худенький, змучений. Коли він скінчив, залунали оплески. Се було над правило, але хїба можна якими будь правилами затримати вираз подиву чи захвату? Спиридонов шуркнув ніжкою, спішно вклонив ся і вийшов із естради, а у-слід його гордовито, тріюмфуючи вийшов Онкель.

Тим часом як на естраді шарпав свій інструмент дальший з черги вихованець слави, в коритарі зібрав

ся гурток людей і оточив хлопця. Величний меценат із дуже довгою сивою бородою, що не поминав жадного безплатного концерту і з'умів учинити для себе усі концерти безплатними, попадаючи на них через гардеробу — по протекторському погладив Спиридонова по головці і дуже зіпсував йому шевелюру.

— У тебе величезний талант, ти — будуча слава консерваторії, слава Росії! — сказав він, якимось засьорбучись, ніби спішно пив гарячий чай.

Консерваторські дівчата дивились на нього ласкаво і вітхали з поводу його худорлявості і блідості. Проїшов обік професор Брендель, теж скрипач; він відрізняв ся від Онкеля тим, що був високий на зріст і тонкий, наколи Онкель був не високий і грубий і ще тим, що був родом із Липська, наколи Онкель був із Моніхова. Він ненавидів Онкеля найперше за те, що той теж був скрипач, наколи по розумінню Бренделя на цілий сьвіт досить було одного скрипача, власне — його Бренделя, друге за те, що у нього — Онкеля, а не у нього — Бренделя в класі виявилось се маленьке диво — Спиридонов, про якого усі гурторять, третє нарешті за те, що він Онкель, живе на сьвіті.

Брендель теж зупинив ся коло Спиридонова, навіть поплескав його по плечі.

— Дуже непоганий! — промовив він виказуючи липський акцент — великий технік на свій вік, але на що багато фальшував?

Останнє спостереженє він зробив проти совієти, тільки для того, аби вчинити неприємність Онкелю, що був тут. Виголєне лице Онкеля почервонїло, а в очах заблищав огонь.

— Він дуже менше фальшував, ніж професор Брендель тут зараз фальшував! — промовив Онкель виказуючи монахівський акцент.

Але Брендель удав із себе, що ніби не чув, і вже зник у глибині коритару.

Маленького Спиридонова торсали на всі боки, зазирали йому в очі, плескали по плечах, гладили по голові, торкались до його щік і підборідя, бадьорили, пророку-

вали славу. Він дивився на усе якимсь сумним поглядом, приймав похвали байдуже і почував, як здавалося, тільки ніяковість, а може й біль від усіх тих слів. Очі його шукали щось тривожливо і нарешті спокійно зупинилися на зморшкуватому обличчю високого чоловіка, що перед двома хвилями сидів у кутку другого ряду і із надзвичайною увагою слухав його. Він був вже тут. Він із захватом слухав усіх похвал, які висловляли хлопцями. Обіпершись боком до напів відчинених дверей якоїсь класи, що була тепер чимсь ніби як гардероба, він тримав у одній руці тепле дитяче пальтико, а в другій — скринку від скрипки. Він наблизився до хлопчика, узяв у него скрипку і лучок і обережно запакував їх до скринки. Потім одяг хлопчика у пальто і закутав йому шию білою шовковою хусткою, узяв його за руку і повів у-низ по сходах.

— Спиридонов! — зупинив їх Онкель — готуйтеся на публичний вечір.

Високий чоловік у чорному сурдуті, застібнутому на усі ґузики, вклонився і повів хлопчика у-низ, уважно підтримуючи його на кожній сходці.

— Се його батько! — сказав хтось.

— Щасливий батько! — вигукнув Онкель, надзвичайно задоволений з успіху Спиридонова.

II.

Рано вранці зимою, коли холод міцніший ніж у ночі, на вулиці темно і ліхтарі все ще горять, коли запізнені гультай стараються допхатися до дому, фабричні робітники кутаються в кожуханки та поспішають на роботу, а иньший нарід спить у солодкому сні, — в похмурій і тісній кватирці урядника Спиридонова вже засьвітили огонь. Старий Спиридонов устав о шестій годині, вмився, одягся, помолився Богу і тихенько на пальцях вийшов на коритар. У кватирі стояв скажений холод. Жінка Спиридонова, що була на двадцять років молодша за його, спала з двома дітьми на широкому ліжку зави-

нувшись з головою ковдрою і наваливши на себе поверх ковдри цілу купу одіжі. Тільки таким робом можна було загітись.

Перейшовши коритар старий Спиридонов намацав двері до кухні, відчинив їх і увійшов. В кухні сьвітила лямпка і видавала неможливий сморід. Кухарка так само як і пані закопалась із головою у купу лахмітя, так що не було ніякої змоги вгадати, де її ноги, а де голова.

— Орино, Орино! — на півголоса кликав її Спиридонов і при сім тормосив її обома руками. — Уставай лишень, сьома година!

З під лахміття почулось зітханє. Очевидно, Орина хотіла ще спати і взагалі воліла тепло над холод.

— Орино, є у нас дрова?

— Дрова? — відповів замогильний голос — може буде раз витопити!...

— Гаразд. Уставай-но зараз та витопи у Дмитрика в покоїку. Зараз, чуєш! А то він незабаром вставати буде...

З під лахміття висунув ся Оринин ніс.

— У Дмитрика? У його вчора тільки топлєно. Може-б в спальні краще. В спальні, здасть ся два дні не топлєно...

— Ні, ні, ні!... У Дмитрика, чуєш? У Дмитрика ви-топи!

З Орининою боку почулось незадоволенє буркотіннє. Про те вона встала зараз по відході Спиридонова і, натягнувши на себе усю купу лахміття, що служило їй до вкриваня, почала вибирати дрова, що лежали під столом!

— Чорти, анахтеми! — буркотіла вона з таким рахунком, щоб ніхто сього не чув, — а ще панами прозивають ся, кухарку держуть, хоч полїна дров купити нема за що... Бачить ся, тільки одному Дмитрикові і тепло!...

Спиридонов пійшов до спального покою і, спустивши перкальову фіранку, що закривала ліжку, засьвітив сьвічку. На ньому було старе, до решти зношенє заяче футро, що вживалось тільки для домівських потреб. Він сїв до столу, взяв до рук перо і почав водити ним по папері змерзлыми пальцями. Від часу до часу клав перо осторонь, хухав

теплим подихом собі в руки і грів пучки над сьвічкою, потім знову писав. За пів години він устав і пішов подивитись, чи затоплена піч у Дмитрика. Показалось, що вона вже почала нагріватись.

— Орино, — знову порядкував Спиридонов — візьми пятака, ось тобі пятак, збігай до крамнички, купи молока та нагрій у печі. Дмитрик встане, щоб було на поготові...

Орина відповіла, що їй однаково, чи молока то й молока, чи загріти то й загріти, і пішла по молоко. Спиридонов знову писав, грів пучки на сьвіщі і знову писав. Увійшла Орина і повідомила, що молоко нагрілось.

— Ага, добре! — Старик підвів ся, наблизив ся до дверей з лівого боку і тихенько відчинив їх. Тьмянний промінь сьвічки, що горіла в спальному покоїку, осяяв мініятюрну кімнатку, де стояло на все три речі: дитяче ліжко, стілець і пюпітр. На ліжку лежав учорашній віртуоз, Дмитрик Спиридонов. Натягнувши ковдру до підборіддя, він солодко спав. Стілець служив для його одіжі, пюпітр — для нот, а на підлозі стояла скринка зі скрипкою. В кімнаті було не зимно, груба була ще трохи тепла від учорашнього топлення і вже нагрівалась від нового. Спиридонов взяв із собою сьвічку і причинивши двері до спальні, обережно присів на ліжку.

— Дмитрику, Дмитрику! — покликав він ніжним стриманим голосом.

Дмитрик силоміць відчинив очі і зараз знову заплющив їх.

— Дмитрику, чи не встанеш? га? Тепленького молока випеш, га?

Дмитрик знову розплющив очі і подивив ся з початку здивовано, ніби не розуміючи про що річ. Аж ось він пізнав батька і жалібно скривив ся, виявляючи тим, що йому шкода розлучатись із солодким сном.

— Не хочеш? Спати хочеш? Ну спи, спи!... Молочко зачекає...

— Спати хочеть ся, таточку! — промовив він жалібним, тоненьким голосочком.

Учора, повернувшись до дому, він півтора години ще грав на скрипці. В ночі йому приснилась величезна скрипка,

де кожен кілок був більший від його лучка, і батько казав йому: „От коли ти на сій скрипці заграєш, тоді край, тоді ти артист!“ Тепер йому хотілось спати і скрипка стояла на перешкодї. Старий втер йому очі власною хусткою. Хлопчик стріпнув ся, скинув із себе ковдру і зачав жваво одягатись. Далі він пив молоко, а за десять хвилин стояв вже перед низеньким пюпітром і цигикав, цигикав, цигикав...

Близько девятої години прокинулась хозяйка. На імя їй було Анна Никитівна. Вона була щаслива на своє здорове, повне тіло, що грїло само себе і ще двох дівчаток, що тулились до нього.

І Анна Никитівна і дівчатка відкинувши з себе ковдру і „бурнуси“, втікли до мініятюрної кімнати Дмитрика. Старий Спиридонов перестрашив ся.

— Як се можна?! Дмитрик грає! Ах, Боже мій, Боже мій!...

— Що-ж маю робити, Антоне Єгоровичу, коли зимно! Дівчатка геть задубіли!...

— Та як же, Боже мій! Дмитрику треба на публичний вечір готуватись!...

— Та нехай собі готуєть ся. Чим ми йому перешкаджаєм? Можна Дмитрик?

— Можна, мамуню! — тихо відповів Дмитрик і усьмінувся до молодших сестер, що зрадївши теплу розпустувались і добирали способу залїзти в скринку від скрипки. Але він грав далі свої екзерсіси.

О пів десятої годинї сам Антон Єгорович принїс йому яечню, взяв від нього скрипку і поклав її в скринку. Дмитрик спішно їв яечню. Антон Єгорович трохи не годував його, заразом натягаючи на себе старий заношений віцмундур. Зараз він піде на службу до канцелярії, де займає останнього ступіня скромну посаду канцеляриста. Там він доручить свою роботу, що зробив дома, і за неї сподїваєть ся дістати окрему заплату. Тоді і спальня буде нагріта, і дівчатка поснідають. Тепер вони пють ріденький чай з пухким хлїбом і з зьвірячою жадобою поглядають на Дмитрикову яечню. Дми-

трик охочо переділив ся-б із ними, але Антон Єгорович ні за-що не дозволяє.

— Перетерпіть, діточки, перетерпіть. Ось батько дістане заплату, тоді і вам перепаде. А Дмитрикови треба їсти, йому багато треба міці. Він буде артистом, він і прогодує нас, і вславить... Отак-то дітки.

Анна Никитівна, не звикши взагалі суперечити чоловікови, з смутком дивилась на сина. Його худеньке тіло, бліде личко з запалими щічками примушували стискатись її серце. „І їжа йому не йде на пожиток, — думала вона, — та коли ще буде, та й чи буде ще, а тепер хлопця ні на що перевело ся.“

Вона не то що не йняла віри в будучу славу Дмитрика, — навпаки, її серце охочо схилялось до сієї віри, коли Антон Єгорович оповідав, як на вечері уся публіка була здивована і зачарована, як усі силкувались навперейми подивитись на Дмитрика, як на диво, гладили по головці і плескали по плечу. Але вона нічого в сім не розуміла. Слухаючи однотонні екзерсіси, що завжди грав син, вона не могла сказати, гоже се чи негоже.

Після яєчні Антон Єгорович укутав сина і повіз його до консерваторії.

Тут Дмитрик вчив ся не тільки на скрипці, але також і ріжним наукам. В сей день він насамперед натрапив на лекцію руської мови. В класі було десятка з три хлопців. Професор ще не прийшов, тим-то Дмитрикови довелося влучити просто в осередок якогось натовпу, що, як показало ся, був ігрищем. Він пристав до хлопців і з небувалою жвавистю почав скакати, перекидатись і взагалі без церемонії робити все те, що робили иньші. Йому було весело і легко. Той важкий настрій, що опановував ним від безустанної і нудної гри на скрипці, в оден момент лишив його. Хлопята теж не звернули на нього особливої уваги і поводитись із ним так, ніби він давно вже бавив ся з ними. Ніхто не згадав про те, що він учора зазнав слави, що він подає великі надії, що він вище, талановитійший над усіх. Усі се знали, але тепер було не до того. Занадто палка була гра, занадто завзяті були партії.

Коли увійшов професор і усі розбіглись по своїх місцях та притихли, Дмитрик дихав прискорено і почував, що лице йому палає румянцем і по всьому його маленькому і худенькому тілі розлилась приємна теплота, почуте здорової втоми мязів усього організму. „От як би мене зараз побачила матуся, тото була-б рада!“ помислив Дмитрик, пригадавши часті зітхання матери, коли вона дивилась на нього і казала: „сердешний, через що ти такий бліденький?!“

Лекція скінчилась, нова переміна — знову ігрище, рух, шум, сьміх, сваволя дітей Дмитрик спочивав в сі часи. Не можна сказати, щоб він не любив свого діла. До скрипки у нього була здатність і він три роки тому, коли йому було дев'ять років, сам попрохав батька купити йому скрипку, і був дуже щасливий коли один батьків знайомий, поганенький музика якогось кафе-шантанного оркестра, показав йому, як треба тримати скрипку та лучок. Він узяв ся з запалом цигикати з ранку до вечера, користаючись коли-не-коли з вказівок того-ж музики. Він переймав усе незвичайно швидко і приладжував ся спритно. Антон Єгорович, що з початку дивив ся на се, як на просту дитячу забавку, почав приємно трівожитись. Йому вдарила гадка, що у сина його єсть талант, може бути чималий. Він чув оповідання про великих музиків, що виходили з бідних і незначних родин. А що, коли синови його на роду написано теж зробитись великим, вславити їх фамілію, бідну, темну, незначну фамілію Спиридонових, а головне — досягти багатства і підняти із убожества родину! Ся гадка застрягла йому в голові і вже за рік він повів хлопця до консерваторії. Звідси, після того, як Дмитрикови зробили перший іспит, він вийшов із затумененою головою. Комісія прийшла в захват від здібностей хлопця. Маніра його, що він присвоїв собі від кафе-шантанного музики, суперечила усім реґулам штуки, і невважаючи на се, — талант прозиравав в кожному рухови лучка. Онкель і Брендель тут-же в комісії трохи не побились. Онкель просто заявив, що він нікому не віддасть Спиридонова, що йому, як найстаршому професору належить право вибору.

Брендель сказав, що се неможливо, що Онкель зіпсував вже не одного талановитого ученика, що він тільки і знає псувати, та інакше і бути не може, бо у нього метода монахівська, себ-то кепська метода. Онкель почав здосливо насьміватись над липською методою і заявив, що на увесь сьвіт єсть одна метода — монахівська. Далі вони почали балакати дуже гостро, але все таки по російському, і нарешті стали негоже кричати, але вже по німецькому, і Онкель тримав ся монахівського диялекту, а Брендель — липського. Довелось розсудити суперечку раді, котра присудила Дмитрика Спиридонова Онкелю. З сієї хвилини Брендель почав сумніватись про здібности Спиридонова.

Але Антонови Єгоровичу до сього не було ніякого діла. Він переконав ся, що сина його чекає слава і багатство і дякував фортуні за те, що вона послала йому таке щастє. З сього часу він став вкладати усе своє жите в приготовлене будучої слави родини Спиридонових. Він старав ся допомогти фортуні. Він віддавав увесь свій злиденний заробіток на Дмитрика. Із двох кімнат, що займала його сім'я, ціла половина, тоб-то одна комната, призначалась Дмитрикові, бо йому потрібний гарний воздух і спокій. Решта сім'ї містилась в одній комнаті, що була і спальнею, і для дітей, і кабінетом, і їдальнею, і гостинною. Дмитрик був одягнений пристойно і тепло, а дівчатка бігали в чім прийдесть ся; і їв навіть Дмитрик не те, що вони, йому й сніданок призначав ся, і до обіду варив ся окремих кусень мяса, і молочко, і солодощі. У Дмитрика була постіль як іграшка, ковдра м'ягка. Дмитрик подобав на постояльця при бідній родині, що платить добре. Антін Єгорович до того заносив ся з своїм культом Дмитрика, а з ним і будучої слави Спиридонових, що іноді забував про існуванє останніх членів власної сім'ї.

А Дмитрик зі свого боку мусів за все те відслужувати. Увесь його час, кожен його крок Антін Єгорович взяв до свого распорядження. Він довіряв його тільки консерваторії, вірючи, що кожна хвилина, перебута там його сином, наближає його до слави. Що йно вернесть ся Дмитрик

із консерваторії, пообідає, а старий вже гладить його по головці одною рукою, а другою тиче йому скрипку.

— Пограй, любчику, трошечки. Добродій Онкель другу позицію завдав... Пограй миленький!

І Дмитрик грав. Сьвітили сьвічки, він спочивав пів години, пив чай, а потім дивись — уже Антон Єгорович укохано обіймає його і каже:

— Ану, Дмитрику, он ту двацять другу екзерцицію стрібуй, яка вона... Ну лишень! На що час марнувати?

Дмитрик ніколи не відмовляв, бо Антон Єгорович ніколи не наказував і не сидував. Старий завжді прохав його ласкаво та жартами, ніжно дивлячись йому в очі. При тім він гнітив його своїм піклуванем, своїм неперестанним догляданням. І Дмитрик усе грав та грав. В консерваторії дивувались його поступу, признавали його надзвичайним, нецириодним, а нікому не спадало на думку, що Дмитрик Спиридонів із семої години ранку і до дванадцятої в ночі випускав з руки лучок та скрипку тільки для того, щоб піти до консерваторії та ще аби поспідати, пообідати та поспати. Нікому не спадало на думку, що сей незвичайний на вдивовижу поступ затрує жите сеї дитини і потроху робить для нього той самий інструмент до якого у нього була здібність, обридливим.

Менш за других підозрівав се сам Антон Єгорович. У своїому фанатичному служенню будучій славі Спиридонових він нічого не помічав. Він не бачив, яка апатія і нудьга визначались на лиці хлопчика, коли він брав до рук скрипку і ставав перед низеньким домашнім пюпітром. Не помічав, як заздро було Дмитрикови, виучуючи якусь двацять другу екзерцицію, дивитись через відчинені двері до другої комнати, де весело перекидались його сестрички, і як він іноді, навіть сам того не помічаючи, зупиняв ся на половині трелі і замислював ся. Він майже не бачив навіть того, що хлопчик якось сох і робив ся мовчазним і млявим. Антін Єгорович дивив ся в будущину, а в сучасному бачив і признавав лишень те, що служило тій же будущині. І ся будущина уявлялась йому недалекою. Особливо тепер, коли трохи не вся столиця забалакала про дивний талан його сина. Він марив: „Публичний вечір!

Дмитричок усею публику здивує. Почнуть кликати його в значні доми, подарунки давати, потім на концерті виступить і сам концерт дасть, а там, Бог допоможе, і в заграничну мандрівку рушить ся — дивувати людей“!

Після наукових лекцій Дмитрик узяв лекцію від Онкеля. Онкель похвалив його за вчорашне, але при сім із притиском додав: На публичнім вечері треба не скомпромітуватись. „Треба дуже багато робота, дуже пильна робота“.

А коли Антон Єгорович, повертаючись із посади, де йому пощастило таки дістати додаткове, зайшов по Дмитрика в консерваторію, він йому сказав теж саме: „треба багато робота, пильна робота“!

По сій увазі Антін Єгорович подвоїв своє пильнуванє. Сього дня Дмитрик ледве встиг пообідати, як йому до рук делікатно тикали вже скрипку. Антон Єгорович заохочував його тісточками та цукорками, від часу до часу виймаючи їх із кишені. Ріжними хитрощами він протягнув гру до першої години ночі.

Коли роздяг Дмитрика, поклав його спати, і тишенько пішов до себе, Дмитрик упав лицем на подушку і заплакав від втоми і нудьги, і сей публичний вечір, що уявляв ся Антонови Єгоровичу в таких різнобарвних колірах, уявив ся його дитячій фантазії чимсь огидливим, осоружним.

III.

Публичний вечір був призначений на суботу. У п'ятницю Антін Єгорович встав замість шестої о п'ятій годині і зараз почав хвилюватись. Він і одягав ся якось без ладу, зовсім не в тім порядку, до якого звик в протязі пятьдесятьлітнього життя: одяг спершу камізельку, а потім вже штани і шляфрок; вмиваючись, він незвичайно обливав стіну і втер ся простиралом, хоча ручник висів тут-же. Орину він будив без ніякої ввічливости, — просто зірвав із неї усе її лахміття і вже холоднеча примусила її скочити на ноги. — „Молоко“! — коротко наказав він і сам почав розпалювати грубку, що гріла кімнату Дмитрика.

О шестій з чвертю годині Дмитрик вже стояв перед пюпітром. Обличчя його по всяк час тихе, лагідне, було похмуре і сердите. Він не дивився на батька і механічно сповняв усі його прохання.

— Дмитрику, миленький! — звучав в його ушах ніжно-солодкавий голос Антона Єгоровича, — Дмитрику мій коханий!... Ти вже попрацюй, попрацюй... Після завтраго будеш спати багато, а ниньки і завтра попрацюй, серденько!... Ниньки добродій Онкель пробу зробить, то покажи себе...

Дмитрик із силкуванем дивився в ноти, бо очі його усе хтіли заплющитись. Ніколи ще його так не тягло назад до ліжка, під теплу ковдру, як сього ранку. Але він грав. Він грав для того, аби не чути батькових прохань. Він сам не знав, через що се, але коли біля його уха чулось ніжне і укохане: „Дмитрику, коханий мій!“ — він здригався на всім тілі, а серце зачинало колотитись, як колотить ся воно від переляку. Він грав зле, фальшував, пропускав, навіть збивався з такту, але грав не кидаючи, власне для того, аби не чути над своїм ухом: „Дмитрику, мій коханий, миленький... Добродій Онкель сказав...“

Антон Єгорович не пішов до канцелярії. Він відіслав Ориною картку, що хорий. Де вже там було думати про канцелярію, коли сьогодні проба слави фамілії Спиридонових. Що правда, він ні трохи не підпадав сумніву, що Онкель буде в захваті, але він не міг припустити, що остатні кроки до слави будуть зроблені Дмитриком не в його присутності. Дмитрик грав до самої яєчні. Ся страва сьогодня здалась йому бридкою. Усе, що робило його становище винятковим, усе, що брало участь в позбавленню його сну, спочинку, дитячих забавок, дитячої волі, свіжого повітря, соняшного світла, усе разом — і Антон Єгорович, і скрипка, і Онкель, і яєчня, і молоко, — усе здавалось йому чужим, ворожим, і він радніший би втекти від усього того.

Антон Єгорович закутав його і повів до консерваторії, але на сей раз він не вийшов. Він випрохав у д. Онкеля дозвіл бути в класі при пробі.

— Хоча я не маю принципа, щоб родич бував на лекції, але для Спиридонов у мене нема відмова!... — сказав Онкель.

Проба була призначена на одинадцять. Ціла година була вільного часу. На той час як Антон Єгорович займав ся бесідою з Онкелем об тому, в яких власне формах в близькій будущині до них через Дмитрика прийде слава, Дмитрик тихенько вийшов, підніс ся по сходах до горішнього поверху і опинив ся в просторому коритарі, де бігали, шуміли, галасували і перекидались його ровесники. Та на сей раз його навіть до іграшок не тягло. Він став між стіни невисокої арки; прихилившись до одної з них, і з незвичайно серйозним виразом, ніби то була не забавка, а вистава, дивив ся. На всім його тілі почувалась млявість і зівялість. Йому здавалось, що замішай ся він в юрбу, ті що грались, його зараз зібють із ніг, придушуть а потім ще й насміють ся. Ляпанці і ущипки, якими діти нагрожали один одного і яких вони самі за часів грища навіть не чували, тепер здавались йому прикрими. Йому думалось, що від першого такого ляпанця він доконче заплакав би.

До нього підбіг білявенький, чистенький, гарненький хлопчик. Се був його мовчазний приятель, вони любили сидіти поруч себе в клясі, ходити побіч за часів перерви, взагалі їх тягло одного до другого. Ернест Кляйдер був син органиста католицької церкви і сам готував ся бути органистом. Се був хлопчик добрий і м'який, з ласкавими блакитними очима, з милою усьмішкою на рожевих губах. Він в дуже свобідних грищах не брав участі. Через те що він був німець, Онкель стріваючи його на сходах, часто гладив його по головці, неважаючи на те, що Кляйдер був не скрипач.

— Спиридонов! — звернув ся до Дмитрика будучий органист. — Ти завтра граєш?

— Так, я граю! — з якимсь невизначним смутком відповів Дмитрик.

— А сьогодні, відай, ти вільний?

Дмитрик поглянув на нього з запитом. Що значить вільний? Він ніколи не був вільний.

— Не знаю! — непевно відповів він.

— Зроби мені приємність. Сьогодні моєї сестрички іменини, у нас будуть товариші — ось Піколов буде, Капустін, Кирик, Рапідов... приходь і ти!... танцювати будемо!... Га?...

— Танцювати? — знову так само непевно поспитав Дмитрик, і йому показалось се неможливим. Ні, йому ні за що не дадуть дозволу на танці, його будуть давити скрипкою цілий день, потім цілу ніч, а там знову цілий день...

І ось саме в той момент, коли він се подумав і вже відмовно помотав головою, збираючись сказати, що батько не дасть йому дозволу на се, він мусів повернутись, бо його хтось взяв за руку.

— Дмитричок, коханий мій! Там вже д. Онкель тебе питає! — сказав Антон Єгорович. Дмитрик іздрігнувся і покірливо пішов у слід йому.

Кляйдер поважно наблизився до Антона Єгоровича.

— Пане Спиридонов! — приведіть вашого сина до нас сьогодні у вечері! У нас будуть товариші, у нас весело буде...

Антон Єгорович чемно і вибачливо усміхнувся.

— Ні, любий хлопче, Дмитрикови не можна. Він завтра грає! — сказав він.

Кляйдер відійшов. Вони пішли вниз. В класі Онкеля були виключно дорослі ученики, була навіть одна дівчина. Дмитрик був допущений до сієї класи, не вважаючи на дитинний вік, як виняток, як незвичайний талан.

— А, а! Паганіні! — стрітив Дмитрика Онкель, — він почасти взивав його сим йменням — ну, ну грай свій номер! Але чого ти маєш таке бліде лице?

— Він в ночі не зовсім добре почував себе, пане професор! — поспішив пояснити Антон Єгорович.

Він ніколи не казав Онкелю, скільки годин на добу займаєть ся Дмитрик. Са безвинна брехня припускалась ним з погляду на користь Дмитрикової слави. Хто знає, може коли-б Онкель знав правду, він трохи менше дивувався-б поступови молодого Спиридонова.

Дмитрик відіграв свій номер. Він встиг відбадьоритись і взяти себе до рук, тим-то грав твердо і певно. Коли-б се був не хлопець 12-ти років, кожен сказав би, що його гра була, суха, мертва, завчена, з примусу. Але тут зверталась увага на те, як швидко рухались сі маленькі пальці. як твердо вдаряв по струнах лучок, що орудувала ним слаба дитяча рука. Нікому й на думку не спадало вимагати від хлопця душі, глибокого почуття.

— Який технік, який величезний технік для такий хлопець! — вигукнув Онкель розчулено і з горда вказуючи на Дмитрика своїм дорослим ученикам, що його словами розносили Дмитрикову славу по консерваторії. До класи зайшов сам директор, послухав і помотав головою: незрозуміло, мовляв, як може грати так хлопець.

Усі сі хвальби минали Дмитрикове серце і влучали просто в серце Антона Єгоровича. Коли вони сходили вниз по сходах, Антон Єгорович сказав стиха: „Бачиш, Дмитрик, коханий мій, як добре, що ти мені був слухняний. Он як вони здивовані!...“

Вони вже одягались. Антон Єгорович закутував Дмитрика, як квітку, що треба перенести морозного дня через вулицю. До них наблизився Кляйдер, що теж одягався.

— Пане Спиридонов! Приведіть же до нас сьогодні вашого сина! — сказав білявий хлопчик.

Антон Єгорович почервонів. На сей раз він розсердився і навіть не схотів відповісти. Він вивів Дмитрика на вулицю, несучи його скринку зі скрипкою, і вони сіли в санки. Кляйдер подивився у слід і подумав: „Який у Спиридонова суворий батько!“

Коли вони приїхали до дому, Дмитрик привів у захват Антона Єгоровича. Ледве зігрівшись і наскору побідавши, він сам відкрив пулярес взяв скрипку і зачав грати. Такої доброї охоти Антон Єгорович давно вже не помічав за ним. Дмитрик грав безупинно. Коли він і дозволяв собі іноді зупинитись для спочинку, то ледве відчинялись двері до його комнати і на порозі з'являвся Антон Єгорович, він якось поривчо стискав в руці лучок і грав прискореним темпом. Дмитрик сам не розумів на чім справа. Він почував тільки одно: що коли над його

ухом залунають звичайні слова: „Дмитричок миленький, коханий мій, треба налягти, завтра усіх здивувати треба...“ то у нього затрусять ся руки і він упустить скрипку на підлогу. Через те він грав без кінця, грав до знемоги, до одуру, щоб тільки не чути тих слів і ніяких иньших слів Антона Єгоровича.

Але за то, коли настав вечір і засвітили свічки, Дмитрик несподівано поклав скрипку в скринку і сказав Антонови Єгоровичу, що увійшов до нього:

— Я спати хочу, тату!

— Як так, Дмитрику? Чайку-б випив, зогрів ся-б, не можна так, се шкодить!...

— Ні, я спати буду! — заявив Дмитрик і, сівши на ліжку, почав скидати чоботи. Антон Єгорович наблизив ся до нього і хотів по звичаю допомогти йому, але Дмитрик сказав: — не треба, тату! я сам!

І він дійсно скинув із себе спішно усе сам, швидко заліз під ковдру і додав: — Тату, загасіть свічку!

Трохи стрівожений таким незвичайним поведженєм Антон Єгорович, що звук роздягати Дмитрика і власноручно класти його спати, не насмілив ся одначе турбувати завтрішнього героя своїми розпитами. Він хотів був поцілувати його на ніч, але Дмитрик закутав ся ковдрою увесь із головою. Тому Антон Єгорович обмежив ся тим, що перехрестив його і промовив: — Ну, спи собі, спи, коханий мій! а сам помислив, що в Дмитрикови зачинає проявлятись вередливий норів будучого великого артиста. Він поставив стілець із свічкою біля ліжка, поклав на стілець коробочку з сірниками, загасив свічку і вийшов на пальцях, обережно причинивши двері.

Дмитрик лежав довго нерухомий, увесь закутаний ковдрою. Він почував, що челепи його якось затерпли, нерви ослабли, в голові нема ніяких гадок, в серці ніяких жадань. Тільки невиразний гук в ушах, безупинний і настирний. Але в міру того як тіло його переймалось теплотою, він ставав притомним. Йому стало душно, він відкрив голову. В сусідській комнаті ще не сплять. Сестриць кладуть спати. Вони кричать, а Антон Єгорович утихомирює їх: — „Тсс... тихше! Дмитрика розбудите!...“ Дми-

трик здригається від сих слів, від сього голосу. Йому ввижається у п'ятні, що ось зараз стиха відчиняться двері, увійде на пальцях батько і промовить ніжним голосом: „Дмитрику, відпочив, мій коханий? Ну, тепер, миленький, устань та пограй, поцигикай... Бо завтра усіх здивувати треба!“ І він жахається тих слів і лякливо ховає голову під ковдру. Завтра! А, прокляте те завтра! Ні накого з його ровесників не чекає те „завтра.“ Грають і співають усе дорослі. Він один тільки в стані надзвичайного дива виступає на публичному вечірі. Як би не було того „завтра“, він грався-б в ранці з хлопцями, скакав би, перекидав ся, сьміяв ся. Він веселив ся-б тепера на вечері у Кляйдера, де так багато сьвітла, сердечности, веселих облич, веселого гармидеру. І йому ввижається той вечір. Білява сестричка Кляйдера, іменинниця, в білій суконці. Багато других дівчаток і хлопчиків грають ся. лепечуть, танцюють. Ніхто з них не дбає про те, що треба десь там звернути на себе увагу, когось задивувати... Завтра! Він вийде на естраду, блідий, втомлений, з болем в грудях, про який ніхто не знає і до якого нема нікому жадного діла. Але коли він зверне на себе увагу, тоді ще гірше буде. Почнуть тягати його на вечері, концерти, возити по різних містах, — адже батько казав се, він марить про се. Тоді вже йому не можна буде відірватися від скрипки.

При спомині об скрипці ним опановує ненависть і огидь. Вона, та скрипка, позбавила його усього, чому радіють иньші діти. Давнійше він любив її, але вона замучила його і стала йому огидлива. Невимовне щасте він почуває при гадці, що її можна розбити на кусники, порізати на шматочки, викинути на сьмітник. Він широко розчиняє очі і пильно дивиться ся, повернувши лице в той бік, де лежить скрипка. В кімнаті зовсім темно, як і в сусідській, де всі вже полягали спати. Але се нічого, він бачить її, сю страшну скрипку, що здається йому тепер живою істотою, злою, що поклала собі на меті жити для того, аби замучити його ще маленьким, не давши йому зрости і стати дорослим і дужим чоловіком. Так, він бачить її у всіх подробицях, і як би можна було уявити

собі мільон разів більшу темноту, однаково він бачив би її. Її подоба дуже виразно відзначилась в його серці, бо по всяк час, коли він не спав і не їв, він був із нею, вона стирчала в його руках і шарпала йому серце своїм уїдлигим однотонним пищанем. І так буде усе жите, бо він засуджений на се.

Дмитрик задрімав. У важкому сні ввижались йому ка-зна які образи. То йому здавалось, що величезна, неімовірної міри скрипка з тигровою головою насовувалась на нього і відчинивши свою страшну пащу, хотіла проковтнути його. То уявлялась йому власна скрипка, та, що лежала в скринці, але тепера вона не лежить вже там, а приросла до його грудий, і надарма він силкується відірвати її, — вона стала часткою його тіла, як рука, нога, голова. А Антон Єгорович підсовує йому лучок і шепоче на ухо: „цигикай Дмитричок, цигикай коханий мій, тепер вже вона приросла до тебе, нічого не вдієш!“ І хочеться йому взяти участь в забаві і танцях з хлопчиками та дівчатками, що в ясных сьвяточних сукнях весело метушаться в ясно осьвітленій кімнаті, але сього не можна, через те, що до нього приросла скрипка. Аж ось Антон Єгорович виводить його на естраду. Саля повна публики, шиковні дами, поважні мужчини, ось і старенький князь сидить у першому ряді і розглядає його через скло. Усе завмерло чекаючи на його гру. Антон Єгорович стоїть за його спиною і шепоче на ухо: „грай Дмитрику, та так, щоб усіх здивувати, тоді і слава буде, і гроші будуть!“ Ні, він не хоче грати, він не хоче ні слави, ні грошей, він хоче волі — жити, як живуть иньші діти, гратись, скакати, сьміятись... „Грай!“ — шепоче Антон Єгорович: — „миленький, коханий мій, грай!“ — Ні, не хочу! не хочу! От вам! — Дмитрик схоплює обома руками скрипку, що приросла до його грудий, напружує ся і з криком відриває її разом із шматом тіла. Кров леть ся із його грудий цілим струменем, публика і сам князь несамовито плескають в долоні і кричать: „віват, віват!“ А більш за всіх плеще сам Антон Єгорович, веселий, задоволений. Тут виходить на сцену Онкель і кричить: „се я зробить його такий чудовий

музик! Його слава — моя слава! — „Ні, — відповідає Антон Єгорович, — його слава — моя слава! Моя, моя, моя!“ Вони зачинають сперечатись, потім битись, і ніхто не помічає, як в той час із нього витікає кров, і він умірає...

Дмитрик прокидаєть ся в перестрасі і хапаєть ся за груди, що справді боліли нестерпно. Вже свитає, в комнаті він потроху розрізняє річ. Перше, що кинулось йому на очі, — його скрипка, що визирає з розчиненої скрипки; перша гадка, що спала йому на думку, се сьогоднішній публичний вечір. Успіх, загальне дивування, запросини, вечери, концерти, а дома повсякчасне цигиканє, повсякчасне висилюванє грудей, до нестями, до знесилення. І що більшати буде його успіх, тим обридливійше, невідступнійше будуть прохання Антона Єгоровича: „Дмитричку, коханий, пограй екзерсис дваццяь третій. Добродій Онкель сказав“...

І раптом на нього найшла розпука. Жите показалось йому тісною і темною вязницею, з якої виведять його лишень для того, щоб показати народови, який він зробив поступ, а потім знову садовлять до вязниці. Скрипка — се інструмент до муки, Антон Єгорович і Онкель — се сторожі, кати, що пильнують кожного його віддиха. Він повертає голову до дверей і прислухуєть ся. Вибило сім годин, зараз він встане, принесе молоко і скаже: „Дмитрику, пограй, напосядь ся, коханий, сьогодні публичний вечір“... Чутно черканє сїрника, шамотіння пантофлїв... Сторож іде... Він пішов, мабуть, до кухні по молоко. За пів години прийде сюди, і знову скрипка, знову цигиканє без спочинку, без краю повсякчасне, одноманітне, нудне цигиканє, задля якоїсь слави..

Дмитрик встає прикусивши до крові спідню губу. „Чекай-но тату, чекай, я тобі справлю славу“... Він блідий, як простирано від його ліжка, очі його переповнені слізми блукають, його худеньке тільце сіпає пропасниця. В його голові одна гадка: „треба хапатись. За пів години увійде сторож“... І він хапаєть ся. Дрожачою рукою схоплює він свій ремінний пояс і прив'язує один кінець його до гака, на якому висить ручник. Потім він робить петлю і на мить зупиняєть ся. Він хрестить ся, хрестить

ся щиро, з запалом. Крапчаті сльози невпинно течуть йому по щоках. Йому дуже жалко чогось, щось вабить його до себе: чи не мати то, чи не сестрички? Але зараз увійде сторож, жадної хвилини не можна марно тратити. Він знову хрестить ся, заплющує очі і накидає собі петлю на шию.

Того-ж дня, о десятій годині ранку, до консерваторії прибігла простоволоса жінка, легко одягнута, неважаючи на те, що був мороз. Вона плакала, кричала, ламала руки, але пояснити нічого не могла. Її повели до директора, котрий посадив її в фотель і промовив:

— Заспокойтесь пані і поясніть, у чім справа. Ми зробимо усе, що від нас належить, аби полекшити вам долю!...

Але директорови стало самому соромно за єї ввічливо і зі співчутєм вимовлені слова, коли він нарешті довідав ся, що перед ним стоїть мати Дмитрика Спиридонова і що надія і будуча слава консерваторії повісила ся на ремінному поясі, а батько його, Антон Єгорович Спиридонов, сей поважний старий, якого так часго бачили, коли він укохано вів сина за руку, збожеволів, нічого не хоче ні чути ні бачити, і все тільки притискує до грудей Дмитрикову скринку, цілує її і каже: „се мій син, мій син! Се моя слава!“ Коли покликали Онкеля і сказали йому про се, він поточив ся і важко впав у фотель. З ним трохи не зробилась апоплексія. Він теж втерав один великий шанс на славу.

За пів години консерваторія була в перестрасі. Страшна звістка передавалась із уст в уста. Дами плакали, багато дістало гістерію, иньші мліли.

Другого дня уся консерваторія була на похоронах Дмитрика Спиридонова. Хлопчики несли його трунку. Тут була прибита страшним лихом мати його і сестрички. Не було тільки Антона Єгоровича. Його довелось відправити до лікарні, бо він зачав скакати і кощунствувати біля Дмитрикової труни.

З російського переклад

Тригорій Новаленко.

ДЕВЯТЬ СЛІПИХ.

ДІЯЛЬОГ ДЖОРДАНА БРУНО.*)

Особи діяльога : Северіно. Мінутольо.

Северіно. Почуєте тепер промови девятьох сліпих, із яких кождий приводить девять окремих причин і підстав своєї сліпоти, хоча всі вони згідні в одній спільній причині спільної любови.

Мінутольо. Починай же від першого!

Северіно. Перший із них сліпий з роду; та про те він нарікає на свою любов і хоче доказати иньшим, що природа скривдила його гірше ніж їх, бо-ж вони, хоч тепер не бачуть, бодай колись любували ся баченєм і поки не поробили ся сліпими, зазнавали роскошей того змислу і краси всего видимого. Він натомісь прийшов на світ сліпий як крот, щоб його бачили иньші, але щоб сам він не бачив нікого, і мусить бажати того, чого не бачив ніколи.

Мінутольо. Се правда, що не один уже закохав ся з самого наслуху.

Северіно. Ті, говорить він, мають бодай те щасте, що хоронять у своїй душі божеський образ, посідають бодай у своїй уяві те, чого йому не суджено посідати ніколи. Потім він обертаєть ся до своєї новодаторки і просить її, щоб завела його над пропасть, щоб не мусів бути дальше образом страшної жорстокости долі. Він мовить :

*) Подаємо тут перекладом один виривок із голосного твору Джордана Бруно »Eroici furorі«. Сей твір, як каже сам автор у передмові, має метою »змальованс не звичайної, але геройської любови, божеської контемпліяції і ділити ся на дві часті, з яких кожда поділена на пять діяльогів«. Форма твору запозичена з Дантової »Vita nuova« : попереду йдуть любовні вірші, звичайно сонети, а далі їх філософічне толкованс. Поданий тут у скороченю діяльог про девятьох сліпих — четвертий у другій часті. Він займаєть ся межами людського знаня, отже темою, яка 200 літ пізнійше послужила основою для Кантової »Kritik der reinen Vernunft« ; Брунів філософічний виклад його подаємо далі. — *I. Ф.*

Перший сліпий.

Щасливі, ви колись хоч щось видали!
Товариші, вам сьвітла жаль лишень,
Що втратили... Як би ви горе знали
Того, кому не блис ніколи день!

Мені відразу не дала природа
Того, що вам взяла. Вам кривда всім,
Се так. Та ваше горенько-негода
Не може порівняти ся з моїм.

Веди мене над пропасть, провіднице!
В її безодню кину ся я сам,
Хай скоро смерть втишить те серце кволе.

Відняти з роду сьвітло злотолице,
Пустить на землю, мов крота до ям,
На глум, — сеж надто лютий жарт, о доле!

За ним іде другий, що вкушений гадюкою заздристи втратив силу очей через отруту. Він іде без поводаторки, хіба що заздристь у нього на услугах. Він просить кого будь із видющих, коли не знає ліку на його горе, мати милосерде над ним, щоб він позбув ся сьвідомости свого нещастя, і поховати його разом з його мукою, щоб і сам від себе міг нарешті заховати ся так, як тепер захищав від него сьвітло. Він говорить:

Другий сліпий.

Алекто з кучерів своїх страшенних
Змию пустила, чий укус жорстокий
В моїх очах спинив живії соки,
І від тоді я у покрівлях темних.

Мене жре заздристь, я мац-мац в тривозі,
У тьмі, непевний у своїй дорозі,
Запнусь, спіткнусь на кожний камінець;
Дарма й бажати сьвітла промінець.

Коли не знаєш чародійських слів,
Ані якого зіля, соку, ліку,
Ні з каменя якого порошоків,

Щоб допомогли мені, хто-б ти не був,
Незв'язний, змилуйсь на сліпця-каліку,
Дай, щоб він в гробі сам себе забув.

Далі йде третій, що буцім то осліп через те, що нараз із п'ятьми був виведений на загато ярке світло. Се значить: він привик бачити тільки невеличкі краси, та нараз перед його очима виявила ся божеська краса, заблисло божеське сонце. Наслідком сего згасла сила його зору, те подвійне світло, що горіло по обох боках корабля його душі; бо-ж очі, се немов дві корабельні ліхтарні, що освічують кораблеви дорогу. Така сліпота нападає на людей, що вирости в Кіммерійській п'ятьмі, а потім безпосередно, без повільного переходу в їх очі вдарить соняшне світло. В своїй промові він просить, щоб одчинено йому вхід до Гадеса, бо для його затемненої вдачі невідповідне ніщо більше, як ніч і сумерки. Він мовить:

Третій сліпий.

Хто у зимі Кіммерської країни
Або в тюрмі не бачив сонця довгі дні,
Для того блиски соняшні страшні,
Коли нараз він зустрінець ся з ними.

О, і зовсім осліпне він не раз;
Зирнув — і роскш в нівеч розлила ся.
Так стало ся й мені, що довгий час
Я знав лиш маловартее залася —

Та ледво я зирнув на ідеали,
То осліпив мене їх блиск надземний
І роскоші в тій хвилі всі пропали.

Чого-ж я, мрець, плетусь ще між живими?
Сліпий невір лугами світляними?
Геть! Радше в Оркус западу ся темний!

Четвертий сліпець, се чоловік, що осліп із подібної, хоч не зовсім такої самої причини. Бо як той через несподівано прудкий позирк на сонце, так сей через надто часте і довге вдвлюване стратив почуте для всіх иньших світляних вражін. Та про те його не можна вважати сліпим з огляду на те одно, що розогнило його. Він мовить, що з його зором сталось йому таке саме, яке часто лучає ся во слухом; ті люде, яким уши оглушені сильним галасом і шумом, не можуть чути тихійших шелестів. Адже

оповідають про славний народ так названих Катадупів, що ніби то живуть там, де могутня ріка Ніль із обрива величезної гори спадає на рівнину.

Мінутольо. Так і всі, хто віддає своє тіло і свого духа важкій і високій задачі, не чують прикрости менших лих. Мені здається, що сей не потребує оплакувати свою сліпоту.

Северіно. Певно ві. Він і називає себе добровільно сліпим, котрий рад з того, що все иньше заслонене перед ним, бо йому було би прикро, коли-б се відвертало його зір від тої єдиної, яку він обожає над усе. Та про те він просить прокожних хоронити його від нещасливих випадків, які могли-б лучити ся йому, поки він виключно зайнятий одним предметом свого огляданя.

Мінутольо. Перелай же його власні слова!

Северіно. Він мовить :

Четвертий сліпий.

Глухий той Катадупський люд живе,
Говорять, там, де з обрива крутого
Високих гір могутній Ніль реве
У низ із гуком грому вікового.

Як ті глухі, так я сліпий, допоки
Ту бачу, що не бачити лякаюсь;
Все иньше бачить радо зарікаюсь,
Щоб нею тільки пасти зір безокий.

Та вас благаю: хороніть мене
Від пропастей, від лютих зьвірів зуба
І де там ще яка чигає згуба!

Бо хто, як я, все думанє марне
Покинув і в одну лиш думку впець ся,
О, сей сліпий, і з шляху в мить зібеть ся.

У дальшого сліпця погасли очі через ненастанне плаканє, так що він не може розпізнавати видимих річей ані того сьвітла, що колись, як він раз побачив його, зробило ся причиною його щедрих сліз. Зрештою слушно він уважає свою сліпоту неконституційною і не невлічною хворобою; навпаки, вона видається йому наслідком поганої привички; огонь, що розпалював душу в його очах, погашено на якийсь час ворожим йому елементом сльозавої вохкості. Коли-б тільки він міг перестати плакати, то він певний, що віднаискав би знов бажану силу зору. Так слухайте-ж, як він промовляє до товариства просячи пропустити його :

П'ятий сліпий.

Криниця сліз все воду в очи тисне,
І жадна іскра з ясних блисків тих,
Що в мні горять, крізь воду не проблісне, —
От тим то й зір не бачу я сьвятих.

Боюсь, що вже й остання іскра згасне
Мойого зору і зовсім незрячий
Я втрачу зорі, втрачу сонце красне
І блиск його сцілющий і горячий.

Сліз жерело пливе і не вгаває
І ясність денну тьмить перед очима,
І океан, здасть ся, доливає.

І так осліпнуть мушу я во вік!
Даремно ждав найти когось між вами,
Щоб допоміг спинити сліз потік.

Шестий сліпець осліп через те, що пролив так багато сліз, що висохла вся вохкість, якої посередництво потрібне не тільки для самої зорової сили, щоб могла проявляти себе на зверх, але крізь вохку матерію, що сціплює з собою різні і супротиленні частини, мусить також пробліскувати зверхне сьвітло і всяка видима форма. І так його серце мучить ся, а йому не лишило ся пільги, яку біль знаходить у сльовах: бо жерело сліз знищене перемогою иньших матерій. Сей стан зможете оцінити з ось яких його віршів:

Шестий сліпий.

Ви згасли, очи! Висохла криниця,
В якій душа всі образи єднала;
Розбилось зеркало, в яким блищить ся
Весь сьвіт, кришталь прозорий тьма заслала.

На віки висохла (бо на вид тогó,
Що покохав, я плакав без упину)
Живий кришталь, що серденька могó
Огонь гасив проливши лиш слезину.

Тепер на помацки я мушу йти,
Хоч рад би, ах, пролинати як птах
Крізь вир пекольний сеї темноти!

О, покажіть мені сліпому шлях,
Бездонну пропасть щоб найти мені
І смерть в її прийняти глибині!

Дальший утратив зір через надмірний огонь, що повстаючи з серця знищив наперед у него очі, а потім виссав усю решту вохкості закоханого, так що тепер, споневілий від полум'я, він уже не той сам, бо-ж сила огню розкладає всі тіла на їх атоми і переміняє на порох, не зліплений до купи, бо атоми тільки при помочи плинної матерії (води) можуть згущатися і творити однастайну цілість. Та про те він не позбавлений почуття найсильнішого огняного палу. От тим то в кінцевих віршах він просить дати йому широке місце для проходу, бо кожний, кого б захопило його полум'я, зараз зробився-б таким самим як і він і терпів би від некогольного полум'я дужше, ніж від студеного снігу. Він говорить :

Семий сліпий.

Крізь мої очі відблиск краси
Війшов мені у серце й розпав
У нім огонь, якого дикий зрив
Вохкії очі знищив до цяті.

І далі палячи в кінці зсушив
У тілі вохкість, всю злизав лакомий;
Без елементу, що зціпля атоми,
Я пил мілкий, щоб вітер ним крутив.

Тож хто від горя хоче бути вольний,
На бік! заким вас полум'я займе,
Прохід широкий отворіть огньови!

Бо жар такий палкий пройма мене,
Що проти него сам огонь пекольний
Здаєть ся мов мороз підбігуновий.

Далі йде осьмий, якого сліпота спричинена стілою, що пустила любов через очі в його серце. От тим то нарікає він не як сліпий, але також як ранений і його пекучий біль такий великий, що по його думці гіршого вже й нема. Його чуття виливаєть ся ось у яких віршах :

Осьмий сліпий.

Із засідки злий бог пустив на мене
Стрілу преостру із свого лука
Підступно — і з обох очей герлене
Враз бухло жерело. О біль! О мука!

В тій хвилі зраний і осліплений
Я став рабом любви. Аж на дно серця
Стріла запала. Ах, і не уйметь ся
Ніколи вже безмірний біль скажений!

О слухайте боги, герої, люде!
Скажіть, чи де в ефірному просторі,
Чи на землі, чи в мрії хоч страшній,

Хоч між проклятими, що в вічній горі
Живуть за бунт Гігантів — будь де буде!
Чи чув хто де про біль такий, як мій!

В кінці приходять іще один, в додатку ще й німий, бо те, що рад би висловити, не сьміє сказати, щоб не збудити ураз і гніву. За него промов яє його провідниця, про яку з легко зрозумілих причин я не подію нічого більше, тільки її промову:

Провідниця девятого сліпого.

Сліпцям, що тут свої з'являли болі,
Ви радо свічутья вділяли свого;
Та сей ось ще завидує їх долі,
Боїть ся гніву, як би вирік слово.

Німий у своїм болю, що лиш частці
Його рівнятись можуть болі всіх тих там, —
Бажає він, незнаний, в своїй масці
Дійти без слова аж до смерти брам.

Ось стукаєм. Впустіть його уже!
Великого терпливця, що лише
В обіймах смерти віднайде здоровле!

Впустіть сліпого і німого мужа,
Що ранений надмірною любовю,
Лиш в смерти пільгу віднайде й подужа.

У отьому дияльоу показано і подекуди вияснено причини нездібности, невідповідности і похибности людського розуміння і пізнання супроти божеських річей. На першім сліпім, що сліпий від уродження, показано причину, що в самої природи понижує і спиняє нас. На другім сліпім, що осліп від отрути завдрости, зазначено причину, що лежить у завзятю і бажанях, які відвертають нас і зводять на блудні дороги. Третій сліпий, що осліп від наглого блиску надто яркого сьвітла, показує причину, яка лежить у ясности і блиску самого предмету, що сліпить нас. У четвертім, що осліп від надто довгого вдивлюваня в сонце, показано перешкоду, яка впливає з надто глибокого затоплення в єдности, через що тратимо зір для многоти. Пятій сліпий, у якого очи раз у-раз заповнені слізмами, показує ту перешкоду, яка впливає з непропорціональности між здрібностями наших органів і метою. Шестий від надмірного плачу стратив органічну вохкість у очах і зазначає брак дійсної духової поживи, а за тим і брак сили. Семий, у якого очи згоріли від огню в серці, означає палку пристрасть, що нераз пожирає і нівечить критичну здібність розріжнюваня. Осьмий, що стратив сьвітло очей наслідком стріли, показує перешкоду, яку чинить пізнаню сполучене з самим предметом, на скілько се сполучене обпугує і ушкоджує нашу розумову здібність, пригнітаючи наш ум цілою вагою безпосередньої присутности, так що його положене не без причини показуєть ся нераз у виді блискавки-нищительки. Девятий, що разом з тим ще й німий, не може виявити причини своєї сліпоти. Він означає основну причину всіх причин, таємну постанову Божу, що надав чоловікови те змаганє і того духа вічно похіпного до думаня і досліджуваня, але з тим, що він ніколи не може дійти дальше, як до пізнаня своєї власної сліпоти і невідомости і мовчанку му-сить уважати достойнійшою від промови.

Переклав

Іван Франко.

Панько Олелькович Куліш.¹⁾

Огляд його діяльності.

Написав

Осип Маковей.

Оглянувши кружки людей, в яких Куліш обертав ся до 1847 року, ми придивимо ся тепер його роботі в тім часі. Як повстала повість „Михайло Чарнишенко“, про се звісток у листах Куліша не находимо. Лише по даті написаня її (перші місяці 1842 р.) можемо судити, що Куліш обертав ся тоді тільки в кружку Максимовича і Хильчевського.

Більше звісток маємо про повстанє „України“ і „Чорної ради“. Весною 1842 Куліш був хорий. „Я хорий — писав він до Юзефовича 15. цвітня 1843 р. — і тому доси не можу ставити ся ні у вас ні у князя (Давидова, тодішнього попечителя шкільного округу). Сам не знаю, що мені хвибує: почуваю себе немов розбитим, але найбільше мучить мене нестерпна біль у грудях. Бою ся, щоб я не вмер від того. Не можу нічого робити — і се мучить мене найгірше“²⁾. Але у своїй „несказаній нудзї“ він таки читає Шекспіра і „Тараса Бульбу“ Гоголя та радить Юзефовичеві прочитати Гоголя. Саме підчас недуги повстала у нього гадка написати роман. „Сьвіт — пише він — що доси здавав ся мені сумною купою людських хиб, нараз, на саму гадку

¹⁾ Гл. Л.-Н. Вістник, кн. III. стор. 161—183.

²⁾ К. Ст. 1899 февраль 187.

про смерть, появив ся у моїй душі зі всім тим, що тільки вона находила в нїм поетичного, — і ся поява несподівано освітіла для мене артистичним кольоритом кілька сторінок нашої історії. Я мабуть пишу темно¹⁾: годі ясно висловити те, що душевні сили перевертають як у неозначенім хаосї, доки твір не явить ся перед розумом на стілько ясним і готовим, що поет може вже сміло висловити свої думки на письмі. Знову темно і я покидаю роботу: може й не вийде нічого з того хаоса і я наперед боюсь, щоб ви не прогнівались на мене за моє дитинне балаканє. Правда, Шіллер не інакше творив свої твори, як розбалакавши перше своїм знайомим усе, що було у нього на душі, і наговорившись доволі про свою будучу дитину²⁾. Се так родилась у Куліша думка написати „Чорну раду“. Грабовский радив йому почекати з тим, поки не пізнає ліпше людей³⁾, але він таки небавом написав сю повість.

В дальших листах з р. 1843 він пише, як радо розмовляє зі старими людьми про старовину, оповідав про свій побут у польського історика Грабовского, про подорожі по Україні і про свої наміри. Він хоче писати про Коліївщину і небавом зладити народню епопею („Україна“) способом народніх дум; у серпню 1843 року пише, що вже довів свою „незвичайну композицію“ до смерти Остряниці, а потім видає сю працю п. з. „Україна, зложивъ П. Кулішъ. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького. Київъ 1843“. Під поемою зазначено: „Року Божого 1843, місяця цвітня. Писано в богоспасаемім градї Києві“. Ся дата о стілько непевна, що Куліш аж у серпню 1843 скінчив свою „незвичайну композицію“ — як про се писав сам Юзефович⁴⁾. Цензура дала дозвіл печатати її у вересні 1843, отже вся композиція зложена, видко, весною і літом того року, і не тільки в Києві, але й поза Київом, на приклад у домі Грабовского в селі Олександрівці в Чигиринщині. Куліш складав її „у нього над кабінетом“⁵⁾ і вона дуже вподобалась Грабовскому.

В осени 1843 р. Куліш писав, що рад би покинути Київ і перенести ся до Петербурга; „ніщо, каже, не шкодить, що в Петербурзі повітре не здорове; в Києві скорше уба мене нудьга, як саме нездорове повітре“⁵⁾. Причина тому була така, що Куліш

¹⁾ Куліш тоді печатав уже повість „Михайло Чарнишенко“.

²⁾ К. Ст. 1899 февраль 191. ³⁾ Народ 1892, 248.

⁴⁾ К. Ст. 1899, февраль 194 ⁵⁾ Тамже 196.

надіяв ся в Петербурзі більше зробіти на науковім полі, а при тім учити ся малярства. Ще того самого 1843 року в грудні він писав, що плян історичного романа (Чорної ради) у нього вже давно готов; окрім того почав він „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, а рівночасно писав статю по українськи про задніпряньскій нарід п. з. „Поїздка в Україну“, займав ся малярством і історичними студиями¹⁾

Найбільшим Кулішовим твором із 40-их років є його Чорна рада. Деякі черти сеї хроніки повстали у Куліша ще тоді, коли він писав „Михайла Чарнишенка“. Зараз після видання сего роману він узяв ся до Чорної ради 1843 року, як уже було сказано. В грудні 1845 повідомляв Куліш Юзефовича, що вже кінчить писати Чорну раду²⁾. Писав він її насамперед по українськи³⁾, а зовсім закінчив 31. серпня 1846, як видно з листа Куліша до Бодяньского: „Вчера былъ достопамятнѣй день совершеннаго окончанія перваго на украинскомъ языкѣ историческаго романа Чорная рада“⁴⁾. Але ще й потім шукав Куліш нових жерел до сеї хроніки. „Хочется мнѣ, чтобы это былъ не вымыселъ, а истина, до чего уже я достигъ значительно“ — писав він у вересні 1846⁵⁾. По українськи хотів він надрукувати свою хроніку в „Чтеніяхъ“ Бодяньского доконче таки того-ж року 1846⁶⁾; коли-ж би се було неможливе, то бажав видати її своїм коштом, бо вірив, що кілька примірників сего роману простелили би йому дорогу і в найсуворійші харківські душі і що він таким способом багато зробив би в хосен української історії і письменства.⁷⁾ Видане Чорної ради сталось для нього „вопіющею потребностью“. „Не могу долѣе переносить, что послѣ повѣстей Основяненка мы, малороссіяне, совсѣмъ уснули со своею литературою“⁸⁾. Але наміри Куліша перебило приготовленє до подорожи по Европі, жєнитьба і увязненє Куліша. Нема сумніву, що пізнійше по повороті в Тули Куліш значно поправив свою хроніку, бо різниця поміж обробленєм „Мих. Чарнишенка“ і „Чорної ради“ незвичайно велика. Російський переклад сеї хроніки почав Куліш друкувати

¹⁾ К. Ст. 1899. февраль 208.

²⁾ К. Ст. 1897, III, 399.

³⁾ К. Ст. 1897, III, 408. ⁴⁾ К. Ст. 1897. IV, 28.

⁵⁾ Тамже 28, 34 і д. ⁶⁾ Тамже 29. ⁷⁾ Тамже. ⁸⁾ Тамже.

1845 р. в. „Современнику“, коли ще й не написав цілого твору; але надрукував тільки дві глави і покинув. Мав намір видати переклад аж по повероті з заграниці, але надрукував справді аж 1857 р. в. „Бесѣдѣ“. Про сей переклад писав сам Куліш: „Вѣдь это не переводъ, а какъ бы самостоятельное произведение!“¹⁾.

Рівночасно, як Куліш писав „Чорну раду“, він збирав і порядкував матеріяли до своїх „Записокъ о Южной Руси“. Один том сих „Записокъ“ був уже 1846 р. готовий і приладжений до друку.

Про се дізнаємо ся з Кулішевого листа до Бодяньського, писаного 1846 р. в серпні: „Ви не могли придумати нічого приємнішого для мене, — писав Куліш — як відділ у журналі „Общества“ для славянських авторів. Коли так, то я подам Вам скарги, про котрих істнуванє Ви й не думали. Се народні, історичні і фантастичні перекази, записані мною стенографічно, правдиві взірці високої краси простої мови. Вони вже пропущені цензурою і творять такий том, що в однім нумері, при Вашім дрібнім друку, займуть багато місця“²⁾. Сі перекази він і переслав Бодяньському у серпні 1846 р. з такими словами: „Ввѣряю вамъ мое сокровище съ такимъ чувствомъ, съ какимъ мать передаетъ свое дитя на руки мужу. Знаю, что Вы оцѣните его по достоинству, обережете и въ дѣло употребите, какъ нельзя лучше“³⁾. Але з причини увязнення Куліша не вийшла і ся праця до 1847 року в друку. Тому-ж, що вона появилася майже в десять літ пізнійше у збільшенім обемі п. з. „Записки о Южной Руси“, то про неї мова буде пізнійше.

Року 1846 видав Куліш у „Чтеніяхъ“ Бодяньського літопись Самовидця і приготував багато иньшого історичного матеріялу до друку — але увязненє і тут стало йому на перешкодї. Характеристична історична праця, яку успів він видати ще перед увязненєм на підставі своїх студій, се його популярна „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, надрукована 1846 р. в журналі для молодіжи „Звѣздочка“. Се мабуть та сама „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, що про неї згадує ся в листі з 1843 р. Статї під таким заголовком Куліш до 1846 року не надрукував, але очевидно скористав із неї 1846 р. Про сю „повість“ так писав Куліш до Бодяньського в листі 1846 р.: „При помочи сеї книжки для дітей я мав намір подати знавцям нашої історії кілька гадок, витягнених із виучуваня історичних

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 112. ²⁾ К. Ст. 1897, III, 404. ³⁾ тамже 405.

жерел і самого українського народу. Я бажав би побудити нею про і contra, щоби таким способом рішити деякі питання про значіне Українців у моральній діяльності славянського світа... При ваших благородних стараннях оголосити всі наші історичні жерела, книжка моя може служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сповнити будучий історик України. Знаю добре, що я докторкнув ся не всіх іще тез: почасти обставини не дозволили мені се зробити, почасти годі було погодити се з обємом і призначенем (крім названого вже) книжки. Рецензенти можуть розширити обєм української історії, коли тільки моя праця буде мати вплив каменя, киненого на рухому поверхню води.“¹⁾

Та хоч Куліш мав деякі сумніви, коли писав про значіне Українців поміж Славянами, то він таки рішив се питання тоді недвозначно: козаки були у нього тоді нацією і заслуги їх назвав він великими. Сумніви, які він мав тоді, були очевидно подібні, як у Чорній раді: Куліш тямив польську науку про дикість козаків... У старости, згадуючи ті часи, як він за сю „Повѣсть“ мусів терпіти у слідстві 1847, Куліш зовсім инакше думав про неї. „Се була — каже він — компіляція тих шкідливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про Ляхів, да тих, що наші кобзарі складували про Жидів, на піджогу або на втіху козакам-п'яницям, да тих, що розкидано по апокрифах давніх ніби сказаній і по фалшованих ще за наших прапрадідів історичних документах. Се була одна з тих утопійних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали як нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людоїдами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історію так, як її й досі перекручують, то скарати хіба реготом... „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ написав я для пані Ішимової, що вчила дочку Плетньова і видавала журнал для дітей „Звѣздочку“. Се було зроблено прихvatком, par complaisance для доброї до мене, чужоземця, особи і всього 200 примірників одпечатала вона на мої подарунки знакомим людям. У продажу сієї книжечки я навіть і не пускав.“²⁾

¹⁾ К. Ст. 1897. III. 100. ²⁾ Хуторна поезія. 34—35.

В тій оцінці власної праці з молодих літ видко найліпше Куліша молодого і Куліша старого. „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ походивъ ще з тої сфери думок, що „Михайло Чарнишенко“, „Україна“ і „Чорна рада“ в першій редакції.

В Тулі на заслання жив Куліш від осені 1847 року до кінця року 1850. З тих років маємо листи Куліша до О. Бодяньського і з них ми дізнаємося, як тоді Кулішеви жилося і що він робив. Його назначили 17. вересня 1847 в канцелярію начальника тульської губернії,¹⁾ але роботи не дали йому ніякої. Року 1849, 24. жовтня назначили його коректором тульської губернської друкарні з платнею 600 рублів, але й тоді брав він лише платню, а до роботи його не допускали. В році 1850, весною, добавили йому ще 400 рублів платні і він титулувався редактором неофіційної часті „Тульскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, але — як Куліш здогадуєся — редактор сеї часописи дістав приказ не приймати ніякої його праці до друку, „щоб не було якої пригоди“; так він і далі займався своїми ділами.²⁾ Дня 16. грудня 1850 писав Куліш: „Нарешті я свободний!“, а що навчився під час свого побуту в Тулі, се означив він словами: „Я не знаю грецької мови, латинської знаю мало, але за те читаю по польськи, по французьки, по німецьки, по італійськи і по англійськи, та ще дещо „маракую.“³⁾ Таким способом поневільний побут у Тулі попри свої шкоди приніс Кулішеви і деякий хосен, — він учився. При різних невгодах і клопотах, яких зазнавав у Тулі — він не раз скаржить ся перед Бодяньським на се — він і міг тут учити ся, бо жив відлюдком, за цілий перший рік побуту не приєднав собі ні одного знайомого, з котрим міг би жити⁴⁾; так само й цілий другий рік вів чернече життя і не переписував ся з ніким, лише з Бодяньським,⁵⁾ аж у осені 1849 р. заприятелював ся з одною родиною Гусєєва, що приїхала недавно з Петербурга⁶⁾. Спершу, приїхавши в Тулу, Куліш нездужав і гриз ся дуже, а там помалу

¹⁾ Дати про урядову службу Куліша беру, як перше, з відомого свідчення — Київ. Стар. 1899, сентябрь, 377.

²⁾ К. Ст. 1897, IV 258.

³⁾ К. Ст. 1897, IV 260. З листу до Бодяньського 1851 р. (ibid. 263) дізнаємося, що Куліш навчився ще й іспанської мови. Того самого року вчився ще мови латинської, грецької і арабської (ibid. 264).

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 243. ⁵⁾ ibid. 251. ⁶⁾ ibid. 255.

привик, робив своє діло, і навіть мав гадку купити собі дім у Тулі¹⁾; очевидно не знав, як довго прийдець ся йому тут жити.²⁾

Ніщо дивного, що втихомирившись потроха і маючи стільки вільного часу, він у Тулі понаписував деякі праці. Року 1848 в січні хотів він писати про Івана Грозного роман, а перше романа історію. „Я його не навиджу по Карамзинськи, а жалію о нем, і він у мене сидить із своїми крутими норовами і горячим серцем“ — так писав Куліш до Бодянського,³⁾ але Бодянський відраджував йому сю роботу. Куліш оправдував свою гадку так 17. січня 1848 р.: „Все справедливо, що ви (Бодянський) сказали про Івана IV, але признайте самі, що він — інтересний приклад на се, як нещасний чоловік з горячим характером, із зіпсованим серцем і з необмеженою властю може робити зле! Крім того займають мене в його епоху деякі питання що-до відносин низших верстов до висших: мій ніс чує тут здалека романтичні комбінації.“⁴⁾ Отже Куліш і не покинув гадки написати роман про Івана Грозного і займав ся нею кілька місяців. З сего передумуваня вийшли три праці, що потім дістали заголовки: „Исторія Бориса Годунова и Дмитрія Самозванца“, „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитрію Самозванцѣ“ и „Алексѣй Однорогъ.“ Яким порядком ішла ся робота, се можемо прослідити на підставі Кулішевих листів.

Дня 21. цвѣтня 1848 писав Куліш з Тули: „А я оттут сидячи без діла, — бо й досі мені жадної служби не дають, — вертїв, вертїв у своєму мізкови того Івана Мучителя, щоб висновать з його царювання роман історичеський; далі бачу, що ні, не втну, дуже гидкий, — нехай йому тяжко ікнеть ся на тім світі! — та мах — і перескочив з пів чоловічого віку. Тепер сновигаю розумом коло Новгородка-Сіверського, як він був у ту чудну Самозванщину, та повідумував тут про його дещо багато. Я-ж бо там і сам колись учив ся і по тим зубровським ровам швендяв, утікаючи од альгебри та од риторики. Дак повиймавши дещо з книжок, komponую отсе роман саме з того моменту, як Отрепѣв підступа од Чернигова до Новгородка, та ще так хочеть ся, щоб не дуже історії чепляти, а тільки поміж ярмарком істо-

1) *ibid.* 243 і 256. 2) Про побут у Тулі гл. Правда, 1868, стор. 299.

3) К. Ст. 1897, IV 45. 4) *ibid.* 242.

ричним ізвертати ся; дак тут такого накомпонував, що може й лаяти мете, як колись надрукую. Хочеть ся так скомпонувати, щоб і Москалі не сердились, та й своїм землякам не волжить (?), так не знаю, чи потраплю. А зоветь ся роман: „Дружина Сіверяк“ і вже аж три глави написано. Та чи нема в вас часом „Сказаній Русскаго Народа“ Сахарова і пословиць Снегирева. Коли ласка Ваша, вишлїть, я прочитаю, дещо повиписую і книжки поверну назад у цілости.“¹⁾

Бодянський післав йому „Сказанія Русскаго Народа“ і з них Куліш очевидно скористав. У маю 1848 писав він до Бодянського: „Вже я трохи не всю першу часть написав свого романа. Ви мені саме в горячу мінуту допомогли (Сказаніями).²⁾ Потім позичив до своєї повісти ще „Сказанія о осадѣ Троицкаго монастыря, Авраамія Палицына“ і „Лѣтописи о многихъ мятежахъ и разореніи Московскаго государства.“³⁾ Чим далі писав Куліш свій роман, тим більше відкидав первісну гадку, не чепляти його до історії; навпаки захотїв написати таки саму історію часів Самозванця. „Як почав я митикувати про свій роман, так нитка за ниткою убравсь у саме потканє і в основу того часу, да й думаю собі: Чого-ж отсе мені брехати, коли правду можно ось-ось намацати? Ке лиш, я перш начертаю собі усю картину того часу, так як вона справді була, да потім чи не буду я сущим хозяїном, як трапить ся дещо для роману вибрати! А то я і сам не звїдав своїх скарбів, а гайную дороге й дешево на роман. От поміркувавши сам із собою, і почав писати справжню історію того смутного время, як я її розумів, щоб усяк час і усяк старосьвітський лицар пройшов через мою голову і щоб одним поглядом обняти ту дивовидную ігру людських страстей, замішанне люду православною од того пройдисьвіта Самозванця і всякі біди, які тоді склались у землі московській. Зачав же я не од Самозванця, а од самого скону Івана Мучителя, та вже довів аж до року 1600. І вподобалась мені дуже ся праця. Єсть про що змовити поважне слово. І буде то книга геть-геть товста, може не де і притулимо ся з нею, як не в „Чтеніяхъ“. (Лист з червня 1848).⁴⁾

Ще поперечитував Куліш деякі книжки, як Устрялова „Сказанія современниковъ“, Соловйова, Арцибашева, — поділив свою

¹⁾ К. Ст. 1898, I 284. ²⁾ ibid. 285. ³⁾ К. Ст. 1898, I 288.

⁴⁾ ibid. 286.

історію на дві частини, „щоб не одним духом написати“, і першу частину п. з. „Історія Бориса Годунова и Дмитрія Самозванца“ скінчив у серпні 1848, вважаючи її пробою, „чи годить ся так писати історію.“¹⁾ Він мав надію, що ся історія поможе йому „умилосердить столичних панів, щоб дозволили і нашому братчикови держати перо за ухом“²⁾; післав рукопись у „III отдѣленіє“, але там її не прийняли. „З Історією нам не пощастило, — нарікає ображений Куліш у листі з 6. листопада 1848 — не можна друкувати, бо погано скомпонована. Сам товариш міністра її читав, да й одвітував тим великим гетманам, що не гарно написана, — дак нічого таке й друкувати. Таке то лихо! Так отсе вже треба знов брать ся за граматку та вчитись так компонувати книжки, щоб варті були друку. Ти може спитаєш: а щож цензура? Цензура з краю, вона нічого не знає; вона бач за мою книжку й не приймалась, бо сказано, на що марне й час тратити на таке описання, що друку не варте! Е!“³⁾

До сеї Кулішевої невдачі прилучила ся того-ж місяця і друга велика прикрість: його одинокого в біді приятеля Бодяньського скинули з катедри, пропала надія печатати свої твори в „Чтеніяхъ“ Бодяньського, бо ті перестали виходити, а що найгірше: Куліш бачив, що люди не розуміють праці Бодяньського і його. Тому й потішав він і свого приятеля і себе словами: „Найліпшою потіхою в горю най буде се, що не стяганє богатств і не пуста слава була нашою метою, коли ми для науки і штуки не досипляли ночі, не доїдали куска хлїба, добровільно терпіли ріжнородні недостаткі. Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо помилились що-до духа нашої роботи — се не наша вина; для чоловіка одинока нагорода в його власнім сумліню і свідомости правоти або неправоти його роботи. Знаю з досьвіду, що в обставинах, подібних до ваших, найтруднійше добути грошей. Чи не хотіли би ви взяти в мене дві тисячі асигнаціями без процентів на неозначений час? Я зібрав їх собі на купно домика“...⁴⁾ Так писав Куліш 17. надоліста 1848, очевидно — щиро спочуваючи нещастю Бодяньського і бажаючи йому помогти. Пізнійше, в липню 1849, хотів Куліш сам заплатити „Обществу історіи и древностей“, що видавало „Чтенія“, за свої „Українскія преданія“, яких воно й не надрукувало,⁵⁾ бо думав, що й за надруковані праці товариство

¹⁾ К. Ст. 1898, I 292. ²⁾ *ibid.* 294. ³⁾ *ibid.* 294. ⁴⁾ К. Ст. 1897, IV 244.

⁵⁾ Шан. автор помиляєть ся: „Укр. преданія“ буди надруковані, тільки не буди випущені в світ. *Л. Ф.*

загадає від Бодянського звороту видатків¹⁾). Кулішеви було дуже прикро, що так'його праця марнує ся. „Преданія хочь сожгу, если в послѣдствіи не позволятъ выпустить въ свѣтъ.“²⁾ Але платити Кулішеви не прийшлося і праці він не спалив³⁾). Так думав він у липню 1849 р. У той час він наново працював над історією про Бориса Годунова і Дмитра Самозванця. Невдача з цензурою знеохотила була його на кілька місяців, але вже 11. липня 1849 він писав: „Остатніми тижнями я взяв ся знову за історичний роман, початий минувшого року, перерваний для історії, потім забутий, вкінці спалений на те, щоб не перешкоджав мені видумувати основу инакше, бо по історії я не був вдоволений тим що написав. Тепер, на місце знищеного томика, я написав новий, котрим я вдоволений більше, і надію ся скінчити до осені своє скомпонованє“⁴⁾).

В листах Куліша не находимо дальше вісток про згадану вище роботу; але нема сумніву, що результатом сеї роботи в Тулі, початої 1848 і 1849 р. була повість „Алексій Однорог“, що вийшла 1853 р., и „Повѣсть о Борисѣ Гордуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ“, надрукована 1857 р. Самої „Історіи Годунова и Д. Самозванця“, відкиненої цензурою, Куліш, о скільки мені відомо, не надрукував ніколи. Щоб не розривати історії Кулішевих праць, отут уже треба додати, що цензура дуже обтяла Однорога, як про се довідуємось в листу до Бодянського з 3. лютого 1853: „Прочитай за одним заходом і кінець Однорога мого приятеля⁵⁾ та й скажеш, чи гарно, чи може покепкуєш... Та не дуже кепкуй, бо тут богацько дечого не має, що було написано в того козарлюги, а дещо й не так, як у нього було. А що: чи Москалям по-нутру оповіданне про їх старовину, чи може кажуть: коли не піп, так не вбирай ся і в ризи, балакай про своїх Запорожців, а ми й самі про своїх предків розкажем“. Повість же про Бориса Годунова подав він у московську цензуру аж у осені 1856⁶⁾); а за рік видав її.

Наслідком студії над самозванщиною є і початок недокінченого романа п. з. „Брати“, друкованого в Меті; тут один „брат“ є сином Прокла Прокловича, про якого читаєм в Алексію

¹⁾ Тамже 250. ²⁾ К. Ст. 1897, IV' 250. ³⁾ Тамже 251.

⁴⁾ К. Ст. 1897, IV' 250.

⁵⁾ Куліш ховав ся ще тоді зі своїм іменем: йому аж 1856 р. дали дозвіл посылати свої праці у звичайну цензуру.

⁶⁾ К. Ст. 1898, II. 124.

Однорозі. Тут також є мова і про Івана Грозного. Писані ті „Брати“ в літі 1859 в Малинівці, як виходить з листу до Каме-нецького: „Жажда діяльности була в мене така велика, що я взяв ся продовжати Алексія Однорога, обдумав частину пляну досить широко і написав велику главу“¹⁾).

Але ще підчас свого побуту в Тулі він написав роман із сучасного життя. Очевидно по тім, як упорав ся з історією про Бориса Годунова, в осени 1849, він узяв ся до него, бо вже 15. лютого 1850 він подавав вістку Бодянському: „Я кінчаю сими днями оди́н роман. Він із сучасного російсько-українського життя, а заголовок його: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бъ ни стало, быть счастливыми“. Коби Бог допоміг пройти через цензурне митарство!“²⁾

Бодянський уже тоді знов займав свою катедру історії, з чого Куліш дуже тішив ся³⁾; от йому то й післав Куліш свого Петра Березина. Рукопись лежала у Бодянського, аж доки Куліша не пустили з Тули. Скоро він тільки вернув ся з Тули в Петербург, так зараз 1. січня 1851 просив Бодянського звернути йому її: „Рукопись мого романа дуже мені потрібна і я прошу вас покірно вишукати мені її і прислати з першою почтою. Се не пусте бажанє. Вона доконче мусить бути тут“⁴⁾. Але Куліш не надрукував тоді сего романа. Слід про нього в листах зникає, аж у листі Тарповського-батька з 1. січня 1856 є згадка про той самий роман: „Посилаю Вам на іменини подарунок — рукопись романа, про котрий я говорив Вам третього дня. Коли вам захочеть ся прочитати її, то уважайте, що се було писане затворником, що не бачив три роки просто нікого, крім своєї жінки і ще одної родини, котра в остатній рік тульського заслання була відрадою нашого життя. Я ні за що не згодив ся би напечатати тепер сей роман і не хочу читати нікому, крім вашої особи. Але ідея сего романа — моя задушевна мрія, і може я найду форми для її артистичного виявлення. Мені треба також підкріпити себе вивченням людей і їх ріжновидного домашнього побуту. Тоді вийде се зовсім инакше. Я напишу на ново роман на ту саму тему, задержавши з сеї рукописи лише дещо в незміннім виді. Рукопись же та нехай зберігає ся у вас як

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 377. ²⁾ К. Ст. 1897, IV, 257, ³⁾ Тамже 256.

⁴⁾ Тамже 260.

пам'ятник того часу, коли мені найтрудніше було бороти ся з житєм за свою людську гідність. Хоч яка вона маловажна з артистичного боку, але се трофей, винесений мною із найнебезпечнійшої битви“¹⁾).

Тому, що Куліш підчас свого побуту в Тулі не писав иньшого роману з сучасного життя, лише „Петра Березина“, то очевидна річ, що Куліш сам той роман післав Тарновському. Тепер же як порівняємо сі виписки з листів Куліша з тим, що пишуть жителі Куліша, то вийде, що роман „Петръ Березинъ“ а „Искатели счастья“ — се один і той самий роман. Ом. Огоновський подає, що Куліш на заслання в Тулі написав повісти про Бориса Годунова й Алексія Однорога, а також роман з українського побуту „Искатели счастья.“ Огоновський каже при тім, що Куліш сей остатній роман спалив і напечатав із него тільки частину: „Потомки українського гайдамацтва“²⁾. Заголовок „Искатели счастья“ пригадує також своїм значінем первісний заголовок „покинутий Кулішем очевидно тому, бо був за довгий: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бъ ни стало, быть счастливыми“. Так се, видко, той самий роман. Але інформація Огоновського, що Куліш роман спалив, виходить хибна; може її подав і сам Куліш, забувши, що спалив роман на тему Самозванщини. Із наведеного вище листа до Тарновського виходить, що се так сама рукопись, про яку каже Огоновський, та що се остатня праця з заслання в Тулі, значить се „Искатели счастья“. Не може то бути Алексій Однорог, бо-ж сю повість Куліш видав; не може бути й „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ“, бо сам Куліш повідомляв 24. жовтня 1856 Тарновського³⁾, як про якусь новину, що післав її в московську цензуру. Крім того мав Куліш свій роман „Искатели счастья“ мабуть у двох списках, або забув, що рукопись передав Тарновському, бо того ж 1856, року 28. падолиста він жадає, щоби Бодяньський звернув йому рукопись „Искатели счастья“. Виходить, що частину сего роману п. з. „Потомки українського гайдамацтва“ прийде ся нам уважати працею у Тулі з років 1849 і 1850. Ідеалізація потомків гайдамаків, яку знати в тій частині, справді найблизша до Кулішевих поглядів із 40-их років. Цілого роману Куліш не надрукував; але рукопись заховала ся у Тарновського⁴⁾).

¹⁾ К. Ст. 1898, II, 111. ²⁾ Пет. лит. рускои III 1. 102. ³⁾ К. Ст. 1898, II, 124. ⁴⁾ К. Ст. 1899 сентябрь 369.

З Тули переїхав Куліш до Петербурга шукати служби. В червні 1851 іменували його редактором статистичного відділу в департаменті сільського господарства міністерства домен. Кулішеви платили тоді 715 руб. сріблом. Платня була за мала і Куліш мусів заробляти по журналах. Служба була йому не по нутру, бо була невідповідна його відомостям, а забирала багато часу¹⁾. Служив він рік, його представили цареві до висшого чину, але цар Миколай написав власною дукою: „Не производитъ!“ Куліш не мав інтересу дальше служити. Так він був редактором статистичного відділу тільки до 22. жовтня 1852 р., того року для зарібку він владив для „Отечественныхъ записокъ — „Исторію испанской литературы по Тикнору.“ Ся компіляція вийшла 1861 р. осібною книжкою. Покинувши службу Куліш сам не знав, що з собою почати: то хотів жити на селі, то знов розум наказував йому шукати служби, аби чогось дослужити ся; до того-ж не був здоров — положенє було трудне²⁾. Перемагала у нього гадка — пожити на Україні, і він справді 1853 купив собі хутір Мотронівку під Борзною, 30 верств від Лубен полтавської губернії. „Хвала Тобі, Господи, що виніс мене живого й цілого із тієї болотної цивілізації! Лучше тут носити свитку, ніж там жулан“ — писав Куліш з Мотронівки уже в червні 1853 р.³⁾. „Любо, братчику, пожити дома на волі, без тієї городської доуки, без тієї неустанної праці на спіх, — пожити з самим собою, оглядїть ся трохи на своє хозяйствечко, довести дещо до ладу, а тимчасом і одпочити тілом і душею. Отсе-ж так я продовжаю свій час оттут у хуторі, де нема й чутки ні про ту навіжену Рашель, ні про тії гаснидські столи, ні про тії змагання друком і словами. Аж дихати легко!“ — писав Куліш ще у лютім 1854 р.⁴⁾.

Але він звичайно тільки весною і літом жив на селі, а на зиму їздив у столицю. Що року їздив він тоді по Росії і його листи дуже часто значать ся: Мотронівка, Петербург, Москва, Тула, Київ і т. и. Непосидюча була в нього вдача, раз цодобалось йому сільське житє, другий раз столицне, він то хвалив то ганьбив Петербург або Київ або село — не міг найти собі спокою. „Ужеж хоч сердьте ся, хоч нарікайте на мене, а думка

¹⁾ К. Ст. 1898, IV, 263 і 264. ²⁾ Тамже 1897, IV, 265, 266 і 269.
³⁾ Тамже 1898, I 303. ⁴⁾ Тамже 306

тут така, щоб усюди повештатъ ся, усячини наслухатъ ся, доброго розуму набратъ ся, а за роботу засісти хиба вже вернувшись до столиці“ — так оправдував себе Куліш 1851 р. за свою охоту до подорожій.¹⁾ Вкінці Росії було йому за мало і він весною 1858 р. вибрав ся в західну Европу. Кілька разів їздив він потім по Европі, щоб „доброго розуму набратъ ся“. Намір — поїздити сьвітами, який не повело ся йому виконати 1857, він потім виконав і не раз...

Діяльність Куліша в перших літах після побуту в Тулі відмежує від дальшої факт з цвітня 1856 р., коли Кулішеви дозволили друкувати свої твори по перечитаню їх у „звичайній цензурі“²⁾. До того часу йому не вільно було нічого печатати під своїм іменем; він і ховав ся за криптонім „Николай М.“, а в листах про свої праці писав як про праці приятеля Макарова³⁾, Макаренка, Николая М. Заборона друкувати свої праці стояла йому на перешкодї в неоднім і тому в перших п'ятих літах по виїзді з Тули його діяльність не була така горячкова, як у дальших п'ятих роках, що представляють справдешню „бурю діяльности“. Ми й приглянемо ся сим першим п'ятьом рокам по повороті з Тули. Живучи від 1851—1856 рр. то в Петербурзі то на селі, Куліш очевидно потребував заробляти на житє. На роки 1851 і 1852 припадають три його оповіданя: *Өеклуша*, *Яковъ Яковлевичъ* і *Исторія Ульяны Терентьевны*, що в р. 1869 вийшли другим накладом у „*Повѣстяхъ П. А. Кулиша*“ як третій том під спільним заголовком „*Воспоминанія дѣтства Николая М.*“⁴⁾ В листах з Тули ми не находимо ніякої згадки про них, а 1852 дві з них появили ся вже в „*Современнику*“ і Куліш про них пише Бодянському: „У нас звернула на себе увагу повість у *Современнику*: „*Исторія Ульяны Терентьевны*“ незвісного автора. Я вважаю її також гарною річю (!). Прочитайте!“ (лист з 15. серпня 1852 р.) А в иньшій листі читаємо: „*Повісти* мого друга Н. М. збудили в Петербурзі багато суперечок за і против, що для него повинно бути знаком успіха. *Современник* за ним просто волочить ся і сам каже, що „они скрасили наш журнал і додали йому інтересу“. Кр[аєвскій] бісить ся, що випустив їх із своїх рук. Та який

¹⁾ К. Ст. 1898, IV 361. ²⁾ К. Ст. 1898, II 119. ³⁾ Куліш називав Макарова „автором моїх давніх книжок“ — К. Ст. 1899, сентябр, 351.

К. Ст. 1897, IV 265.

же він дурень: по що було сварити ся! Я радив Н. М. не оставати ся дальше в Современнику на давнійших умовах, а він так зробив, бо їм годі взяти де ліпшого. Тепер він кінчить третю повість у тім же роді і коли напечатає в журналі, тоді всі три вийдуть під спільним заговком. „Первые мои знакомые, повѣсти Николая М.“ (лист, з 8. надоліста 1852) ¹⁾. Але третьої повісті „Өеклуша“ Куліш тоді не надрукував і вона появилася аж 1858 року в „Русской Бесѣдѣ“.

Куліш бояв ся тоді пропасти з голоду, отже й продавав свою працю тому, хто давав більше. Зразок такого торгу, хто дасть більше, подає сам Куліш у листі з того-ж 1852 року, 14. листопада. Він читав свій роман — трохи чи не Алексія Однорога, як виходить з огляду тодішньої його діяльності — у кружку журналістів, у квартирі котрогось заможнійшого з них, бо його вразив недостаток у комнатах. „От і почав наш Макаренко читати їм свою книжку. Та й мудра-ж книжка! Де він і чув, від кого він довідався про таку стародавню старовину! Наче про рідного батька, так він розказує оттам про якого небудь лицаря або про гультая, що вже й кісточок його доси не зосталось у могилі. Гарно, таки так гарно, що й самі тії редактори облизують ся, та не діждавшись і кінця, зараз почали з ним торгувать ся, наче за вівцю або за шкапу. Він їм — поглянувши на ті препишні убори — і каже: „Щож, панове? Тут нічого таїть ся, та й самі ви здорові знаєте, що нам хто більше дасть, з тим ми і свати. Коли хочете, щоб я не оддав свого компоновання К-му, так давайте по 60 рублів“. Вони аж затряслись. „Голубчику, кажуть, хиба-ж не знаєш, якії тепер часи? І нам іноді доводить ся бідувати, як прийдесть ся даром за друк платити“. Та давай клястись, що притьмом не можна, а коли хочете, кажуть, то по 50 р. Ну, знаєте, яка поквола душа в нашого земляка: зараз і згодив ся, та ще впрохали його і ту повість, що під лад до перших буде написана, їм оддати, а там, як Бог pomoже журналови, то може й кращу плату дадуть, щоб не пустити до того К-ого. Не люблять вони його, а він добре прислужуєть ся нашому землякови: як би не було його під боком, так вони-б і губи закопилили. Так от вам і літературні новинки. Отсе 1. грудня вже й вийде початок Макаренкового компоновання“ ²⁾.

¹⁾ К. Ст. 1897, IV, 267. ²⁾ Тамже 1898, I, 299.

Я навів сей уступ не тільки, щоби показати тодішні літературні торги, але й кружок людей, у якім Куліш обертав ся. Був се кружок зібраний коло „Современника“, ворожий Краевському, редакторови „Отечественныхъ Записокъ“, але Куліш друкував свої праці і в „Современнику“ і в „Отеч. Запискахъ“ (н. пр. Історію испанской літератури 1852 і статю про Гоголя в другій книжці 1853). Така невібагливість у виборі журналу, де би свої річі друкувати, була зовсім в дусі тодішнього часу, часу реакції, безцвітности і безхарактерности всіх органів печати. Напрямки тоді були зникли, цензура незвичайно давила всякий живійший рух; письменникам було все одно, де друкувати свої твори, в журналах переважали спеціальні наукові статі і подрібні бібліографічні досліді, панувала великосьвітська белетристика, горою були бюрократичні ідеали, спадщину 40-их років люде забули і белетристи вертали до теорії чистої штуки¹⁾. Люди читали тоді залюбки романи, які зовсім не заслуговали на увагу. Так можна вірити, що і Кулішеві „Воспоминанія дѣтства Николая М.“ і „Алексѣй Однорогъ“ могли тоді подобати ся не вважаючи на те що сї повісти — особливо „Уляна Терентьевна“ і „Яков Яковлевич“ — з артистичного боку були слабї, а що до вірности описуваного життя підкрашені романтичною афектацією. Ся неприродність зовсім відповідала загальному настроєви російської літератури в початках 50-их років. Повість же „Алексѣй Однорогъ“ і не потребувала лякати ся контролі широкого загалу, бо се була історична повість; її і критика не потребувала займати з історичного боку саме тому, що се була повість, хоч і оперта на історичних дослідях, а все-ж не історія.

В роках 1852—1855 займав ся ще Куліш житєписю Гоголя, написав якусь статю п. в. „Лѣто въ Малоросіи (1853)²⁾, але та статя десь запропастила ся³⁾, а врешті поправляв та доповняв свої праці з 40-их років. А мав він дві важні праці з тих часів: мав „Чорну раду“ і „Українскія преданія“. Так от у сих двох працях він певно неоднo змінив, поправив та доповнив. Року 1854, 25 лютого він писав до Бодяньського з Мотронівки: „Та ще дещо з свого давнього виправляю, що уже хоч і сивому чолові-

¹⁾ Пор. Ист. новѣйшей русской лит. 1848—1892 гг. А. М. Скабичевскаго, Сиб. 1893, 13—25.

²⁾ К. Ст. 1897, IV, 453, ³⁾ Тамже 1898, IV, 350.

кови доведеть ся взяти у руки, так щоб не зганив. Треба, брате, щоб річ була твереза у такому письмі, як про ті давні, криваві роки“. (Куліш міг мати тут на думці свою Чорну раду і Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ, а може й невідому нам повість „Искатели счастья“, хоч у ній мова не про давні криваві роки, як виходить з друкованого виривка). „Тут — пише Куліш дальше — нічого не візьмеш солодкими словами та викрутасами. Хотілось би так, щоб що листок, то й зерно, щоб не було полови або пустоцьвіту. Отсе-ж усе читаю своїм тай прислухуюсь наче чужим ухом, та опісля вернувшись у свою келію і виправляю, не жалуючи нічого. Се вже може чи не послідня буде праця. Перепишу та й нехай лежить для ненароджених“¹⁾).

Року 1855 Куліш не видав ніякої своєї праці, але займав ся тоді Гоголем і иньшими роботами. „Живу, пишу не для похвал — писав Куліш 26. жовтня 1855 до Бодяньського — себ-то не для друку, лише для того, що хочеть ся жити і писати. Я попав у середні віки, коли ще друку не знали, і працюю над своїми рукописями, як працювали альхимики. Може й мої праці, подібно як їх, не осягнуть своєї моти, але як альхимія придала ся для химії, так і мої рукописи здадуть ся чей на що небудь. „Послі нас не буде нас, будуть люди, да не ми!“ ось чому треба працювати“²⁾).

Циган. — Дві легенди про Вороніжських козаків. — Михайло Чарнишенко. — Чорна рада. — Украинскія преданія. — Повѣсть обь украинскомъ народѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Дмитріи Самозванцѣ. — Искатели счастья (Потомки задѣвровскихъ гайдамакѣ). — Исторія испанской литературы по Тикнору. — Воспоминанія дѣтства Николая М.

Російська література в 40-их роках переживала тяжкі переслідування з боку уряду і деякої частини нерозумної публіки. Заведено кільканайцять спеціальних цензур і ті господарили так, що за час 1833—1838 р. вийшло більше книжок, ніж за час 1842 — 1847 (10.365 книжок против 9.158). Результат заходів

¹⁾ К. Ст. 1898, I, 306. ²⁾ тамже 1897, IV, 454.

цензури і темної публіки був очевидний. „Але — каже А. Пшнін, з котрого книжки беремо сі звістки — коли один подібний результат показував, які трудні були внішні обставини літератури до 1848 року, то сі обставини стали ще труднійші в дальших роках. Нові способи гнету заведено після європейських подій в 1848—1849 роках. На диво, у нас гадали, що можна розширяти і на російську суспільність ті побоювання, які пробудив революційний рух у західній Європі, і навіть уважали потрібними скорі і рішучі способи противділання ідеям, що мали шкодити. Цензура, і перше доволі строга, дійшла до крайних границь суворости в діяльності так званого комітета 2-го цвѣтня 1848, що був найвисшою контролею над діланєм звичайних цензур. Літературу, скільки лиш можна було, позбавлено лица, позбавлено змісту. До давнійших обмежень, що заборонювали писати про ріжнородні суспільні справи, прилучили ся нові заборони. Нічого й казати, що неможливі були ані найменші згадки про європейські пригоди, крім тих, які появляли ся в офіціяльних виданнях і „Сѣверной Пчелѣ“, що сучасна історія була в загалі закрита від літератури, — заборонювано і такі річи, що ніхто того не міг і сподівати ся, ніхто на перший погляд і відгадати не міг причини заборони. На приклад вийшла заборона писати про старі звичаї й обичаї російського народу, через що мусів церестати виходити „Этнографическій Сборникъ“, важне видавництво, почате тоді Географічним товариством; не вільно було доторкати ся сумних епох старинної російської історії, як н. пр. періода межицарства, епохи народних рухів і т. д. д. Навіть висловлюване чисто літературних гадок було небезпечне, як лучило ся, напр. з Тургенєвим у 1852 р. з причини його газетної статі про Гоголя“¹⁾). Серед таких обставин рівень російської літератури і науки дуже обнизив ся. А для української літератури тих майже десятиох років, що наступили по арештованю і засланю членів К. М. братства — то був час трохи нецілковитої мовчанки.

Не місце тут розводити ся про ті обставини ширше. Але хоч згадати про них годило ся, бо вже й така згадка поясняє деякі події в тодішній діяльності Куліша. З ним жеж вели процес за „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і покарали його за ту мар-

¹⁾ „Историч. очерки. Характеристики литературныхъ мнѣній отъ двадцатыхъ до пятидесятихъ годовъ“ А. Н. Пшнина, Спб. 1890, стор. 491—492.

ницю. Його приятеля Бодянського скинули з катедри за переклад книжки Флетчера про Росію XVI-ого століття (!); Кулішеви самому відкинули історію про Бориса Годунова, мабуть тому, що она чі пляла сумну сторону російської історії — а крім того скільки-ж клопотів мав він з цензурою! В його листах повно наріканя на сю інституцію!

В перших 15-ьох літах своєї діяльності Куліш майже не дотикав ся живих, сучасних, суспільних справ. Навіть його „Воспоминанія дѣтства“ були споминками давніх літ, немов історією, а не сучасними малюнками. „Поѣздка въ Украину“, що, здавалось би по заголовку, могла зачіпати сучасні справи, мала бути, як Куліш каже, історично-філософічно-топографічно-фіольольгічно-поетичною статтею¹⁾; значить, також не виходила зі сфери науки. Крім очевидного уподобаня в історії і етнографії, безпечно і згадані утиски літератури були причиною, що Куліш поза сферу своєї спеціальної науки не виходив і навіть не міг видати всіх тих наукових праць, які пописав. Заборона друкувати свої твори в роках 1847—1856, а радше утрудненє друкування через те, що всякий твір Куліша, як політичного переступника, мало оцінювати „III отдѣленіє“ головного комітету цензури, а не звичайна цензура, накладало на його діяльність також тяжкі пута.

Отже й не диво, що як розберемо не тільки те, що Куліш надрукував до 1855 року, але взагалі що написав до того часу, то й побачимо, що се головно студії з історії й етнографії. Навіть його повісти з того часу треба вважати історичними студіями, — стілько в них наукових мотивів. На першій з сих повістей ми й затримаємо ся довше, щоби показати немов фундамент, на котрім збудована діяльність Куліша. Маю на думці „Михайла Чарнишенка“.

Перед сим романом надрукував Куліш у „Ластівці“ 1841 р. маловажну повістку „Циган“, роботу, ще з гімназияльних часів написану з оповіданя матери. Скорше, як „Цигана“ надруковано дві Кулішеві легенди про вороніжських козаків; вони появили ся в Максимовичевім „Кіевлянинѣ“, у книжці I на 1840 рік п. з. „Малороссійскіе разсказы: I. О томъ, отъ чего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшевцовъ ставъ. — II. О томъ, что

¹⁾ К. Ст. 1899 кн. 2, 196. Щось подібне видав Куліш 1859 р. п. з. „Повѣсть о Южной Руси“.

злучилось съ козакомъ Буждюгомъ на Зеленой недѣль“¹⁾. Легенди, як види, взяті в Вороніжа, отже в родинного міста Кулішевого. Се народні перекази, оброблені Кулішем; як етнографічний материял вони подібні до декотрих переказів у „Запискахъ о Южной Руси“, а як літературна праця Куліша вони свідчать про його запал до української романтики (нпр. опис української природи в другій легенді).

По сих двох перших малих пробах Куліш виступає відразу в великим, більше 600 сторін, історичним романом п. в. „Михайло Чарнишенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ. Сочиненіе П. Кулѣша“. Часть I—III. Кіевъ, 1843. (8°, стор. 206+190+221). Сам Куліш зазначивъ при кінці повісти, що написав її в Кієві 1842 р.; київська цензура дала свій дозвіл на печатанє повісти 21. вересня 1842 р.; виходить, що повість написана в перших місяцях 1842 р. З житєписи знаємо, що перед написанєм сеї повісти Куліш читав разом з Максимовичем повісти Вальтера-Скотта²⁾. Які гадки ворушились у нього під той час, можна змркувати з наведеного попереду його листа до Юзефовича з 1844 року. „Колиб ми — писав він, розуміючи Україну — по нинішній час заховали були вповні свою характеристику, я певний, що після впливу романів Вальтер-Скотта на Росиян ми стали би для них предметом пильного виучуваня“. Не робили сего иньші, так Куліш бажав за прикладом Вальтера-Скотта воскресити бувальщину. В. Скотт, як відомо, дбав у своїх історичних романах дуже про історичну правду; характери осіб у його романах живі, правдиві і ріжнородні; фабула богата; обставини змальовані згідно з традицією й історією, лише початок у Скоттових романах звичайно занадто і без потреби широкий, — така сама хибя, яку бачимо і в Кулішевім „Михайлі Чарнишенку“. Кулішу, як горячому Українцеві при читаню романів Скотта певно приходило на думку, що йому й не треба сягати в чужі краї; є в нього дома історія така, що тільки бери в неї теми та пиши! А він же-ж тоді вже займав ся історією! От він і написав в великим розмахом та з звичайними хибями молодого письменника історичний роман. У нїм він виступає передовсім як учей молодий історик, котрому всяка дрібничка з минушини дорога. Він не може через те найти рівно-

¹⁾ Кієвлянинъ, Книга 1 на 1840 годъ, стор. 205—228. ²⁾ Ист. лит-русской Ом. Огоновского III, 1, 89.

мірности у своїй роботі, не то романі, не то історичній студії, де очевидні романтичні видумки ідуть в суміш з поважними історичними дослідями, писаними з прегарною молодечею любовю до них. До всіх трьох частин романа додані при кінці численні „примѣчання и дополненія“. З тих заміток і доповнень ми пізнаємо по частині сей матеріял, з якого Куліш зложив свій роман. Він очевидно читав уже тоді „Исторію Руссовъ или Малой Россіи“ псевдо-Кониського; Сказанія современниковъ о Дмитрії Самозванцѣ, Енгеля *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken*, А. Скальковського *Исторію Новой Сѣчи, или послѣдняго коша запорожскаго* (видану в Одесі 1841 р.), *Исторію Малой Россіи Бангиш Каменского*, Народні сербські пісні видані Вуком Караджічем; його-ж Даницу за годину 1827⁴; О характерѣ народныхъ пѣсень у Славянъ задунайскихъ Юрія Венелина (Москва, 1835) і и. Сюди треба долучити ще власні Кулішеві історичні і етнографічні досліди; не забути-б і того, що вже в Михайлі Чарнишенку находимо цитати з жидівських пророків — звичай, якого він не покидав ся через ціле своє житє. Отсе попри поради Максимовича, як що писати, був матеріял, з якого повстала перша велика Кулішева повість. Писав її Куліш у 23-ім році свого житя, себ то у віку таким, у котрім мало хто може набирати багато житєвого досьвіду. Не багато очевидно досьвіду мав і Куліш; за те, що правда, дух його рвав ся до роботи, і любов до даного предмету була в нього велика. Але цікаво, що ся перша більша робота Куліша таки писана російською мовою, а не українською.

І не велике диво! У ті часи доводило ся Кулішеви чути і читати не тільки заохоту — писати по українськи, але і відмови, в пр. В. Белінского ¹⁾).

До всіх трьох частий Кулішевого романа подане на вступі motto в української думи:

Оттим би то, панове, треба людей поважати,
панотця й пані матку добре шанувати,
бо котрий чоловік теє уробляє,
по вік той щастє собі має,
смертельний меч того минає.

¹⁾ Пор. Дашкевичь, Отзываеть о сочиненіи г. Петрова „Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія“, 37—40.

Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає,
од гріхів смертельних душу одкупляє,
на полі і на мори на поміч помагає!

Як у сій думі співає ся, так і в Кулішевім романі оповідає ся про молодого козака Михайла Чарнишенка, що не послухав свого батька, напер ся іти здобувати собі козацьку славу, за що батько прокляв його, і він погиб марно. Очевидно, Куліш чув між народом подібне оповіданє, бо таке виходило би з його слів при кінці романа. „Народъ, разказывая эту историю, какъ разительный примѣръ Божіей кары на непослушнаго сына, передѣлалъ не въ балладу и дополнилъ своимъ воображеніемъ“¹⁾. Се народне оповіданє доповнив ще й сам Куліш історичними студиями, та поетичними видумками, як ось любов Михайла Чарнишенка до Українки і до Сербинки, з чого в кінці вийшли дуже романтичні убійства.

Таким способом має роман дві інтересні для характеристики Куліша прикмети: романтична, в душі 30-років любов до народа, ідеалізація його спонукує молодого автора займатися історією сего народу. Він пізнає її щораз більше і бере по змозі так поважно, що іноді здержує ся сам від осуду якоїсь справи, коли се заборонюють йому історичні студії, він не дає волі своїй уяві; з другого-ж боку він остаєть ся таки романтиком, коли придумує пригоди осіб, — і на всій його роботі лежить печать ідеалізації, випадують в очи сильні краски, звичайні романтикам.

В „Михайлі Чарнишенку“ знати передовсім роботу молодого історика; щоб не поминути якої історичної події або не скористати з нагоди та не сказати своєї думки, чи вона до речі чи ні, він жертвує часом і цілістю романа. Він і сам бачить, що говорить часом не до речі, і тому оправдує ся: Я знаю, — каже — що богатом будуть нудні сї подробиці, якими я ось тут займаю ся; але я знаю і се, що найдуть ся люди, що жаднім поглядом пробіжуть сторони, на котрих я зберігаю від забуття неіснуючі вже будинки, погнилі або затрачені харти, понівечені огнем або повінею образи, зброю, сьвятотатськи перековану на ножі, серпи, сокири, — неоцінені по своїй старости, формі і написам внадоби, сьвідки дідівських бенкетів, по варварськи зруйновані задля „нового фасону“, — і прегарні костюми, з таким дитинством

¹⁾ Мих. Чарнишенко, часть III, 200.

замінені лахами і куцою німецькою одежею. Коли із десятих моїх читачів хоч один зрозумів се чуте, яке будили в мині сі неоцінені останки минушини. — я вдоволений, я нагороджений зовсім за свою працю і не дбаю про иньших¹⁾.

І справді, історичних подробиць, що часто і зовсім не повинні би належати до романа, тут дуже багато. Ще при самім кінці романа Куліш не втерпів, щоб не спитати, чи нема в кого з його читачів Дорошенкової чарки, яку він перше описав, а яка десь затратила ся. Все хотів він зберегти від затрати, вся старосьвітчина була йому справді сьвята.

В иньшій уступі каже Куліш, як він розумів свою задачу, коли писав роман: „Коли-б, каже він, я був творцем сеї історії, то я ніколи не поставив би свого героя в таке трудне положенє, або, радше сказати, я замість слабодушного молодика з горячою головою і великою недостатчею досьвіду, вибрав би героєм своєї повісти лицаря, повного всяких найліпших прикмет, які тільки можна придумати, неустрашимого, хороброго, дуже розумного, геніяльного, одним словом такого, якими завсїгди бувають герої романів. Але, на жаль, я не романїст, лише простий оповідач правди, і тому не маю права, для догоди чутливим серцям, змягчувати ані одної черги у сумних переказах, які я задумав „передать грядущему роду, да не придуть въ крайнее забвеніе“, як каже один поважаний український літописець²⁾).

Отсеї Кулішевої застороги, що він не романїст, не треба, звісно, брати зовсім поважно: він-жеж міг написати звичайну історичну студию, коли хотів зберігати старосьвітчину, і не потребував до того уживати форми романа. Уживши-ж сеї форми, не міг знову так дуже дбати про історичну правду, бо фабула його романа опираєть ся не на документах, лише народніх переказах з моралізуючою закраскою про кару за непослух родителів. До того-ж, хоч і як Куліш застерігає ся, а таки видко у нього сліди Вальтер-Скотта у великім, на початку занадто сильнім розмаху фабули, та в тих дивних пригодах, які придумав для своїх героїв. У Михайлі Чарнишенку є все те, що ми привикли находити в романтичних повістях: незвичайна любов, та ще й двох дівчат, страшні нещастя з сеї причини, двобої, убійства, темниці, старі замки і манастирі, якісь романтичні закутки, герої страшенно острі, як Серб

¹⁾ Мих. Чар. I, 81. ²⁾ Мих. Чар. I, 126—127.

Радивой, страшенно відважні, як козак Щербина, страшенно завзяті, як батько Черниша, що проклинає сина за те, за що иньший батько, козак з роду, похвалив би його: за його козацьку владу, охоту до війни, т. п. Куліш, правда, все памятав, що не повинен придумувати якихось незвичайних історій, що повинен писати правду — він і писав ту правду так як тоді її розумів — але в яких то часах писав він її, під якими впливами жив, видно добре з иньшого уступу романа, де молодий Куліш тодішнім звичаєм відзиває ся до „милого читача“ сповідає ся перед ним зі своїх думок, оповідаючи ось що:

„Деякі дівчата — нехай буде мир їх імени! — признавали ся мені, що „страх як люблять“ у книжках темниці, печери, підземля, і просили мене згадати се, коли прийде нагода описувати подібні річи. Не треба, думаю, упевняти, що бажанє їх для мене сьвяте; однак чи можу-ж я для їх забави жертвувати правдою і мучити свою уяву темними видумками, тоді як я без ніякого заходу можу черпати з народніх переказів готові матеріали, без клопоту для голови і совісти? Крім того я починаю замічати, що моє довге оповіданє уже томить читачів, і тому не тільки що не додаю нічого від себе, а ще й скорочу зібрані мною перекази про ті справді дивні події. Читачі могли навіть замітити, що я в другій половині сеї книжки звузив свій стиль, і там, де можна було багато сказати, я подав тільки головний нарис. Все те боячись щоб не вродила ся четверта книжка, що при моїй охоті балакати дуже можливе; звісно, тепер і романи виїжджають часом тільки парю“¹⁾).

Так по молодечому простолишно писав Куліш у третій частині свого романа, вважаючи очевидно народні перекази історичним матеріалом, згідним з правдою і зовсім вільним від романтичної закраски, якої Куліш ніби то так дуже вистерігав ся. Час був такий, література була така, що читачі „страшно“ любили темниці, печери і т. п. і сам Куліш очевидно любив сей романтичний крам, котрий, що правда, має деякий свій чар і тепер. Крім того, й сам Куліш признав ся, що в його романі нема рівномірної будови; він справді чим ближше до кінця, тим менше балакучий; так і видно, що хоче раз скінчити роботу. Звівши двох ворогів разом з їх дружинами до купи і задумуючи описати їх битву, він, на

¹⁾ Мих. Чар. III, 174.

приклад, подає від себе таку характеристичну замітку: „Читачі романів, від частой вправи здобувають собі звичайно таку тонку здогадливість, що бідному авторови годї й думати про се, щоби вразив їх несподіванками і здивував нежиданими розвязками. На щасте я не романїст, лише простий оповідач дідівських переказів, і тому ні трохи не жалує, коли мої читачі здогадали ся вже, що згадана перестрілка настала поміж дружинами судї і Крижановського; се навіть звільняє мене від непотрібной праці“¹⁾).

Два рази запевняє нас Куліш у своїм романі, що він раз на свій жаль, другий раз на своє щасте не романїст та що лише оповідає дідівські перекази. Отсі Кулішеві слова можна обернути або на похвалу його або на догану; на похвалу тоді, коли ми скажемо собі: „Годї від автора жадати більше, як подає; він же сам каже, що він не романїст; добре й те, що дає, бо справді зберіг багато дідівських переказів від затрати“; а на догану тоді, коли спитаємо себе: „На що-ж вибрав Куліш форму романа до такої своєї задачі? Коли вже вибрав таку форму, то нехай би не пхав у ню всякого історичного краму“... Тепер по літах було би безкористно клясифікувати сю Кулішеву працю на подобу шкільной задачі; нам доволі ствердити, що в ній проявив ся в одній особі будучий історик і повістяр. Правда, він тут іще оповитий романтичною мракою, але замітне у нього старанє служити правді; не даремно-ж і повтарає все, що хоч міг би способом романтиків дати волю своїй уяві, але не хоче, бо бажає писати правду. Отсій правді, хоч як, бувало, Куліш розумів її по своєму, служив він цілий свій вік і служив так, що без ніякої користі для себе боронив її завзято; він ніколи не зважав на те, що з сеї причини тратив приятелів і славу, здобуту справді гіркою працею.

Тут ще треба замітити, що в „Михайлі Чарнишенку“ находимо завдатки другої повісти Куліша п. з. „Чорна рада“. Козак Щербина з „Мих. Чарнишенка“ має багато спільних черт з Кирилом Туром. Сербин з „Чорної ради“, Богдан Черногор, приятель Тура, безперечно повставав в уяві Куліша вже при писаню Михайла Чарнишенка: Куліш описує тут цілу сербську ватагу Радивоя і використовує нильно сербські пісні В. Караджіча. Любощі Михайла Чарнишенка пригадують неодним любощі Шрамового сина, Петра. Навіть сама Чорна рада над Кирилом Туром згадана вже тут;

¹⁾ Мих. Чар. III, 191—192.

козак Щербина оповідає Сербам про неї, про її причини і способ виконувана¹⁾).

У тій же повісти видко вже й Куліша етнографа; у ній багато народних пісень і пословиць; видко й студії над піснями, українськими і сербськими. Але вже найбільше знати в сій повісти історика, що й жалує за старовиною і дорікає землякам за те, що нівечать пам'ятки, і радить їм не робити сего. При кінці повісти помістив Куліш відозву до земляків, щоб йому прислали материяли до нової праці п. з. „Історія малоросійськихъ фамилій“. Материялів до сеї праці зібрав він небавом на один том²⁾).

Друга більша Кулішева праця, се його „Україна“ з 1843 р. „Україна“ — се ті самі думи, котрі Куліш у старости назвав „фанатичною імітацією кобзарським думам“, написаною тоді, як він „сліпуючи, брів по слідах Костомари“³⁾. Року 1843 Куліш не знав ще особисто Костомарова, тож очевидно міг лише з творів пізнати його гадки та йти його слідами. Якими-ж то слідами Костомарова міг Куліш іти 1843 року? Костомарів до того року видав драматичні сцени п. з. „Сава Чалий“ 1838, — українські балляди (всіх 17) 1839, — збірник поезій „Вітка“ 1840, у Корсуновім „Снопі“ надрукував трагедію „Переяславська ніч“, а крім того ще деякі поменші твори в „Молодику“ Бецького на 1843 р. і у „Снопі“. З творів же російських Костомарова була видана 1843 в Харкові його студія: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Не знаємо того, чи Куліш читав сю студію, коли писав свою „Україну“ і чи вона в загалі вийшла в той самий час, а не пізнійше; але коли читав її, то з неї міг дізнати ся лише про велике історичне значіне народньої поезії. Може бути, що Куліш і дорікає Костомарову за те, що за його приводом перецінював значіне дум. А може він „ішов сліпуючи“ слідом „Переяславської ночі“, де не затаєна ненависть до Поляків, подібно, як і в козацьких думках? Але-ж 1842 р. були вже відомі „кровожедні“ Шевченкові „Гайдамаки!“. Годі й подумати, щоб Куліш не знав їх: так коли він дорікає лихим впливом на себе Костомарову, чому не дорікає тутже й Шевченкови? На мою думку тут про ніякий особливий вплив творів Костомарова на „Україну“ не може бути й мови; Кулішів докір Костомарову — се рахунок його з ним в пізнійших літ; хронологія тут у Куліша переплутана.

¹⁾ ibid. III, 56. ²⁾ К. Ст. 1899, февраль 191. ³⁾ Народ 1892, стор. 248.

Коли можна тут говорити про який вплив, то про вплив Гомера на Куліша. Куліш читав Гомера в перекладі, вподобав собі його дуже і захотів сам бути Гомером, чи то тим автором, що на подобу Грека мав в відомих дум і зі своїх зложити історію України. Про се він і каже в епільогу, де порівнює Греків з козаками, а сам хоче порівняти себе з Гомером, бо упорядкував думи та доповнив їх своїми, не найшовши між народом дум усіх потрібних до історії України. Де таких дум не було, там Куліш „згадав усе, що чув про козаків од самих бандурників і старосвітських людей; згадав усю старовину, що позалисувано в літописях, як що коли діялось на Україні; да згадавши все те, да зібравши всі думки й гадки до купи — зложив отсе старими словеси новії думи про тих забутих гетьманів да й попритулював їх до кобзарських дум усюди, де вже діди не памятають, як співати. Не знаю тільки, чи потрапив зложити їх тим давнім, голосним, поважним складом, яким вони співають. Побачу, що то мені скажуть сивії голови, як поїду знов літом зловж і поперек“.

„Україна“ писана, як відомо, в Києві і в подорожи по київській губернії, де Куліш збирав історичні й етнографічні матеріали. Зміст „України“ показує, що сеж ніщо иньше, тільки або дійсний етнографічний матеріал, або Кулішів такийже матеріал, тільки підроблений на лад народнього. Підрібки дум були тоді в моді, — Куліш був хоч на стілько сумлінний, що зазначив, що його, а що народнє, тай не давав свого за народнє. Всіх дум в „Україні“ дванайцять. З тих Куліш зложив першу, другу, третю, четверту крім деяких народніх уставок, в девятій думі пісні про Наливайка і про Лободу, десяту, одинайцятую, а до дванайцятої народньої додав своїх 80 віршів. Крім того як до своїх дум брав декуди народі вставки, так до народніх притулював свої, щоби була звязь і цілість. Виходить, що сам Куліш зложив в половину „України“, а другу половину взяв із уст народа, або з відомих тоді збірників пісень. В епільогу читаємо, що Куліш мав намір писати епопею і про події за Хмельницького тай після нього, але сего наміру не виконав.

Тай невелика шкода, що не виконав його! Бо хоч він сьвідомо старав ся наслідувати віршовий розмір дум¹⁾, але се йому не всюди повело ся; декуди вийшла мова таки зовсім проза-

¹⁾ К. Ст. 1899, кн. 2 191.

ічна. Сиві голови мабуть сказали Кулішеви, або й сам він додумався, що не вдає складу дум — і праця лишилася тільки як документ його одушевлення на основі етнографії. Огноновський оцінив цілком справедливо сю працю, сказавши: „Хоча-ж Куліш подекуди щасливо наслідував поетичне складане народних дум і вмів вдатно переплітати слова цих дум із своїм епічним писанем, то „Україна“ не може ніяк уважатись поемою в роді „Іліади“, позаяк нема в ній єдності дії, ізза чого вона являє ся лиш збірником всіляких дум, а не епосом народнім“²⁾.

Вдатнішим від „України“ наслідуванем Гомера треба вважати ідиллю „Орися“, написану в домі Свідзінського в ті самі часи (1884), коли писана „Україна“. „Україна“ і „Орися“ хоч змістом своїм не грецькі, лише українські, але писані під очевидним впливом Гомера. Куліш, наслідував тоді чужі вірці, то і дав у свій зміст. Зміст „Ориси“ — се народній переказ, подібний, як у легендах про Вороніжських козаків, — таких переказів Куліш знав і зібрав мало. Але оброблене сеї ідиллі нагадує доволі виразно шесту пісню Одисеї, як се вже замічали не раз Кулішеві житєписці³⁾. Що Іліада й Одисея дуже займали Куліша й пізніше, видно з того, що ще в 1848 році хотів він перекласти Одисею, але Бодяньський відрадив йому⁴⁾.

(Далі буде).

²⁾ Ист. литер. рускои г. III, 1, 197. ³⁾ ibid. 156. ⁴⁾ К. Ст. 1898 I, 294 і 1897, IV, 243.

Із чужих літератур.

(Нові сили в сучасній літературі. І. Ада Негрі).

„Кінець девятнадцятого віку визначається упадком штуки. Практичні змагання пануючих верств, що довели до величюного технічного поступу і поступений зріст демократії, вбили красу і затерли в сучаснім чоловіці саму потребу одушевляти ся красою. „Захланна юрба“ зі своїми „жолудковими ідеями“ та нівеляційними змаганнями грозить затоптати на віки сам корінь ніжного дерева штуки. Поезизя, „свята мова богів“, не може бути зрозуміла та цікава для тих, що перед усім дбають про те, аби наситити ся. Геній по природі своїй аристократ та індивідуаліст, а сучасні народи глумлять ся із аристократії та пильнують зробити кінець анархії одиниці“. Подібні фрази проголошують у наших часах спеціялісти-естетики (а також і профани) так рішучо, немов би се розуміло ся само собою і не потребувало справжніх доказів. Але як раз факти далеко не все дають підставу для таких загальних песимістичних виводів. Навпаки багато прояв у обсягу штуки немов би говорять, що ми переживаємо початок нового відродження творчих сил у європейських народів. Коли звісні спеціяльні умови понизили дійсно рівень літератури в Росії, коли французька штука все ще не може побороти тяжкої хвороби — відокремлення від живих людських інтересів, то иньші краї показують не таку то дуже безвідрадну картину. В Скандинавії, в Англії, в Німеччині, в Італії, в Іспанії появляють ся віддільні одиниці або цілі гурти письменників, що серед низького доси рівня літературних талантів відрізняють ся мов прудкі і несподівані під-

скоки в гору. І коли ми, сучасні, не зважуємося нікого із цього молодого покоління назвати великим, то не знати ще, що скажуть на се наші може й недалекі нащадки, які зможуть історичною міркою мірити те, що ми оцінюємо часто під впливом пересудів, пережитих шкіл та перестарілих поглядів.

В хвилі, коли доживає свого віку один літературний період, коли історичні умови вимагають від штуки чогось нового, буває часто, що одалік від утертих дорів, одалік від згуртованих партій, котерий та шкіл, на дівочім ґрунті нерушених традиціями суспільних верств виростають свіжі, оригінальні таланти, що довго потім видають ся загадкою історикам, бо вони не знають, до якої із прийятих рубрик записати їх. Коли в 1794 р. сято на гільотині в Парижі уміркованого монархіста Андре Шенé, ніхто не гадав, що за двадцять п'ять років його будуть уважати одним із першорядних поетів Франції. Він стояв ще до того осторонь від пануючих у той час літературних таборів і так не високо сам цинив свої твори, що прийшло ся їх віднаходити, як недавно віднайшли грецького поета Бакхіліда. Він так мало силкував ся пристати до якого будь напряму, що питане про його належність до класиків чи до романтиків ще й доси викликає горячі суперечки. Таким самим, на око випадковим метеором, правда без порівняння більшого розміру, був Лермонтов у Росії в початках 40-их років у часі тодішнього суспільного та літературного руху. Байронізм, реалізм, чисто народній елемент зілляли ся в його поезії у якусь нечувану гармонію; його велитенська постать зійшла в могилу і ніхто не зрозумів її, не відгадав... вона не лишила по собі наслідників ані навіть прихильників.

В наших часах появили ся майже рівночасно в Льомбардії та в східній Пруссії дві виднійші поетичні індивідуальности, дивним випадком жінки, для яких дарма шукати якихось утертих етикеток. До самого того дня, коли несподівано для себе самих нараз поробили ся славними, обі вони не думали про те, що їх вірші можуть зайняти якесь визначне становище в літературі; вони писали те, що диктувало їм переповнене чуєм серце, писали так, як їм Бог поклав на думу, не дбаючи про теорію та історію письменства, не відаючи нічого, що писало ся давнійше і що пишеть ся довкола них. Ада Негрі та Йоганна Амброзіус мають так багато спільних рисів і такі характерні контрасти, їх літературна доля така схожа, що критик почуває поневолі охоту роздивляти їх

творчість паралельно, порівнювати їх та протиставити одну одній. Але така симетрія має також у собі дещо небезпечно, задля неї ніколи накручують факти та переборщують у схожості. Тому то ми поспробуємо змалювати сі дві письменнички окремо одну від одної. Схожості та різниці зарисують ся, надіємось, самі собою.

I. Ада Негрі.

В уяві мешканців понурих рівнин північної Європи Італія малюєть ся все обіцяною землею артистів усілякого рода. Синє небо і синє море, лагідні обриси гір, що тонуть у повітряній далечі; мальовничі, віковічні міста, в яких сірий мармур старинних руїн чергуєть ся з чудовими палатами та церквами в стилу ренесансовім — мадонни Рафаеля, Венери Тіциана, веселі оповідання Боккачія, любовна поезія Петрарки, палка і безжурна раса, співуча і прегарна навіть у жебрацькім лахмітю — се такі образи, яких цілість складаєть ся на зміст милозвучного слова: Італія. Правда, воно нагадує і иньші, більше похмурі картини: „Пекло“ Данта, „Страшний Суд“ Мікеля Анджелио, костир Джордана Бруно, „E' pur sí tuove“ Галілея, нарешті геройські часи 48-го року і величній образ Гарібальді — але і у всіх тих драматичних епізодах і особах кілько-ж то краси і величі! Думка ледви мирить ся з тим, що в тім щасливім краю, до якого від доісторичних часів аж до нашого віку тисли ся народи півночі спивати солодкі вина та кохати ся з красунями жінками, може істнувати така холодна проза, як і у нас, що й там

бідні схнуть, терплять, ридають,
І там земля не кров їх, сльози й піт,
А хліб дає не їм...

В часописях появляють ся де-коли короткі, сухі, бачить ся взяті в третіх рук записки то про аграрні неприявки в Сицилії, то про грізні людові бунти по містах північної Італії. Потім ідуть урядові заяви італійських міністерств, що „спокій, нарушений під впливом ворожих бунтівників, привернено в цілім краю“, і легковірний читач часописий радо вертаєть ся до тих на швидко змалюваних картин, що любо пестять його уяву.

Але дійсне жите всюди складаєть ся з нудних та тяжких дрібниць. Той сам вродливий та співучий італійський народ при-

неволений працювати аж до знесиля, аби заробити собі на свої клясичні маккароні, а для багатьох і сама спроможність працювати в поті чола являєть ся лише далекою, неосяжною мрією. І власне з сего невеселого боку познайомила ся з житем вразлива дівчинка, донька безземельного сільського наймита, що вмер у шпиталі, і фабричної зарібниці, що не зазнала відпочинку, аби лише прогудувати себе з дітиною, а потім допомогти своїй обожаній донечці скінчити школу. В глухих, маленькім льомбардськім місточку (Льоді) із рівнинною природою, з крайне вбогим засобом просвітних і піднеслих вражінь, сірі будні соціяльної прози мусіли часто затемнювати яркий лазур італійського неба та піддавали сумні теми для перших творчих поривів молодой поетки. Найкращі роки ранньої молодости не принесли також радіснійших думок. Ада Неґрі не зазнала ані духового товаришування з розвиненими ровесниками, ані осявжакчої стичности з живою громадською думкою. ані навіть безжурних радощів сальонової панночки. Та сама важка конечнісь заробляти власними руками на кусник хліба приневолила її покинути одиноку, близьку людину — матір, і поселити ся в характері сільської учительки в маленькім місточку Мотта-Вісконті, недалеко Міляна. І знов довкола тяжка, невпинна праця, злидні та горе. Все се молода учителька не лише бачить очима і чутливим серцем, але й переживає сама, віддаючи більшу частину свого скупого зарібку підтопаній та хорій матери. Зверхні умови її життя більше ніж скромні. Одна італійська письменничка (Софія Бізі-Альбіні), що забажала познайомити ся з талановитою, нікому не зноюю дівчиною, описує дуже понурими фарбами її окруженє. Правда, Ада Неґрі була глибоко обиджена тим, що звертають увагу публіки на дрібниці в її життя і протестувала горячо проти прибільшування тих понурих деталів. Але сей протест треба приписати врозумілому почуттю гордості, що вважало соромним та прикрим викликувати у людей співчутє. І коли навіть деякі дрібниці в малюнку Софії Бізі-Альбіні не відповідали дійсности, то загальне тло образа було цілком вірне. В одній своїй вірші Ада Неґрі змальовує сама картину з життя бідної, одинокой учительки. З усього видно, що за модельом, із якого схоплена ся невесела картина, недалеко було ходити. З певним себе, терпеливим спокоєм, із незломною працею і любовю ся учителька підготовлює для будущини чужих дітей і вчить їх безпристрасним, повільним голосом. В своїй кімнаті, холодній як мо-

гила, де помумя ентузіязму не розігріє ніколи невідомої, гіркої нужди, де ніколи не заблимає молодість, вона умре коли-будь радісним сном, одинока, із утомленою ніжністю на лиці. І на холодних, посинілих устах замре враз із нею останнє слово її верзіння: „Діти, діти... уважайте!“...

Такий меланхолійний, зрезигнований настроїй мало коли лучається у Ади Негрі. Її енергічний темперамент повний любови, її „feroce nostalgia di sole“, її двацять років заставляють її гордо виступати до бою з долею „Я хочу, хочу жити — каже вона — хочу мати вічно двацять років, хочу доторкнути ся в своїм леті всіх сфер, хочу сьміяти ся, радувати ся, любити“... „В честь мускулів і чутя, в честь праці, в честь думки, що бажає всевладної правди, в честь матерей, що кормлять грудьми, і підтоптаних батьків, в честь тихої саможертви і гордих помилок, в честь сили гєнія і трепоту серця... співаю пісню необмежену, непогамовану, просту, сильну і вічну... Терпіти?... так терпіти і жити“... Отсе основний тон, пануючий акорд поезії Ади Негрі: замилувана в житю бадьорість, що не закриває очий на важкість житевої боротьби, але волисть загинути в змаганю до ліпшої будущини, ніж жити в тяжких умовах сучасности. То про те ся боротьба була таки часто понад сили молодій дівчині в таких обставинах, у яких вона жила до недавнього часу, і инколи про-являєть ся у неї зневіра не в правду і сьвятість мети, але в свої власні сили. З острахом вона стараєть ся заглушити голос, що відгукуєть ся в глибині її душі: „Нї, ніколи! — впевняє він; — чи-ж ти не знаєш, що йдеш серед ночі? Хто осьвітить твою дорогу? Спиши ся, впадеши! Ти одинока, одинока, твоє тіло розбите втому, і ніхто не вірить в тебе; ти не побідитиш; чи-ж не знаєш, що йдеш серед ночі?“

Але сей пригноблений настроїй ніколи не переходить у слабо-нервову плаксивість ані в любованє красотою власних терпінь, як часто лучаєть ся у сучасних поетів. У кого доволі дійсних причин терпіння, тому не прийде до голови видумувати їх для того, аби явити ся в очах здивованої юрби непризнаним мучеником. У горю Ади Негрі нема нічого тайного, а все просте, ре-альне та правдиве, та про те, чи радше як раз наслідком того її елегії не в міру поетичнійші від мглистих стогонів непризнаних Манфредів про небувалі розчарованя, про мітичну боротьбу і сумнівні стражданя самоти. Песимізм і мізантропія не мають ні-

чого спільного з лірикою Ади Негрі. Коли часом „пісня змішана з кров'ю застряє в горлі“, коли її „могутнє мужество інколи мало не вмере“, то такі хвилини минають швидко: її молодість і горда воля знов беруть верх і вона відчуває ся потім сильною, „як дуб, що не гнеть ся від вітру“; знов „її пісні тремтять благодійною любов'ю до людей і річий“.

„Любов до людей і річий“, се не пуста фраза в устах сеї італійської дівчини. Як у справжньої дочки полудня, ся любов не меланхолійна та задумлива, але бурхлива, пристрасна, що не розуміє мук резигнації, не второпає аскетичної моралі. Любов до природи розростає ся до таких широких границь, що в неї як складова частина входить і романтична любов. Бажанє повного духового і фізичного щастя не видаєть ся їй нічим стидким і вона не боїть ся говорити про пориви своєї молодости в такою самою простою вірою в їх чистоту і законність, як і про своє роскошванє красою мертвої природи. Поети співають так багато про свою любовну тугу, що читач часто перебігає зовсім байдужно їх гарненькі вислови. У Ади Негрі чуєть ся в таких випадках усе „ein Gelegenheitsgedicht“, як розумів се слово Гете і читач набирає певности, що тут покладено дійсно частинку живої душі, хвилину реального життя. Любов у Ади Негрі — природний витвір проміння цвітневого сонця, вона „тремтить у широкім і вольнім подуві вітру, в ніжних і чистих пахощах першої фіялки“.

Чи ж таке явне бажанє особистого щастя, при несумнівних даних для побіди в умовах свободної конкуренції, може йти в парі з почутєм солідарности з покривдженими масами? Боротьба за істнованє звичайно доводить переможця до пересвідчення про право сильного: нехай кождий бореть ся за себе, і — *beati possidentes!* Доля поставила Аду Негрі в обставини, що не дали їй замкнути своє чутє в рамках особистого щастя. Її бажанє любови найпростійшою дорогою мусіло найти собі поживу в тих обездолеваних, яких вона стрічала довкола себе на кождім кроці. Хоч і яке прикре було її власне істнованє, але бачучи людей, що ізва якихсь фатальних, незрозумілих для них причин іще нещасливійші, вона „відчуває своїм чутливим серцем гнет похибок цілого віку, грижу сумління і сором за цілий сьвіт“. Вона знає та розуміє всі чутя тих, що всіма своїми думками прямують до одної ціли — продати за марний кусник хліба всі сили свого організму. Вона належить з ними до одної і тої самої верстви людей, яким піт їх чола

забезпечує в найліпшій разі лише сьогоднішню днину, а завгрішню полишає важкою загадкою. Тому то „крізь тріумф сонця, крізь палкі гимни сьвіта“ причувають ся їй виразно „близькі і дальші гомони стогнання“. Коли стріне на вулиці маленького обідранця, голодного та занедбаного, котрого в будушому неохбно жде робітницька блюза, а може й арештантський сїряк, вона хоче пригорнути його до своєї груди як брата, бо „вона жила також у нужді забута, вона така сама цьвітка, що виросла між тернем, її мати була також у челядній, і їй також звисне горе“. Горожанські мотиви не навязані до її пісень з верху, не впливають із абстрактних принципів: вони являють ся результатом безпосередніх вражіннь і не вбивають її поезії як рефлексійна ідеологія, але навпаки надають їй незвичайну силу і артистичне значінє. Її „понура пісня лунаючи уносить ся над уважною та поблідлою юрбою як ранений орел над ледником“. Се не пуста перехвалка. У всій історії лірики лише дуже небогато поетів уміло сполучити стілько енергії та краси в своїх піснях про людську долю: Шевченко та Шотляндець Борнс (Burns) та Американець Лонгфелло (Longfellow), більше мабуть і назвати нікого! Мудрі естети впевняли навіть, що соціальні теми пригожі для статистики і для вступних статей, але для артистичного оброблення не надають ся цілком. Нехай же вони пошукають в любовних віршах такого ліричного розмаху, такого щирого запалу, як у віршах Ади Негрі, де говорить ся про стілько прозаїчних річий — про безробітє, про страйки, про шпиталі для робітників, про дітей фабричної челяди і т. и. У її віршах годі шукати епічної обєктивности як у тих, що описують побут, годі шукати байдужного фотографованя народвїх типів. Чи малюючи потрясаючий драматизм пожежі в копальнях, чи оповідючи про більше буденну, але не менше важку подію, як за невиплату хатнього чиншу викидають цілу сім'ю в дощ і слоту, чи ведучи нас у затроєну атмосферу фабрики повної гомону і стучу, чи до постелі одиноко вмираючого старого робітника — всюди вона дає нам почути крик власного наболілого серця, всюди лишаєть ся справжнім ліричним поетом, для якого головну ролю грають не гарні або характерні комбінації ліній і тонів, але болючі або приємні людські почутя, бо вона однаково щиро вмє спочувати як з терпіннями, так і з радостям дорєгнх їй людий. Вона розуміє ліпше величню поезию праці і радо хвалить ся своїми міцними руками і здоровою, на сонці

обгорілою краскою лица супроти тих, що бліді, безсильні і нещасливі від лїнивого життя. Але лишаючи ся вірною дійсности, вона не прибільшує іділлічної сторони життя робітників, і понурі малюнки стрічають ся у неї далеко частійше, ніж веселі.

Під пером французьких натуралістів нещасні пролетарії затрачують часто майже цілком людське лице. Гнет нужди і тупої фізичної праці придавлює, на їх думку, всі духові чутя, а розвиває натомісь звірячі інстинкти. П'янство, розпуста, дивоглядний еґоїзм та жорстокість — отсе звичайні краски, якими малюють ся „чернь“ (la populace) в романах Бальзака, Золя та їх наслідників. Ада Негрі знає се також добре, що соціяльна нерівність родить у народі глибокі рани. На тлі ненастанних клопотів і дрібних нещасть виростає велике зопсуть, розвиваєть ся духове упослідженє. Але її широкий зір, повний любови, не спинаєть ся на тих рисах, що кидають ся сильнійше від иньших у очи, вона піднімаєть ся вище понад причини та наслідки і не обвинувачує людей там, де винувата вся суспільність. Словом, терпіня всьої робучої верстви як цілости панують на стільки над незапереченими властивостями одиниць, що молода письменничка не лише спочуває тим без вини винуватим, але й віддає дань горячого подиву для величі маленьких людей. „Їх сотні, їх тисячі, їх міліони, їх незлічима сила“ — каже вона. Їй бачить ся, що вони назирають на неї суцільною юрбою. „Хвиля сірих постатей з похмурими лицами. Чую уриваний їх віддих, їх довгий плач, що продираєть ся крівь пітьму, їх проклятя та стогони: „Ми прийшли із хат без огню, ми встали з постелей, де нема спокою, де втомлене тіло мало по малу корчить ся і стигне. Ми прийшли із заулків, нор та дїр, від нас стелить ся по землі тїнь боротьби та жаху. Ми шукали ідеалу сьвітла і він минув нас, ми шукали любови, що надієть ся та вірить, і вона минула нас. Ми шукали праці, що відроджує та укріпляє, і вона відіпхнула нас. Відки-ж нам ждати надії? Відки ми возьмемо сили?... О, горе!... Ми — побіджені... Над нами і довкола нас у яєнім сьвітлі промінного сонця лунає та гомонить широкий гимн в честь радощів любови і праці... Тисячі закоханих уст шукають стрічі, тисячі відважних животин працюють коло розпаленого горна. А ми непридатні! — Хто кинув нас на землю — мачуху? Хто вирвав стогони з нашого серця? Хто придавив і звязав нас? Чия ненависть гнете нас?

Чия тайна рука відіпхнула нас? Чому то сліпа судьба впевняє нас: „все дарма“?... О горе! Ми побіджені“.

В другій вірші Ада Неґрі так величає тих пасербів землі: „Я шаную сильних, відзначених божим пальцем, що стремлять до самих сьвітлих вершин, що натхнені своїм генієм накидають з висоти сьвяті закони слухняному сьвітови. Я люблю бунтівників (gibelli), що їх серце мучить туга невдоволення, що привязані надземними вузлами любови до заплаканих і тремтячих, до проклятих, спасених Христом і проданих братьми, що сьпівають гимн будуччини, що на гаку або під топором стрічають з усьмішкою мученицьку смерть... Але кровю свого серця я плачу над незаними героями (i grandi de la tenebra): отсе ті голольні, зневажені і великі, котрим ворожа природа не давала віддиху, котрих не щадила, а вони все таки не перенялись ненавистю; вони бачили, як доспіває для иньших колосє, і не вкрали; вони ковтали жовч і сльози, їх підло била в саме лице сліпа і всесильна неправда, а про те вони не вбивали; вони перетерпіли мороз і бурю, жили в нужді і забутю, без сонця, без хліба, без одежі, і не зневірили ся в Бога; вони мали лише нужденну, гнилу солому, аби спати, і шпиталь, аби вмерти, і вмерли не перестаючи любити“. В тім осередку горя і роспуки годі вимагати від поета безжурних пісень радости. На закид, що „вона більше не сьмієть ся, що її злобні вірші все комусь дорікають“, Ада Неґрі покликують ся на важкі картини нещастя, якими вона окружена; тому то „радість і краса тікають від мене — говорить вона — тікає проміне святаючого дня, тікає безжурний запал любови і захват поцілуя... Мені лишаєть ся одна турбота. Але се та турбота, що не уступає і не клонить голови, се та турбота, що не покидаючи боротьби піднімає ся до Бога, се те божеське мужество, що підтримувало Прометея закованого над лісистою кручою“.

Чи таке споріднене з інтересами понижених і погорджених, такий настрій боротьби в імя социяльних ідей не робить молоду письменничку односторонньою, не закриває їй очий на весь довколїшний сьвіт? Критика, що любить прикладати до імен авторів популярні етикети, аби ошадити собі праці над сумлїнним прослїджуванєм усеї авторської фізиономії, окричала Аду Неґрі в самого початку „поеткою робітницької верстви“. Се гасло переходило з одного журналу в другий, з одного краю до другого, а додатками похвали або догани залежно від социяльних симпатий

кричлика. Із творів Ади Негрі, розумієть ся, не важко було підобрати відповідне число прикладів для освітлення сеї коротенької характеристики. Однак діло в тім, що така характеристика, дуже підкльбна сама собою, не може вичерпати її письменницької діяльності. Ніяке людське житє не укладаєть ся цілком в рамки партії, а лірика, що була би лише підчинена наперед означеній цілї, не заслуговувала би на імя поезії. Кожда поява внішнього або внутрішнього житя, що заставляє артиста творити, мусить одержати артистичну форму — чи то в словах, чи в звуках, красках, чи в мармурі. Від індивідуальности автора залежить лише, які сторони житя, які психологічні моменти втискають йому в руку перо або пензель, але ані один справжній артист не в силі прикроювати свого вітхненя до програми. Що лишило би ся із Шевченка, як би він поставив собі метою не писати нічого більше крім козацьких дум, або в Гайне, якби його поезия заступала лише ліберальні погляди „молодої Німеччини“? Ада Негрі, коли не по кількості, то по якості свого таланту така сама сучасна артистка і тому то цілком свобідно йде всюди, куди кличе її Муза. Соціальні мотиви, суб'єктивні настрої, бажанє особистого щастя і любови, картини рідної природи, вражіня великих творів штуки, важка судьба людей, що не належать цілком до робітницької класи — все те служить їй вдячними темами для богатих звуками і красками вірш. Ми познайомили ся вже з деякими мотивами її особистої лірики, що далеко не все стоять в безпосереднім звязку з робітницьким питанєм. Бетовен не підходив рішучо під назву „співака робітницької класи“, а про те як же близька і зрозуміла глибока поезия його трагічної музики тій бідній сільській учительці, доньці простих робітників! „Коли він творив сю величню гармонію — каже вона до одної своєї приятельки, що грала сонату Бетовена — ані ти ані я не жили ще на сьвітї: але те, що сотворив артист, всисає в себе весь сьвіт і робить своїм тілом і кровю. Чуєш? — краєше ніж усякі слова отся музика говорить те, що відчуваєш ти, що відчуваю я“.

І що, бачить ся, спільного між Адою Негрі, гордою пролетаріатством свого походження і своєї душі, та патриційкою Марією Башкірцевою? Горді та чудні признаня сеї української дівчини, що була дуже нещаслива не вважаючи на своє богацтво, красу, талант і обожанє всіх, що окружали її, збили з пантелику престолїнійних ліберальних критиків, що в її нерівномірности не

могли доглянути нічого кращого як лише панське чванство і сьміливі претензії. А чутливе серце молоді Італіянки, так само талановитої та пристрасної, відгало в тій незвичайній сповіді драму чесної та діяльної душі, запертої в тісній клітці суспільних конвенансів. Коли би вона пережила довше як двадцять три роки, то може вирвалась би із тої клітки та найшла би гідну пристанову для своїх, в усякім разі незвичайних сил. Але передчасна смерть не дозволила їй вигладити браки свого виховання і характеру, а її доля подразнює уяву як нескінчений роман великого письменника.

„З широкого полотна — каже Ада Негрі вдивляючи ся в портрет М. Башкірцевої — переслідує мене твій гіпнотизуючий, упертий погляд і приковує мене до себе як безодня. Сціплені уста говорять: „Я думаю і паную над своєю волею“. Непохитне чоло говорить: „Мені належать ся лаври і сонце“. Ти живеш. Вправді ти вмерла, ясноволоса Славянка — ти, що принесла нам скарби таланту із ледів Полтави (вибачте поетці сю маленьку географічну ліценцію!), ти, що розцвіла як рожа серед мовчання сумовитих снігів і мала ненаситну жадобу слави. Твоя доля була боротьбою генія з невідомим; твоя доля була фантазія, що рветь ся, щоб доторкнути ся всього і в тім пориві ламає всі окопи; твоя доля була мелодія, в якій лунають благання і пориви, що вимовляє як слова, вибухає докорами і дрижить трепотом на розхитаних струнах; твоя доля — творити з кольорових плям на полотні радість і горе, тіло і душу і сонце. Який тріумф життя і відваги, яка в тобі велич, яка будучність, яке одушевлене надії!... Вродлива патриційко!... Що лишило ся тепер із тебе, войовнича дочко штуки? Окована залізом труна під чорною землею... Я подивляю тебе на полотні, яснокоса Славянка. Мене приковує твій фосфоричний погляд; якась частинка тебе проникає в моє серце... І я чую ся тобою, чую уриваний віддих горячкового стремління до невідомого, що висушило твої груди. Почуваю вроджену здібність творчости, почуваю як в міжку бєть ся і затуанює голову різка ідея“...

Та спочуваючи нематеріяльним терпінням випещеної панянки Ада Негрі про те не робить ся зрадницею інтересів голодних і фізично пригноблених. Отсі нематеріяльні терпіння, погоня думки за свободою, пориви волі до плодючої діяльности не менше реальні, як злидні бездольних, і в історичного погляду аристократизм духа, що далеко не все йде в парі з аристократизмом похо-

дження, може відограти не менше важну роль, як демократичний елемент. Сказати-б радше, се два елементи конче потрібні в усякім поступовім руху: ідеологія духових проводирів і непосредна сила мас спрагнених ліпшої будучини. Ада Негрі почуває себе однаково представительною обох сторін. Належачи цілим своїм еством до робітницької класи, підносить ся вона якістю свого інтелекта до тих вершин, які доступні лише вибраним. Ми не знаємо, на жаль, о скільки її пісні присвоїли собі ті, що доставили більшу частину їх змісту. Дуже правдоподібно, що вона поділяє долю майже всіх народніх поетів, котрих твори писані про народ, лишають ся йому чужі і дістають ся там, де не можуть зробити повного свого впливу. Годі однак сумнівати ся, що всюди, де лише цінить ся артистичне слово, вірші Ади Негрі зробили свій вплив. Без огляду на короткий час її письменської діяльності і на невеликий її об'єм (досі появили ся лише дві збірки „Tempeste“ (бурі) і „Fatalita“), її твори вважають ся вже замітним вкладом у європейську літературу. Від Парижа до Петербурга їх витали як звістку про виратуванє поезії із безплідности, в якій вона перебувала досі, від власних сітій, в яких заплутувала ся все більше і більше. По довгих і довгих роках пошукування „нової краси“, якої так спрагнений зіпсований смак людей кінця ХІХ віку, Ада Негрі з новою силою доказала стару правду, що найвищий ступінь краси можна досягнути лише тоді, коли вона буде формою живої думки.

Нарешті лишаєть ся ще згадати про зміну особистої долі письменнички: перед двома роками вона вийшла заміж за багатого фабриканта, горячого прихильника її таланту. Задля сего деякі критики вважали відповідним висловити сумні пророкування що до дальшого її літературного розвою. Нагадували її вірші, в яких вона гордо відкидає старання молодого чоловіка, що не міг виказати ся сьвідомством нужди: „Чи працював ти? — питала вона його: — чи звісна тобі ніколи не ослабна тривога, боротьба і пориви до ідей? Чим ти заплатив за свою силу, і кров, і душу, і розум, і віддих? Переживав ти відважно безсонні ночі на суворій праці? Якій вірі або якому прапорови пожертвував ти свою цвітучу і чудову молодість?“ І коли він мовчав на сї питання, вона відсилала його назад до безжурного безділя згаяного в сні часу. „О, коли би ти був знеможений і розбитий, але з добутими працею гордощами на лиці і з іскрою в грудях; коли би ти мав

утомлену робітницьку руку, але жар блискавки в очах: коли би ти був плебеєм, але підносив свою непокірливу голову понад тих людей, котрих гнете і нищить низьке та соромітне ліннєвство; коли би твій великий, добрий мізок жерла горячка думки — так, я любила би тебе!“... Тепер показало ся, мовляв, що вона зменьшила свої вимоги, а крім того догадують ся, що материяльна забезпека прохолодить жар її демократичної Музи. По нашій думці поперед усього подружній вибір суспільного чи літературного діяча, як і простого чоловіка, не надасть ся цілком до публичного осуду; по друге, що торкаєть ся пророкуваня про зміну напряду Ади Негрі, то воно в усякім разі передчасне. Справа економічних умовин не така проста, аби можна було ждати переміни цілого душевного ладу чоловіка ізза того, що він став з бідного забезпеченим. Сї обставини, коли вони і відіграли ролю у витвореню особи і таланту Ади Негрі, мусїли ділати цілий ряд поколінь. До плебейської крови прилучили ся обставини дитячих і молодечих літ, що грають найбільшу ролю у визначеню індивідуальної влачі чоловіка. Годї подумати, що все те можна вбити одним замахом. Крім того талант, коли він справді є, не гине так легко, не допускає крутих поворотів, але йде шляхом внутрішнього законного розвою. Підождемо. Те, що вже зробила Ада Негрі, заслугує, аби читач слїдив з повною увагою кожний дальший крок її діяльности *).

Евгеній Деген.

*) Недавно Ада Негрі видала новий, третій том своїх поезій »Maternita«. Значить, про приспанє її творчости новоздобутим богатством поки що нема мови. *Ред.*

ДЖОРДАНО БРУНО.*)

Д. 17 лютого р. 1600 бачили незлічимі купи паломників, що з нагоди ювілея „золотого року“ постягали ся до Вічного міста, жорстоке видовище. Сто літ перед тим, за часів папи Юлія II, серед вільного, артистичного духа Відродження воно було-б зовсім неможливе. На Campo dei Fiori (Цвітовій площі, сьогодні Piazza Navona), римській торговиці, де серед цвітів і садовини звичайно клекотіло найвеселійше людове житє, велів губернатор Риму спалити черця, що втік був із монастиря і був йому переданий релігійним трибуналом Інквізиції яко засуджений, з просьбою — „покарати його як мога найлагіднійше і без розливу крови“ **).

Те, що стало ся тут, було впливом довгого розвою. Ще 1542 р., три роки перед початком Тридентського собора, була встановлена Інквізиція в Римі і розпочала невмолиму війну проти напливу протестантизму до Італії і проти останків гуманістичного духа в церкві. Та між премногими жертвами, які пожерла вона протягом першого шістоліття, не було ані одной, що могла-б іти під пару з засудженням того дня як що до його духового значія,

*) Трьохсоті роковини смерти великого італійського мислителя і мученика за свободу думки сплодили знати число поважних маніфестацій, видань, брошур і статей, присвячених Брунови, в усіх краях Європи. Починаючи Римом а кінчачи Львовом майже не було значнійшого міста в Європі, де-б не вшановано його памяти. Дуже гарний обхід устроїло в Відні поважне „Фільозофічне товариство“ в день 17 лютого. При тій нагоді професор віденського університету др. Ф. Йодль мав виклад про Бруна, який тут подаємо в перекладі. *Ред.*

***) Жорстоко - іронічна формула, якою Інквізиція домагала ся карі через спаленє живцем на стосі. *Ред.*

так і що до європейської слави. Джордано Бруно, родом із містечка Нолі в долішній Італії, був одним із найбільше блискучих талантів і одним із найвидатніших людей, яких сплотив гуманізм у Італії. В ньому являєть ся сей духовий напрям у своєму зеніті. Правдиво енциклопедичне знанє, що обіймає греко-римську старовину і середні віки, сьвітські й духовні науки, повне опанованє літературних форм, богата поетична фантазія і майже невичерпана сила образів, порівнань, оповідань і цитатів, якими він сипле мов з рукава — ось що ставить його в одному ряді з найбільшими із старших гуманістів. Але все те — лише частина його духового арсеналу. Ріжнить його від його попередників закраска фільзофічної думки в тім хаосі вчености. Ї то думки наскрізь нової, що не була пригадкою старовини: се був консеквентно до кінця передуманий і вироблений у суцільний сьвітогляд Коперніканизм. Нема сумніву, що познайомленє з геліоцентричною теорією Фрауенбурського каноніка було рішучою подією в Бруновім житю. В тій теорії корінь його мислительської оригінальности; та вона-ж, мов невідхильне фатум, була мотивом до трагедії його життя, що мала знайти собі закінченє на римському стосі.

Маючи 14 літ він вступив був до закону Домініканів — на ту саму стежку, по якій 300 літ перед тим його крайн Тома з Аквіно підняв ся був на ступінь найславнішого вчителя західної Європи. І за Брунових часів певно ще не був вигас у домініканських монастирях дух середньовікової вчености. Бо-ж час, який пробув Бруно в монастирі, се були його властиві ученицькі літа. Бо коли в хвилі, як він розстає ся зі своїм законом, ми бачимо його вже зовсім дозрілого духом і в повній зброї, коли він вискакує із монастиря мов Палляда з Зевесової голови, то певно монастирське житє не мусіло бути ніяким духовим відокремленєм, хоч і як воно остаточно мусіло видати ся нестерпним для чоловіка, що зрозумів свою духову самостійність. Він мав 28 літ від роду, коли виконав свою постанову — покинути спокійну пристань монастиря і як вільний чоловік кинути ся в боротьбу з житєм. Коли в р. 1576 покинув Рим, утікаючи перед погонею, шукаючи щастя, то Парки співали йому ту саму пісню, якій дав вислов Гельдерлін у своїм „Гіперіоні“: „Ваша доля — ніде не спочити“. А коли протягом сімнадцяти літ він обійшов великий шмат сьвіта і пробував майже у всіх осередках духової і політичної боротьби того часу, то сповнило ся й понуре

закінчене: як арештант Інквізиції вийшов він у лютім 1593 р. знов до Риму через porta del popolo, щоб покинути тюрму тільки при остатнім виході на місце кари. Раз по разу ми бачимо, як він своїми блискучими здібностями, чаром своєї особи пробиває собі шлях навіть на найменше користнім терені, виборює собі успіх і пошану. Раз по разу крізь обережну резерву, яку він мусить накладати на себе, прориває ся його палке південне вітхнене, страшне вістрє його сатири і непримирений антагонізм його сьвітогляду супроти духового обмеження, що, бачилось, на віки грозило запанувати над Європою при склоні XVI в.

В ту пору боротьби і змаганя до забезпеченого істнованя були написані всі його твори, вложені по части італійською, по части латинською мовою. Їх велике число, ріжнородність тем оброблених у них, багатство ідей і артистично викінчена форма сьвідчать про дивовижну силу і елястичність його духа. Коли пригадаємо ще більшу плодючість, яку виявив Брунів краян і сучасник Тома Кампанелля серед іще некористійших обставин, в часі 27-літньої тюремної неволі і при 30-разових тортурах, коли пригадаємо те сьвітло, яке в тім самім часі розлило ся на цілу західню Европу з писань Галілея — то будемо мати хоч приблизне понятє про те багатство духової сили, яким наділена була Італія при кінці гуманістичної доби, заким під подвійним гнетом іспанського абсолютизму і оживленої зельотським духом церковщини не зломала ся і не занепадала на довгі столітя.

Найважнійші Брунові писаня, се унікат у філзофічній літературі *).

Ті що писані по італійськи і повстали в значній части на англійським або на французьким ґрунті, цікаві вже для того, бо

*) Найважнійші з тих творів: Комедия Le Candelajo, написана в Парижі 1582; тамже видано в тім самім році De umbris idearum, де автор сильно критикує Арістотеля а з ним разом і всю схолястичну систему. В Англії написана його голосна книжка „Spaccio della bestia trionfante“ (Прогнане триумфуючого зьвіря, вид. в Парижі 1584) — сатиричні діяльогі, яких вістрє обернене против римської куриї. В тім самім році вийшла „La cena delle ceneri“ (Тайна вечера) — виклад Копернікової системи в формі діяльогів, далі „Della causa, principio et uno“ (Про причину, початок і єдність, вид. у Венеції 1584) і „Del infinito universo e mondi“ (Про безмежний сьвіт і многі сьвіти, вид. тамже 1584). Для характеристики Бруна яко чоловіка дуже важна його книжка „Egoici furori“ (Геройське божевілле). Всі його твори видав Ваґнер у Липську в р. 1830 у двох томах.

се одна з перших проб — викладати філософічні питання національною мовою замість універсалістичної, але власне для того безбарвної і деревляної латини. Не менше цікаві вони також своєю артистичною діяльоговою формою. Певна річ, Брунові діяльоги з погляду на вишню оживленість контрастів не видержують порівняння з найкращими діяльогами Плятона, та про те читають ся з великим зацікавленєм і пересипані високо-поетичними сонетами. Найважййші латинські писаня повстали в Німеччині і були друковані у Франкфурті; вони писані гексаметрами, латиною дуже далекою від класичної; з вірша і мови видно боротьбу думки з неподатливим жаргоном; вислов декуди неможливо темний, але поет сам усюди поясняє його докладними прозовими примітками.

Майже неможливо для того, хто ніколи не мав у руці Брунових оригіналів, виробити собі понятє про його письменські особливости, про цікаву мішанину майже всіх тих елементів, які в добі Відродження мішались і шумували і булькотіли, щоб потім у XVII в. виплодити з себе велику національну літературу західно-європейських народів, і початки докладного природознавства і основні системи новійшої філософії. Се мішанина поезії з диалектикою, мітольоґії і аллегорії, містики і математики, зміслового розпалу і етичного одушевлення. Те, чим кормив ся людський дух цілу тисячу літ, спливає ся тут до купи, і з подивом приглядаємо ся зусиллям могутньої голови — збудувати з сеї старовини щось нове. Се й не вдалось йому в повні; кладучи з рук Брунові книжки ми розуміємо той прикрий окрик, яким починали свої праці Бекон, Декарт і Гоббс: „За всяку ціну геть від старовини і зачинати від початку!“ Тільки в однім доборов ся Бруно до повної побіди, можна сказати, сотворив щось нове: в спекулятивнім переформованю Копернікової астрономії. Тут допоміг йому власне той смілий лет фантазії, на який натякає один давній критик пишучи про Бруна: „У него дотепу за вісьмох, проречистости за п'ятьох, а холодного осуду за двох“, значить, чотири рази більше дотепу, ніж розуму. Коли він подав ся в світ широкий, то виступив як апостол нової євангелії — геліоцентричного образу світа і того величезного перевороту, який через таке розумінє мусить доквати ся в цілім нашім розуміню природи. Копернікова книжка, надрукована 1543 р., видала ся сучасним невиннійшою, ніж була справді. Инакше годі було-б вияснити собі, яким чином сеї угольний камінь нового світогляду, із за якого

пізнійше Галілеєви грожено тортурою, міг бути присвячений голові церкви. Правда, нова теорія перечила словам деяких біблійних уступів — і се було зле; вона перечила Арістотелевій космології — і се в ту пору було може ще гірше. Але вона обіцювала значно більшу згідність астрономічних обрахунків з обсерваціями і важні поправки в календарі, то й могла мати собі деяке значінє для астрономів яко чисто математична гіпотеза. Але ось виступає Бруно і посвячує своє жите на те, щоб розв'язати сей злудний плащик невинности Копернікової системи. Де тільки появив ся в своїх ненастанних мандрівках, при дворах, на університетах — усюди він виступав як одушевлений проповідник нового погляду. Та ні, в його руках сей погляд зробив ся чимось зовсім иньшим, ніж був навіть для самого Коперніка. Навіть сей геніяльний і терпливий рахмістер не важив ся ще нарушувати старої ідеї про „сферу постійних зв'язд“, про ту величезну кришталеву кулю, яка ніби то окружає сьвіт з усіх боків, хоча розширив її розмір далеко більше, ніж хто небудь перед ним. Брунова думка розбила ту сферу. Перед очима його духа розвернула ся безмежність всесьвітнього простору, блиснула думка, що постійні зв'язди тільки для нашого ока видають ся прикріпленими на одній площі привидного фірмаменту, а на ділі вони просьвічують до нас із ріжних далечин того простору; що безліч тих постійних зв'язд, се не що, як безліч сонць і соняшних систем. Усе те бачив він, як сказано, очима думки; раз у раз різкими словами він боре ся ще з ілюзіями наших змислів, що закривають правду. Тільки Галілеї зумів привести і сьвідоцтво наших змислів на услуги нової правди. Се космологічна теорія Брунова, се один із найцікавіших і найкращих прикладів, яких зрештою маємо в науці й більше, на те, що геніяльна спекуляція потрафить часом дійти до відкриття такої правди, якої демонстраційне виказанє удає ся аж геть пізнійше.

Безмежність сьвіта, се для Бруна справді центральна основа всього думаня. Майже у всіх своїх писанях і в найріжнійших зворотах він вертає до неї. Се величезний парадокс у очах тодішніх людей — навіть найпоступовійших — і він усякими способами силкуєть ся вияснити його, виказати його логічну конечність, його велич і красоту. От тим то справедливо названо Бруна філософом астрономії. Він був ним ще і в иньшій значіню. Бо в його розуміню безмежного все-сьвіта коренить ся також основна

думка йодо філософичної системи — патеїзм. Бо коли сьвіт безмежний, то й божество не може пробувати поза ним яко зовнішній мотор і рівночасно мислячий обсерватор; се значило би вменшувати природу і божество. Дві безконечности не можуть бути одна по за одною, вони мусять проникати себе взаїмно. Бог і сьвіт можуть бути тільки двома боками одного і того самого основного факту; вони мусять бути до себе в таких відносинах, як внішне до внутрішнього, як душа до тіла. Звісний вірш Гете:

Was wär' ein Gott, der nur von Aussen stiesse,
Im Kreis das All am Finger laufen liesse?
Ihm ziemt's die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in sich, sich in Natur zu hegen —

се майже дословно квінтесенція Брунового погляду. Бруно не був натураліст. Хоч не міг ухилити ся перед силою атомістичної аргументації і стояв на тім, що безконечний сьвіт збудований із найдрібніших, остаточно неділимих обемових одиниць, то про те весь його спосіб думаня дуже далекий від строго механістичного розуміння сьвіта, так як його розуміє нинішня природнича наука. Можна спокійно сказати, що таке розумінє навіть не снилось йому, що більше, він був би з невдоволенєм відвернув ся від такого розуміння, воно було-б йому видало ся сірим, мертвим, трупячим. Тільки половиною своєї істоти він — учений і філософ, другою половиною він поет і артист. Так само і в природі бачить він велику, безконечну артистку, що не знає меж своїй творчій силі, що її сценою є все-сьвіт, що кожду можливість перетворює в дійсність. Мікрокосм дає йому схему для пізнаня макрокосма. Із нашої власної душі вчимо ся розуміти душу сьвіта. Як вона будує собі тіло в часі його зросту, а збудувавши опановує і кермує, всюди в ньому присутна і ніде з ним не тотожна, з ним у просторі, про те думками перебігає всі простори, а при тім у своїм „я“ обнімає себе як єдність — отсе образ і ключ для зрозуміння відносин Бога до сьвіта. Так само й Він є всюди, а про те один; розлив ся в безконечности, а про те не губить ся в ній. Він у сьвітї, а про те по над сьвітом. Раз-у-раз повертаєть ся Бруно як до безконечности, так і до єдности сьвіта; всюди він силкуєть ся показати, що ті оба понятя не виключають одно одного, але залежать одно від одного. Як бачимо, він потребує тої нової спекулятивної чи то метафізичної єдности, так сказати, як противваги за страчену просторову єдність аристотелівсько-середньовічного сьвіта. Куля

світа розломана, але одно божеське житє, що заповняє весь свїт, удержує в єдності й те, що зробило ся безмежним. І тут дає нам Гете новочасну парафразу Брунових віршів :

Wenn im Unendlichen dasselbe
Sich wiederholend ewig fließt,
Das tausenfältige Gewölbe
Sich kräftig ineinander schließt,
Strömt Lebensluft aus allen Dingen
Dem kleinsten, wie dem grössten Stern,
Und alles Drängen, alles Ringen
Ist ew'ge Ruh' in Gott dem Herrn.

І справді, в поміж богатых аналогій до Бруна, які можна знайти в розвою новійшої філософії, може ані одна не бе так у очи, як Гете, на що уперве вказав Брунгофер, заслужений біограф Бруна, в осьмім томі річника товариства Гете. Певна річ, в писанях Бруна, де в зароді лежить уся новійша філософія, можна бачити початки найріжнійших системів: і теорії субстанції Спінози, і монадології Ляйбніца, і матеріалізму Гоббса, і філософії природи Ньютона, що в безконечному просторі бачив чутливий організм божества; і Шеллінга, що переняв від него понятє „душі світа“ і свій діялог „Бруно або про природний і божеський принцип усякої річи“ написав на взір Брунових діялогів і Плятонового „Тімея“; і Гегеля, котрого трійцю — логічної ідеї, природного бутя і свідомого духа — можна безперечно добачити в многих місцях Брунових писань. Та що у всіх тих мислителів у ріжних напрямх широко розвинено і зарисовано з логічною консеквенцією, те у Бруна спочиває ще в нерозділеній єдності сумирно при купі і для того нераз тяжко розпізнати подібність і треба добирати ся до неї аж глубшим студіюванєм; подібність виднійша в складниках, але в цілости затерта. Не те у Гете. Се вдача в самій своїй основі подібна до Бруна. Чоловік, якого ціле житє від першого пробудженя висшого духа аж до смерти не покидала загадка Фавста — се поява, в якій ожили ще раз усі сили Відродженя. І Гете — найдивнійша мішанина старого з новим, ворог усякої тіснозорої систематики, чоловік, що в величнім універсалізмі спочуває всьому, що людське. І Гете наповнений і окрилений одушевленєм для безмежного житєвого богатства природи і почуває себе яко артист у глубині душі частиною її творчої продуктивности. І як неможливо звести думки Гете про Бога

і світ, про природу і історію в одну заокруглену формулу, що містила би в собі безупередно всі дрібниці, так само й Брунова філософія відбиває в собі найрізніші впливи в невіриваних протиріччях. В різних наукових опрацюваннях вона являєть ся більш одностайною, ніж є на ділі. Певна річ, її основа натуралістична і се видно виразно особливо тоді, коли дивити ся на неї з погляду церковних доктрин. Але майже всюди видно також примішку плятонських ідей, і се легко зрозуміти, чому сей найбільше фантазійний із всіх світоглядів мусів бути рідний і любий такому поетично настроєному чоловікови, як Бруно. І хоча протягом майже цілих середніх віків церква дивила ся на плятонізм недовірливо, як на жерело пантеїстичних єресей, то все таки для нас не підлягає ані найменшому сумнівови, що плятонські елементи відіграли величезну ролю в твореню християнської догматики.

Се все треба мати на тямці, коли хочемо справедливо оцінити становище, яке заняв Бруно супроти інквізиційного трибуналу; а власне його твердження, що він принципіально не віддалив ся від ґрунту церковного світогляду і бачить у церковних догмах символи філософічної правди. Се не був викрут оборони — хоч і його можна би дарувати в його положеню — се було його дійсне переконанє. Він говорить більше менше так, як були-б говорили Гегель або Штраус, коли-б релігійний трибунал якої небудь „Protestantische Kirchenzeitung“ мав був у своїх руках власть і силу „святого уряду“ (Santo Ufficio — такий був урядовий титул Інквізиції) венецького або римського. Він думає так, як Гете, котрого звісний епіґрам:

Wer Kunst und Wissenschaft besitzt,
Der hat auch Religion,
Wer aber keins von beiden hat,
Der habe Religion —

знов таки можна вважати найвлучнішою парафразою його думок. Перед його очима живе ідеал „героя“ — те саме, що в XVIII в. називано „вільнодумцем“, а при кінці XIX в. „етичним чоловіком“ — ідеал чоловіка, що укладає своє житє по власній уподобі, кермучись не вірою і не авторітетом, а тільки розумом і науковим знанєм. Та се — для духових вибранців людства; для нас поводи релігії не тільки позиточні, але навіть конче потрібні. В XVI в. ніхто не вмів думати інакше. Релігія мусить сповнювати

важну соціальну функцію. Повнійше і безстороннійше від многих пізнійших „просвітителів“ признавав Бруно її значіне в процесі зросту гуманности; його бистре історичне око бачило також, що зводити релігію на саму мораль, се значить фальшувати саму суть релігії. Кілька разів робив він дуже цікаві проби, вилуштити із старих мітологій їх розумовий зміст, їх світогляд. Та правда, ті релігійні установи і віруваня, які він бачив довкола себе, майже на кождім кроці завдавали брехню історикови і політикови; от тим то й не диво, що обік тих лагідних і розумних слів попадають ся також зовсім иньші, різкі і пристрасні. Ще не сплила потопа погорди і обридженя, яку викликала против себе підчас свого конаня середньовікова церковщина, а вже й обновлене релігійного духа через реформацію виплодило ті страшні наслідки, якими заповнені сторінки тодішньої історії (пригадаймо лише спаленє Сервета Кальвіном у Женеві!). Чоловіка такого як Бруно мусіло се все наповнити гнівом і сумом. У своїх мандрівках по більшій часті Європи він пізнав їх наскрізь, отих темнолюбців у клобуках і рясах, бачив Кальвіністів у Женеві і Англіканців у Оксфордї, жив у столицях Лютеранства в Віттембергу і Гальмшетї і при католицьких дворах у Парижі і в Празї. І всюди він бачив те саме: рабські поклони перед буквою, страх перед вільною наукою, фанатичну ненависть і насильства супроти иньшовірців — і він висловляє ті свої вражіня словами, в яких чути раз прегірку сатиру, то знов глибокий жаль — тони, які з поміж усіх людей зумів видобувати ще тільки один Вольтер. Але боротьбу, яку півтораєста літ пізнійше міг провадити Вольтер серед що раз гучнійших оплесків усього освіченого світа, мусів Бруно видержувати майже сам-саміський. Се було, коли схочемо вжити його власного вислову, „un eroico furore“, геройське божевілле. Воно попихало його все наперед і наперед і вкінці, після семилітньої тюремної неволі, в обличю страшної смерти не дозволило йому відректись і відирисягтись переконань, які він здобув собі з великим зусилем і які сьміло голосив цілому світови.

Його трагічна доля була майже необхідним впливом відносин тодішнього часу. Кінець кінців було се байдуже, хто поконав Бруна. Адже-ж Кальвін велів спалити свого товариша Сервета за далеко менші відскоки від догми, авї-ж їх не без підстави закидали Брунови — і цілий протестантський світ, його перші і найліпші головачі, розсипали ся перед ним з ознаками признаня.

Задля сего ніхто розумний не буде докоряти церкві за її тодішнє розумінє свого права, так як огидливість давньої методи карного слідства при помочи тортур не може бути доказом против усякої карної процедури взагалі. Як би то тільки сама церква хотіла признати, що в її історії бували моменти залежні від певних історичних обставин! Але-ж наріканя, які залунали з Риму і пішли по католицькій пресі цілого сьвіта, коли в зелені сьвята 1889 р. на площі, де спалено Бруна, відслонено йому пам'ятник -- лемент, що тим пам'ятником заподіяно папству нечувану зневагу — сей факт, не згадуючи вже про багато иньших, сьвідчить досить виразно, що Рим за триста літ нічого не навчився і нічого не забув, і що кожний прихильник духової свободи мусить уважати се своїм великим обов'язком, по своїй змозі працювати в тім напрямі, щоб церква ніколи не знайшла ся в такому положеню, аби могла послугувати ся сьвітською владою для виконуваня своїх засудів у справах віри.

З німецького переклав

Іван Франко.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

Шевченкові епіграфи. У удови по Кулішу бережуть ся двое свангелій, подарованих Шевченком покійному Пант. Олекс. На одному з них, дарованому в 50 рр., написано:

Не погасай, мое свѣтило,
Туман душевный разганяй,
Живи меня твоею силой
И путь тернистый, путь унылый
Небесным свѣтом озаряй.
Пошли на ум твою святыню,
Святым наитіем напои —
Да провищаю благостыню,
Что заповѣдана тобой.

Шевченко.

А на другому свангелію поезія, котрій дивувався покійний Куліш, що чоловік без освіти написав таку річ, під якою і Пушкін не стидався б підписатись.

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измѣрять пропасти страстей,
Понять на дѣлѣ жизнь людей,
Прочестъ всѣ черныя страницы,
Всѣ беззаконныя дѣла —
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы —
Ессе homo!

Шевченко.

А то ще є свангеліє, подароване покійному Пант. Олекс. ще тоді, як він був

молодим. Подарунок сей від Григорія Тимофійевича Мізко з Катеринослава (син його живе тепер паном великим у Харкові); на евангелію написано: „Юношѣ съ сѣдиною . Г. Х.

Спомини О. Я. Кониського. „Дніпровская Молва“ в ч. 3 за сей рік надрукувала децю зі споминів О. Я. Кониського „Къ исторіи народныхъ чтеній и народнаго театра“. Шановний автор споминів перш за все висловлює думку, що „успѣхъ народной лекторіи и спектаклей находится въ полной зависимости отъ доступности для слушателей языка“ і що народна мова скрізь, а найпаче у нас на Україні, повинна стояти на першому пляні, бо инакше ні народні читання, ні вистави не можуть для народа бути зрозумілими. Сю думку д. Кониський доводить тими фактами, яких наочним свідком йому самому довелося бути. В кінці 50-их років у Полтаві заведено недільні школи для дітей і читання для дорослих, при участі Строніна, Шильчикова, Щетинської, Кониського, Гарлинського та ин. Учителі недільних шкіл відразу мусіли звернути увагу на те, що російську мову учні вельми мало розуміють і що треба тратити багато часу на те, щоб вияснити дітям незрозумілі їм слова. Щоб упевнитися в сьому, надумано було запитати учнів, яку мову вони краще розуміють і на якій бажають учити ся далі. Кожен учень читав російську байку Крилова і відповідну Гребінки і тоді його питали, яку більш

зрозумів. З 140 душ дітей, що ходили до школи, 123 відповіли, що краще розуміють Гребінчині байки і що бажали б учити ся по українськи. Тоді вже учителі взяли ся до укладання шкільних підручників українською мовою (підручники Строніна і Кониського надруковано). Для читання вживали ся: „Кобзар“, оповідання Марка Вовчка, повісти Квітки, „Хата“ Куліша. Далі той самий гурток задумав спорудити народні вистави, але виникла несподівана перешкода: місцева адміністрація заборонила народні вистави за те, що ціни на місця в театрі були призначені занадто малі. Не дав дозволу і міністер внутрішніх справ, одмагаючись тим, що, мовляв, народніх вистав нема ще і в Англії (!). На тому діло з театром і стало. Спомини О. Кониського для історії українського руху мають велику вагу; шкода тільки, що надруковано з їх вельми незначну частину. Бажано було б, щоб шановний автор та й усі інші свідки минулих часів надрукували свої спомини. Час іде, старі люде — свідки минулого — по троку сходять у могилу і коптовий матеріал для нашої давнійшої історії умирає разом з ними, цікаві факти з нашого минулого забувають ся. Спомини наших діячів могли б зберегти від забуття не один цікавий факт з нашого минулого... С. Є.

Переклади українських творів. „Московскія Вѣдомости“ (ч. 28) подають звістку, що в Басарабії земським коштом видано в перекладі на молдованську мову відому книжку д. Е. Чикаленка „Розмова про сільське хазайство“. Сю книжку земство розсилає по народніх школах, бажаючи допомогти хліборобам доброю порадою в їх праці і зробити її більш користною. Факт сей дуже великого смутку наробив ретроградній московській часописі; вона радить ширити між Молдованами російський дух та російську мову, бо сього, каже вона, вимагає основна мета „нашої національної політики“.

В. Б.
Місячник „Жизнь“, що виходить у Петербурзі, в книжці за січень сього року надрукував в російському перекладі оповідання Василя Стефаника: „Новість“, „Синяя книжка“ і „Одна одишенька“. Переклад зроблено гарно. В II т. сього журналу з 1900 р. появил ся переклад оповідання д. Франка: „Каменщикъ. Переводъ съ украинскаго Р. Ольгины“. — Львівський „Monitor“ надрукував у 11 ч. за сей рік переклад нарису В. Стефаника: „Skop“. — В 12 ч.

з 1900 р. літературного додатку до „Kurjer-a Lwowsk-ogo“: „Tydzień“ надруковано переклад оповідання Тимотея Бордуляка: „Daj Boże zdrowia krowie“ — зі збірки „Ближні“.

В ч. 46 пражської „Politik“ подано перекладом два оповідання В. Стефаника „Новина“ і „Виводили з села“ п. з. „Aus dem blauen Büchlein“. Перекладач, підписаний „Alap“ додає в увазі ось яку характеристику Стефаника: „Його образки малюють жите руських селян, великими рисами, обрисовують те пригноблене, на пів звіряче (?) (halbverkommenes), в болоті і брудоті загребане жите бідарів, нещасних людських сотворінь. Вони дихають затхтим повітрям невимовної нужди і нестерпної муки. В них бачимо жорстоку трагедію занедбаних, розтопаних, важко прибитих серць дрібних людей, котрих людське ество доси даремно боролось, щоб вибороти ся на верх. Ляпідарний спосіб, яким Стефаник виводить перед нами свої постаті і події, висуває ту тяжку трагічність їх долі, те загально людське, аж надто людське тим яркіїше наперед. Його артизм доси ще не зовсім дозрілий; у сего молодого письменника не все ще уложило ся в форми вічності, але все таки вже видно в ньому льва. В німецькій перекладі був уже в „Gesellschaft“ його чудовий „Лист“. Як бачимо, перекладач ставить нашого письменника дуже високо; жаль тільки, що сам він у тій характеристиці, особливо в її початку, де говорить про само жите змальоване Стефаником, замість дійсної характеристики дав вязку фраз, котрі не тільки не говорять нічого конкретного, але ще до того про жите і психологію нашого народа дають найфальшивіше понятє.

Ів. Фр.

Подано до цензури з Кііва в лютому: 1) Шевченка історичні поеми під спільним наголовком „Було колись“. — 2) Шевченка „Невольник“. — 3) Шевченка „Княжна“. — 4) О. Я. Кониського „Млин“, оповіданє.

Заборонено цензурою. 1) Т. Г. Шевченка „Неофіти“, поема. — 2) О. Степовика „Отрут-зілля“, популярне оповіданє з ботаніки.

Дозволено цензурою. 1) Збірник ліричних поезій Т. Г. Шевченка під наголовком „Малий Кобзар“. — 2) О. Я. Кониського-Перебенді „Повісти та оповідання“, т. III. — 3) Додаток до антологічного збірника „Вік“.

Драматичною цензурою дозволено.
1) „Багатирка“, комедія на 5 дій А. Ф. Володського. — 2) „Гайдамаки“, комічна оперета на 1 дію, дієть ся в Слобідській Україні в XVIII віці.

Жителіси українських артистів.
Київська часопись „Жизнь и Искусство“ в додатках до чч. 16 та 51 за сей рік надрукувала жителіси українських артистів Карпенка-Карого, Садовського і Сакеаганського. До жителісів долучено також і портрети сих артистів.

Зразок новозложеної нар. пісні.
Що народня творчість доси не загинула і відкликаєть ся на кожду подію, яка з тих чи інших причин зворушить народню фантазію, на се маємо сьвіжий доказ у народній пісні про смерть цїсаревой Єлисавети. Ся пісня розширена по селах Бучацького повіту. Редакция „Свободи“ (львівської) одержала її у двох, не зовсім однакових записах. Один запис прислав Іван Жилавий, вистужений воєк при 55 полку піхоти із Слобідки горішньої, а другий М. Гнатюк із Коропця. Подасмо тут сю пісню з відмінами обох записів, бо вони дозволяють підглянути, так сказати, *in statu nascendi*, творенє і розширюванє народніх пісень.

Ой наш цїсар з цїсарівнов¹⁾
взяли ся²⁾ радити:
ой які би то презента
тим лодьом³⁾ зробити?
Слава Богу найвишньому,
що-смо тільки жили;
подаруймо тим медалі,⁴⁾
що за нас⁵⁾ служили.
Ой наш цїсар Франц Іосиф,
він перший по Бозі,⁶⁾
а царівна від ворогів
умерла в дорозі.
Ой наш цїсар сидит в Видни,
дуже ся⁷⁾ турбує,
а⁸⁾ за панев цїсарівнов
цїлий край банус.⁹⁾
Ой банус, ой банус
як не банувати?¹⁰⁾
Вона була така добра,
як та рідна мати.
Яка тога добра мати,¹¹⁾
що нас породила,
а царівна добра була,
що край¹²⁾ боронила.
Скасувала всі кайдани,¹³⁾
вулиці¹⁴⁾ тай буки,
тай зазнала від ворогів
тиженської муки.
Наша пані цїсарівна
с руского¹⁵⁾ роду,

тай пішла ся бай купати
в швайцарськую воду.¹⁶⁾
Бодай тога Швайцарія¹⁷⁾
була ся розпала,
була би ся цїсарівна
в сім краю скупала.¹⁸⁾
Була би ся бай скупала
в меді тай в молоці,
тай би була не терпіла
сїса в лівім боці.
Лайдак, гунцвот¹⁹⁾ нехрещений,
в Парижу роджений, —
та чи він сам того зробив²⁰⁾
чи був намовлений?²¹⁾
Що прискочин до царівни,
як той пес скажений,²²⁾
пустив у ню острый пильник,
що був затросний.
Пустив у ню острый пильник,
пустив у ню трійло,
пробив паню цїсареву
в таке красне тіло.²³⁾
Взяли паню цїсареву
в дамшифу сїдати,²⁴⁾
а пан майор від дамшифи
взяв її пізнавати,²⁵⁾
тай узяв він²⁶⁾ до цїсара
смутний лист писати,
Ой як зачав наш пан цїсар²⁷⁾
смутний лист читати,
та не міг ся три години
з жалю обізнати.²⁸⁾
Розійшов ся сум великий²⁹⁾
по цїлі державі:
вмерла пані цїсарівна
в такі смутні³⁰⁾ слави.
Розійшов ся сум великий³¹⁾
по цїлій родині,
що віддала Богу духа
в четвертій годині.
Вже минає 50 літ,³²⁾
як ми панували,
вже минає семий місяць,
музика не грала.

Подасмо тут відміни з копії М. Гнатюка: 1) А наш цїсар, цїсарева 2) Зачили 3) А які би тим жовнярам презента 4) минтелі 5) котрі в нас 6) думає о Бозі 7) тай ся там 8) Що 9) Тай жалус, тай жалус. 10) як не жалувати? 11) Рідна мати добра була 12) ввєс край 13) улиці 14) кайдани 15) сєть з людського 16) Післали і бай купати в Швайцарівну воду. 17) Швайцарівна 18) Тай була би цїсарівна муки не зазнала 19) Старий батяр 20) Циж він так сам із себе 21) чи він намовлений. Рядок повторено два рази. 22) Отсей рядок знов повторено

два рази ²³⁾ Сей куплет перероблено ось як :

Затросний, запущений
тяженького трійла, —
ай, що вона, така пані,
тільки витерпіла !

24) Сего рядка нема. ²⁵⁾ Майор жовняр взяв ю в шифу тай взяв пізнавати ²⁶⁾ зараз зачав ²⁷⁾ зачывив цісар, зачывив ²⁸⁾ не міг, не міг три години з жалю відозвати ²⁹⁾ Тай розписав тай сумний лист ³⁰⁾ сумні ³¹⁾ Тай той сумний лист ³²⁾ Остатнього куплета нема, а замість него прикладено ось який :

Тай з'їхала єї вся родина
з цілої держави,

тай зачывили жалувати
найяснійшої пані.

Як бачимо, варіант Ів. Жилавого поправніший і безсумнівно ближний до оригінала. Автором був очевидно якийсь вояк, бо головну заслугу помершої бачить у тім, що буцім то вона скасувала давні жорстокі кари в військовій службі, т. зв. вулиці, себ то біганє поміж дві лави вояків узброєних у пруті або в палки (Spiessruthen-Laufen), буки і кайдани. Про знесенє панщини, з яким давніші пісні дучили звичайно „нашу царицю“ і „нашу царівну“, тут нема ніякої згадки. *Ів. Франко.*

II. Нові книжки.

Росіяне про укр. популярну книжку. В 16 ч. минулого року рос. «Вѣстник общественной ветеринарии» умістив дуже прихильну рецензію на II. книжку д. Чикаленка «Розмова про сельське хазяйство». Найбільш цікавий отсеї уступ рецензії, що характеризує відносини поважного органа рос. ветеринарів до популяризації укр. книжок серед народу: «Змаганя до популяризації ріжких спеціальних відомостей серед людности на народній, більш зрозумілій мові, дуже розумні і мають безцінну вартість: та про се говорити не будемо, бо се кожному відомо. На жаль, змаганя єї не всюди стрічають співчуття, і є такі русофіли, що, на приклад, друкують книжки, видають часописи на літературній рос. мові для Кіргізів, не зупиняючись тим, що людність цілком єї мови не розуміє — хай привикають. Українці розуміють рос. мову лекше, проте велика сила рос. слів зовсім їм не зрозуміла, і популяризація на такій мові не осягне мети. Тому то ми широко витяємо намір південно-руського тов. друкарського діла видавати популярні книжки в українській мові». *Д. Д—ко.*

Юліян Бачинський. Україна Irredenta. Друге виданє. Накладом автора. З друкарні В. А. Шийковського. У Львові, 1900. Ст. 185, 8⁰. Ціна 2 кор. (в оправі), 1 кор. 60 сот. брош. Є се друге, незмінне виданє сего твору, найкращого взірця галицької схолястики, нащепленої маркєвською фразеологією. Повне незнанє фактів і погорда до них, вигідне пливанє

в будишній, де ніхто не може сконтролювати автора, загалом його замислуванє до логічних конструкцій замість обсервованя дійсного життя і звязана з сям гордістю чоловіка, що знає все — ось що характеризує автора і вказує в нїм епігона не Маркса і Енгельса, а Томи з Аквіну або Рамона Люлія. Що сей твір діяв ся другого виданя, значить, читається се не вважаючи на неможливий, чисто схолястичний жаргон, се треба покласти на карб тої основної думки, яка чинить головну вартість книжки — думки про потребу розвиваня української національности, хоча сучасна наука має на се богато справедливїших і сильнїших доказів, ніж їх умів підібрати автор.

Юліян Бачинський. Моя переписка з Михайлом Драгомановом. (Додаток до «України Irredenta»). У Львові, 1900. Накладом автора. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 72, 8. Ся переписка була вже друкована в «Житю і Слові» і д. Бачинський передрукував її мабуть без зміни. Як одиноку приправу автор додав у нотках пару брехень про мою особу. Одна брехня, буцім то я на однім зборі відібрав голос селянинови Бородайкевичеві, коли сей хотїв говорити про ліси і пасовиска. Мова тут очевидно про збори «Народної Волі» в Коломиї 30 липця 1893 р. і про пушену пок. Струсевичем у «Дѣлѣ» в справозданю з тих зборів брехню, буцім то я відібрав голос Бородайкевичу, коли сей хотїв говорити про викупо панських ґрунтів

Д. Бачинському так пильно було зберегти що будь на мене, що не то що не сконтролював стару брехню, але ще й перебрехав її, хоч із тодішнього «Хлібороба» а також від учасників того віча міг дізнати ся, що Бородайкевич, що правда, зголосив ся був до слова в справі викупу панських ґрунтів, але при тім сам заявив, що реферувати сю справу не приготований і задля сего сам зрік ся голосу. Друга брехня, будім то я іменем радикальної партії їздив на віче мазурських селян до Кракова і там виступав в обороні проєктованих мін. Фалькенгайн-ного хлопських майоратів. Д. Бач. належав ще тоді до рад. партії і мусів знати, що я їздив до Кракова як співробітник «Kurjera Lw.» і піднім іменем, а балаканє про захвалованє Фалькенгайнового проєкту перебреханє вже хоч би тим, що я сам у «Kurj. Lw.» підносив його хибн. Зрештою можна сю переписку вважати цікавим причинком до історії духових течій в нутрі укр. радикальної партії в початку 90-тих років. *Л. Ф.*

Уїлїям Шекспір. Приборкана го- струха. Комедія в 5 діях з передогою. Переклад П. А. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями дра. Ів. Франка. Накладом Україн.-руської видавничої Спільки у Львові. 1900. Ст. 16+117. 8°. Ціна в оправі 1 корона 40 сотиків. (Ч. 15 першої серії).

Панас Мирний. Лихі люде. Повість. Накладом українсько-руської видавничої Спільки у Львові, 1900. Ст. 90, 8°. Ціна в оправі 1 кор. 70 сот.

Про городину. Написав. О. Степовикъ. С.-Петербургъ, 1899. Вид. Товариства добродійного для видавання користних і дешевих книжок. 55 стор. шіснацятки. Ціна 5 коп.

Мелодыча боротьба. Г. Барвінок. С.-Петербургъ, 1899. Виданнє того-ж товариства. 20 стор. шіснацятки. Ц. 1 коп.

Обидві книжки видані чепуренько. Книжка про городину написана простою і ясною мовою, як звичайно пише д. Степовик. Треба тільки бажати, щоб він написав ще більшу книжку на ту-ж тему, бо з сїєї книжки, що виїшла, може навчити ся чому хіба той, хто зовсім нічого не знає про городину, а таких у нас мало. Се буде добрий початок, підстава для дальшої праці.

Книжка Г. Барвінок, се оповіданнє, записанє з уст молодії, точнїше ска-

зати — уривок з оповідання, без початку й кінця, але гарний і цікавий; не мало в ньому місцевих висловів. Не думасмо, щоб се був самий відповідний матеріял до читання селянам, бо звичайно (як і в сїй книжці) в записях з уст народу нераз знаходимо й хибні думки (напр., добра мати бє дитину по руках та по губах, стор. 10, 11). Але й зовсім обминати сїй матеріял в народньому видавництві не треба, бо оповідання з уст народу можуть мати великий вплив на народ, через те саме, що оповідач стоїть дуже близько до маси, до її розуміння річей, до її інтересів.

Треба зауважати, що ідна другої книжки — одна кошійка, — річ у нас небувала і нечувана. Се вже певна і не мала заслуга видавництва. *Гр. Ков.*

Щирі сльози над могилою П. О. Куліша. Бахмут, 8° м. Гарпенко видана книжочка. Починаєть ся невеличким «переднім словом», а потім ідуть: 1) «Плач Українки» — Надекди Б.; 2) «Голосїне по П. О. Кулішу» — Лесї; 3) «На похорон П. О. Куліша» — Прокопа Безлюдного (учитель в школі і хлібороб); 4) «Кулішева могила» — його-ж; 5) «Квітка і соловейко» (пам'яті П. О. Куліша) — його-ж; 6) «На смерть П. О. Куліша» — його-ж; 7) «Журба по пану П. О. Кулішу» — Гордія Прихидька (ремесник); 8) * * * — його-ж; 9) * * * — Івана Тросцького; 10) «Похорон» — його-ж; 11) «Спомин про незабутнього сусїда» — його-ж; 12) «Із березоля» — його-ж; 13) «На роковини П. О. Куліша» — Селюка; 14) «В день Пантелїя» — його-ж; 15) «П. О. Куліш» — М. Чернявського; 16) «На могилі П. О. Куліша» — його-ж. Найкраща з поезійок — остання: ось її кінець.

Гаряче серце, сьміла воля
Його над людьми підняли,
І ті йому — всіх славних доля —
Вінець терновий заплели...

Але мовчїть!... Ні в однім слові
Струна журби хай не гучить:
Не місто нашій тут розмові:
України мученик тут спить.

Шановна панї Кулішева одержала від Пулюя на могилу Пант. Олекс. срібний лавровий вінок з вирізаним надписом: «Пам'яті незабутнього друга Куліша — Пулюя».

III. З газет і журналів.

„Дніпровская Молва“ в 45 ч. надрукувала листа з Чернігівщини п. з. „Нерешенный вопросъ школьнаго образования“. Автор пригадує, що ще в 1880 р. в Чернігівським земстві гласним д. Константиновичем піднято було питання про викладову мову в народній школі на Україні. Земські збори 1881 р. постановили вдати ся до уряду, щоб він дозволив видати шкільні підручники по українськи, але та постанова не була виконана. З того часу питання про мову в школах не підіймало ся до 1893 р., коли гласний д. Шраг виступив перед земським зібранем з рефератом, що містив у собі такі пункти: 1) просити уряд, щоб дозволив уживати в народніх школах Чернігівщини українську мову яко викладову; 2) щоби дозволив видавати на народній мові шкільні підручники та інші книги; 3) щоби дозволив держати ті книжки в бібліотеках. Губерніяльна управа земська з повним співчутем прийняла пропозиції д. Шрага і з свого боку зазначила факт певної потреби Сьв. Письма на українській мові, звертаючи увагу уряду на те, що Сьв. Письмо існує в Росії на 70 мовах. „Здавало ся-б, писала управа, що доступ до такої великої всесвітньої книги, як євангеліє, повинен улегшатися всіми засобами“. Однак, не вважаючи на співчуте управи а також і на те, що комісія народньої освіти нераз прихильно висловлювала ся про реферат д. Шрага, реферат сей до останнього часу не обговорював ся на Загальних Земських Зборах. Нарешті реферат д. Шрага разом з постановою Борзенського земства (теж про мову в школах) внесено в реєстр питань, що обговорювати-муть ся в останній сесії земського зібрання. Автор листа висловлює надію, що зібранє мусить признати безперечним той принцип, що шкільна наука тоді тільки йти-ме нормально і мати-ме добрі наслідки, коли діти починати-муть науку з того, що їм легше і відомо і переходити-муть до того, що їм невідомо, а таким цілком невідомим для українських дітей являється ся російська мова. Щоб підперти свої думки і довести тим, котрі не вбачають ніякої різниці між мовою російською і українською, які серйозні перешкоди становить російська мова в народніх школах на Україні, автор статі, покликуючись на статю д. Ми-

хальчука „Что такое малорусская рѣчь“, видрукувану в VIII кн. „Кіев. Старини“ за мин. рік, наводить кілька власних прикладів т. зв. слів — гомонімів, що однакові в обох мовах, але мають неоднакове значінне: люлька — трубка і люлька — коліска; питать — спрашивать і питать — мучить, мордувати; наглий — (скоропостижный) і наглий — нахабний, ось = воть здѣсь і ось — вісь і т. д. Яка-ж то нісенітниця діять ся в голові дитини, коли вона читає цілі фрази такі: онъ пиль воду (вонъ помость воду); мать била сына (мать — пмгѣть; била — бфлая, сына) і т. д. Окрім гомонімів існує сила слів цілком невідомих: изба = хата; рожь = жито; ухватъ = рогац і т. ін. Порівнюючи становище російського школяра з українським, автор каже, що становище останнього вельми сумне. Таким чином головної мети своєї — дати як найбільше знання, школа на Україні не досягає, бо ставить іншу мету: вивчити російської мови українських дітей, але й цієї мети не досягає, бо російської мови не вивчають а тільки одвертають від рідної, та навчають дивити ся на неї з призирством, яко на „хахлицький язык“. Інакше стояла-б шкільна справа, коли-б уряд дозволив уживати в школах українську мову, українські книжки. Се нікому не пошкодило-б, а навпаки дало б велику користь усім. Думки свої автор листа підпирає авторитетним іменем славного педагога Ушинського, котрий узнавав за безперечну потребу вживати в школах української мови. Сподіваючись на те, що Земство розв'яже питання про мову, як того вимагає доклад д. Шрага і Борзенське Земство, автор листа нарешті дивується, що з усіх українських земств одно чернігівське підняло се питання, останні-ж спокійно не подають слова в такій важній справі, як справа народньої освіти, що так близько дотикається ся Земств.

М. Ф.

Фейлетони в часописах з 1899 р. I. Діло 1899.

І в а н Т р у ш : З нагоди руської вистави штуки : 2 ; В а с и л ь Щ у р а т , Із чужих квітників : із М. Коношійкої, із А. Майкова : Тивої, із Фрайліграта, 3 ; Т. Бордуляк : Іван Бразилієць, оповіданє, 4—25 ; Ю. П а н ь к е в и ч : Руська вистава штуки, а європейська критика (до фейлетонів Ів. Труша), 6—12 ; В. М а

тук: Наша руська народна пісня і її значінс. Погляд на розвій музики в Росії і її вплив на розвій нашої народної музики в Галичині. Наша руська народна пісня в музичних композиціях Філярета Колесси, 13—15; Іван Труш: Відповідь п. Панькевичу на статю п. заг. „Руська вистава штуки, а європейська критика“, 16; М. Т—чівна: Невдалий комплімент, 23; Семен Кропива: Нузда Галичини — не в цифрах, 24; Василь Чарнецький: Місто Краковець в Яворівськiм повіті, 26—28; Іван Ем. Левицький: Львів в 1809 році і митрополіт Ангелович. Уривок з життя Антонія Ангеловича в „Прикарпатській Русі в XIX віці“, 29—34; М. І.: Історія мого коляторства, образок в тіні, 35; Філярет Колеса: Новини на полі нашої музики: Зівялі листки, композиції до поезій І. Франка, видані в 25-літній ювілей літературної діяльності поета, 35; Дюмет: Письмо з Відня, 37; Б: З під сільської стріхи, 38; Осип Застирець: Рекрутка, підклад правдивий баллади, 40; Людвік Якововскі: Найхитрійший злодій, з німецького переклав Євген Мандичевський, 41; Данило Троян (Орест Авдікович) Імянина панни Зиновії, 43—45; Л. Ч.: З минулого, 47—52; Х: Сегорічний концерт „Львівського Бояна“ в роковини Шевченка, 50; Звирідненс. За Чеховським подав Р. Г., 53; Маврикій Покай: Шахи, переклав І Франчук, 55; Антін Крушельницький: Гостина, нарис, 56; Н. Н.: З нагоди новин на полі нашої церковної музики. Критичний ескіз музичний, 58—70; Іван Труш: Юлій Коссак, 64; Н. Н. Констанція, 68; Огородова культура в Заліщицькiм, 69—70; Іван Труш: Ян Стика, 72; Василь Щурат: З чужих квітників; З Борнеса: Житє, стражданс, смерть і прославленс преподобного Івана Ячменя, з новогрєцьких пісень; З Забурського: Розмова паниці з місяцем, 72; Йосиф Руманіль: Вєрбова різка, з французького переклав Євген Мандичевський, 74; В. Сіменович: Всенародні збори пражських Руснів, 75; Письмо Якова Геровського з 1849 р., 76; Іван Труш: Ne reperatur, 76; Володимир Залуквич Масляк: З теки рефлексий: Міліони; Пісні і сльви; Наш рай; З родинних нив, 78; Густава ф Герстама: Два оповідани з життя звірят: І. Молоді орли, II. Чистої крови, переклав із шведського Євген Мандичевський, 79; Василь Щурат: Памяти Тараса Шевченка, фантазія, 82; В. Щурат: Веснянка, 84; В. Щурат: Едгар По (з літературно-наукових чайних вечерів у Перемишлі), 84—85; Євген Мандичевський: Груша, 84; Арне Гарборг: Лєске з Лії, із норверського переклав Євген Мандичевський, 87; Євген Мандичевський: То вже так від сидженя, 88; З рукописи перед 30 літ: 1) Руські священики в рр. 1830—50, 2) З листу до молодого народовця, 91—96; М. Кононіцка: Рoste цвинтар наш... Ой коли-б ти... На службу. — Пересліви Богдана Лєпкого 93—94; Констанція: Краса, 97; Орест Авдікович: Отсей шматок дороги, 99—102; Семен Дорундяк: З нагоди новин на полі нашої церковної музики (відповідь на критику), 99—107; Василь Щурат: Віки і народи: З Асника Спомин колєски, З Сюллі Прюдома: Ідеал, З новогрєцьких пісень, З Л. Совинського, 103; Прованський роман, З Асника; Я думаю, що то сон... З Е. Ріттерегавза, З Л. Ридля, 107; З П. Тетмасра. Волоска пісня, З М. Бартус, 111; Василь Чернецький: Мисцова в повіті короснянськiм, 108; Наука галицькому обєднители, 109; Зміна калєндаря; Л. Т. (Лєв Турбацький): Матеріяли до історії України в шведськiм державнiм архіві, 112; Г. Б.: Перший раз. (Згадка із молодости), 114; Г. Б.: „Нічо не говорив до тамтої переділки“. (Образок галицький схоплений в подорожкє зєлізницею), 115; Лєв Турбацький: Александр С. Пушкин, 117; По конгрєсі для поборованя туберкул, 118; Научні листки. (Будуча роль хемії у прокормлювань людєкості), 119; З поезій А. С. Пушкина: Зимний вечер, Елегія, Вялень, пер. М. Старицький; Талісман пер. М. Чернявський, 120; Іван Аго: Мати, Картина з нинішної Фінляндії, 120; Осип Застирець: Забута козача могила, 122; Л. Т. Літературні замітки. (Мужинька еміграція в нашій літературі; Тимотея Бордуляка „Іван Бразилієць“; Льва Лопатинського До Бразилії; Василя Стефаніка „Камінний хрест“), 123; Як довго живуть людє?, 124—125; Сектанти на Україні, 126; Пушкинова Наташа (František Kvapil, Ženy a milenky básníků slovanských), 127; Євген Мандичевський: Тайна, 128; Аскетизм і монашество, 129;

Із поезій А. С. Пушкіна: Гресьба, і ташка, Віз життя, Три жерела, Мішкевич, переклав Богдан Лепкий, 130; Євген Мандичевський: Остання сповідь жінчини, 130; Научні листки. (Плинний воздух), 131; З часів угорського повстання в 1848 р., 132—134; Андрій Баар: Після закону, образок з життя, з чеського переклав П. К., 134; Музей суспільний в Парижі, 135; Констанція: Дві долі, 136—137; Причини хронічного голоду в Росії, 137; Віра Лебедова: Жіночі типи в новітній нашій літературі, 138—140; Василь Стефанік: В корчмі, Катруся, 141; Поль Маргеріт: Бранзолста, нарис, 142; Духове значінє Індії для Європи, 143; Хірургія давно а нині, 144—147; Спомини М. М. Лазаревського про Т. Г. Шевченка, 149—151; Злочин а відносини суспільні 152—153; Орест Берещанин: Історична палічка, гумореска, 135—156; Обсервованє землетрясеня, 158; Александер Петефі, 159; Орест Авдікович: Незабудьки, нарис 161—162; Орест Авдікович: Лев Васильович-Сапогівський, його житє і літературна діяльність, 163—165; Василь Василевич Тарновський і його історичний музей, 166; Стефан Макар: Руська кольонія в Pittsburg Pa, 167; Орест Авдікович: Блудні тіни. Картини і спомини, 168—170; Е. М.: Дещо з мого побуту в чужині, 171—174; Лев Турбацький: З соціально-демократичної партії в Німеччині, 175—241; Ів. Будманюк: Записки о селі Уневі в пов. перемішлянськїм, 176—180; Андрій Баар: Мати, з чеського переклав П. К., 181; Я О—ський: Із Цейльона, образки, 182—183; Із станіславівського Підгір'я: Марія: Кара за матір; Тройзіле: Штарна: Настя, 184; К. Генік: Руські кольонї в Канаді, 185; Марія Родзевичівна: Скрут, образок, переклав В. Г. С., 188—190; Іван Верхратський: Гоя-дондя і Собітка на угорській Русі, 191; Причинок до історії руських викладів в львівськїм університеті у XVIII століттю, 193—194; Т. Б.: Вязень, 196; Ко—ко: Війт з торбою. Ювілейна фотографійка, 196; Орест Авдікович: Хмари, вечірні думи пізного романтика), 197; Недопитко: Тяжелий, дихавичний сап язичія, 198—201, 224 і 255; Т. Б.: Єдвабники, 199; Євген Мандичевський: Новик, 201; Василь Щурат: Другам і зна-

комим: Іванови Петрушевичеві; Ал... К... (за Рюккертом); Мому критикові; Осипови Маковесві; В. Маслякови (за Буровом); М... П...; Б. Лепкому (за Марціалем); М. Гр... (за Лейксером; Ів. Волянському (за Бапом); М. П...; Г...; Подрузі; Ш... (відповідь на лист; Перемиськїм Інституткам; Ш...; Моїм добродіям; Ш..., 202—203; Орест Авдікович: На авдіенції, нарис, 205; Орест Авдікович: Томко, оповіданє, 207; Стефан Макар: Руська кольонія в Mt-Carmel, Pa, 209; Родинний драмат на тлі галицько-руськїх еміграції (вірнo описана картина з життя), 210; Ко—ко: Цісарський посол. Повиборчий спомин, 212; Безсонниця і як їй запобігати, 213; З давнини львівськїх дух. семінарій, 215; З тижневої хроніки віденьського тижневика „Die Zeit“, (політичні замітки), 216; Г. П.: З педагогічної писательськїх творчости Юрія Федьковича: Дитина, вогник і мама: Медвідь і бжолки: Кінь і батіг: Наша хата: Церков: Перепелючка (байка); Убога та й богачка, 217; Йосиф Застирець: Євангеліє Сльозки, 220; М. З—кий: Геростратова робота, 222; Богдан Лепкий: Desperato. (Під вражінем Мазурки Шопена), 224; Еміль Золя: Мужича смерть, переклав І. С., 225; Відповідь міністра гр. Франца Стадіона на одну інтерпеляцію з польськїх сторони в Сеймі в Кромержи 1849 р., 226; Т. Б.: Як я перетерпів за польськїх обряд, 228; Т. Б.: Чех, 230; Іл. Кокорудз: В справі правильности українськo-руськїх мови, 231—237; Орест Авдікович: *,*, 236; Данило Лепкий: Мос знакомство з пок. Ф. Ржегоржом, 237—239; Л. Т.: Звїздистий дощ, 245; Степан Повій: Перестаньмо курити, 247—248; Василь Чернецький: Місточко Зборів, 250—251; Рудольф Шмідт: Властителька випожичальні книжок, переклад з данського, 252—258; Батько фейлетону, 252; Ідеал добра, 259—263; Те. Бо: Брак устави, 265; Роман Кропивва: Паламар Микола, 266; Роман Сембратович: Письмо з Відня, 267; Гриць Ціп: Автономічна геральдика, 276; Г. Б.: Перешкодженє в урядованю, 277; Аркана політичні, 278—280; М: Гутірка з Відня, 282; Мері Грез Говард: Генрик Стаель, переклав І. К., 283; Богдан Лепкий: переспівни: З Конопніцкїх; З Пушкіна: Поетови; Цвіток: З Тетмасра, 284;

Різдвяні звичаї в Мараморші, 291; Я. О—ський: На березі Адриатицького моря, 292; М. Г.: Поклик селянина з Сокальщини надісланий до редакції „Діла“.

IV. Персоналія.

Брюлов та Шевченко. В російських часописах з'явилося чимало розвідок про Брюлова з нагоди 50-літніх роковин його смерті. Знаходимо навіть спеціальну статтю, присвячену відносинам російського художника до українського Кобзаря. „Дніпровская Молва“ в ч. 2 і 3 за сей рік надрукувала цікаву статтю д. Ф. М—ського — „К. П. Брюловъ и Т. Г. Шевченко“. де докладно оповідає ся про відносини Брюлова і Шевченка за весь час їх обоюстороннього приятелювання.

Ювілей І. А. Шрага. Д. 4 (17) марця в Чернигові святкували ювілей 25-літньої громадської діяльності Іллі Людвиговича Шрага, найбільше популярного там чоловіка, поважаного людьми всіх станів від найвищих до найнижчих (селяне, звертаючись до його, яко заступника в справах судових, зовуть: „Велика Шрага“). Він має якусь чаруючу силу — ніколи і ні перед ким не таїть ся, не ховати ся з своїми щирими думками — а про те не сварити, не обурювати людей проти себе і проти боронених ним думок і справ, а навпаки — прилучувати до їх людей різного стану. Нагоду до святкування ювілею дало те, що він 25 років працює в Чернигові яко адвокат. Ініціатива вийшла з сфер судових. І наше Наукове товариство вислало д. Шрагу, своєму давньому членові і співробітникові наших наукових видань, сердечне поздоровлення.

Ювілей Всеволода Федоровича Мілера. Недавно обходили російські учені ювілей 25-літньої наукової діяльності московського професора Всевол. Мілера, на який і наше Товариство вислало привітну телеграму. Тепер вийшов в честь ювілята збірник праць різних авторів п. з. „Юбилейный Сборникъ въ честь Всевол. Феод. Миллера изданный его учениками и почитателями“ (Москва, 1900), де надруковано також праці, що дотикають України. Ми подаємо повні їх заголовки: 1) А. Е. Грузинский, Приходъ Кобзаря въ село. Изъ поэмы Шевченка „Черныця Марьяна“ (переклад). 2) А. А.

Шахматовъ, Начальный Киевский летописный сводъ и его источники. 3) М. А. Дикаревъ, Апокрифы, собранные въ Кубанской области. (В додатку: А. Н. Малинка, Апокрифы, записанные въ Волынской губернии. 4) Н. Ф. Сумцовъ, Повѣсть о томъ, какъ чортъ разкорилъ суруговъ. (Литературная родня разказа А. П. Стороженка: Се така баба, що чортъ їй чоботи на маховыхъ вылахъ отдавалъ. 5) П. В. Ивановъ, Вовкулаки. (Материалы для характеристики мѣровоззрѣнія крестьянъ-малоруссовъ. 6) А. Е. Крымский, О малорусскихъ отлагольныхъ существительныхъ на *енне* и на *инне*. 7) В. В. Каллашъ, Нѣсколько догадокъ и соображеній по поводу „Слова о Полку Игоревѣ“. 8) Н. А. Янчукъ, Къ исторіи и характеристикѣ женскихъ типовъ въ героическомъ эпосѣ.

50-ті роковини смерті Д. М. Бантиш-Каменського. 6 лютого цього року минуло 50 років з того часу, як помер Дмитро Бантиш-Каменський, автор відомої „Історіи Малої Росії отъ присоединенія ея къ Россійскому государству до отмѣны гетманства“. Ся праця ще й досі не втратила своєї наукової вартости, як і друга його праця „Словарь достопамятныхъ людей русской земли“, що містить силу цінного наукового матеріалу. Не вважаючи на свої наукові заслуги, Б.-Каменський досить наби́дував ся за життя і помер серед бідноти та недостачі; поховано його в Донському монастирі в Москві. С. С.

30-літні роковини смерті Герцена. 9 січня минуло 30 літ від дня смерті відомого емігранта, російського письменника Герцена, що в своїм часі мав величезний вплив на російську суспільність. Широка освіта, певний світогляд на філософській підставі, надзвичайний розум і літературний хист, а до того ще слава борця за волю — все се надавало Герценови в очах російського суспільства надзвичайно велике значіння і до його „Колокола“ мусіли прислухати ся навіть в урядових сферах. Його літературні-

твори („Кто виновать?“, „Сорока-воровка“, „Былое и думы“, „Съ того берега“ і інші), завжди мали немало читачів, не вважаючи на те, що до сього дня заборонені в Росії. З нагоди 30-літніх роковин російські часописи подають думку, щоб заборона творів Герцена в Росії була нарешті знесена з причини їх високої літературної вартости та глибокого ідейного змісту. С. Є.

Ювілей О. М. Жемчужникова. 10 лютого російська література святкувала 50-літній ювілей одного з найкращих своїх репрезентантів — поета Олександра Михайловича Жемчужникова. Ювілят народився р. 1821, а літературну діяльність свою почав р. 1850. Поезії Жемчужникова наскрізь переняті глибоким, ширим патріотизмом в самому благородному значінні сього слова, співчутем до окривджених і взагалі поступовими думками. Подекуди поезії Жемчужникова заносять ся на їдку сатиру, що без жалю залямовує всіх ворогів поступу і волі. Найкраща доба діяльності Жемчужникова належить до 60-их років, коли він разом з деякими ще письменниками під спільним псевдонімом Кузьма Прутков написав чимало поезій та афоризмів, що придбали собі велику популярність своєю наївною формою і zarazом глибоким змістом. Останніми часами Жемчужников пише мало. С. Є.

Роковини Дон Педро Кальдерона. Недавно обходив Мадрид 300-ті роковини вродин свого великого драматурга — Кальдерона. Довгий час уважали критики день 1-ого січня 1601 днем уродин поета; аж найновіші досліді виказали, що він родився д. 17. січня 1600. Кальдерон уродився в Мадриді із старої шляхетської сім'ї. Від 9—13 р. життя вчився у Єзуїтів, на 14-тім році вступив на університет у Саламанці, а на 17-тому почав студіювати право і філософію. Вернувшись домів пробував своїх сил як драматичний письменник. Аристократичні сфери зовсім не припали поетови до вподоби. Через се зірвав з великим світлом і вступив до війська. На полі битви давав докази відваги і посвячення для свого короля Пилипа II. Вислуживши кілька літ при війську, Кальдерон вернув до Мадриду і тут обійняв дирекцію королівського театру. В р. 1651 убрав на себе законну сутанну. Помер на 87-ім році життя 25 мая 1687. Написав звиш 120 драм; із тих 10 десь

запропастило ся. Крім сього написав також багато ліричних творів. Обік свого земляка Льюе де Вега, німецького віршаря Ганса Сахса та сучасного поета Врхліцкого се найплідніший віршописець. Найбільшу популярність придбали йому його драми: „Житє — сон“, „Лікар своєї чести“, „Дама Кобольд“ („La dama duende“), „Постійний Князь“, „Звеличанє хреста“ і „Вийт Заламейський“. М. М.

Некрологи. Осип Осипович Доорохольський. Д. 17 січня помер один із талановитіших студентів кїївської дух. Академії — Осип Осипович Доорохольський. Небіжчик — Українець з роду, був ширим, горячим і цілком свідомим українським патріотом. Родився 4 цвітня 1874 р. в Гайсині, повітовому місті на Поділї. Скінчивши низшу духовну школу в Тульчині вступив до Подільської семінарії, добувши курса в семінарії (першим учнем) був цілий рік доглядачем („надзирателем“) в тій же самій духовній школі в Тульчині, де вчився й сам. Р. 1895 вступив до кїївської Академії; бувши на другому курсі, занедужав плевритом, котрий якимось зовсім непомітно перейшов у сухоти, що передчасно звели його в могилу.

Покійник не встиг зробити й невеличкої частини того великого діла задля рідного краю, про яке він завжди так палко марив, до якого рвав ся всею своєю молодістю, чуючи душею. З природи дуже талановитий він здобув собі невпинною працею широкую освіту. Бувши студентом Академії найбільше часу і уваги отдавав філософії, літературі та історії (України). Разом з сим чимало праці поклав він і на вивченє німецької, французької та польської мови. Памяткою його праці над студіюванєм німецької мови zostали ся три невеличкі зшитки перекладів з Гайне. Писати (переважно вірші) небіжчик почав ще в семінарії, але-ж нічого не друкував, бо завжди сам нещадно критикував свої писання. За часи пробування в Академії він помістив чимало бібліографічних заміток в Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка і дав кілька перекладів з Пушкіна до збірника українських перекладів, що мав вийти (але-ж був заборонений цензурою) к торішньому ювілею Пушкіна. Взагалі літературна спадщина небіжчика невелика, та й не могла навіть бути великою. Опріч трьох згаданих зшитків перекладів з Гайне у нього

було кілька зшитків перекладів з російських поетів (Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Надсона і пн.) і власних віршів, а також аркушів з 40 спогадів про низку, середню (семінарія) і вищу (академія) духовні школи. Та на превеликий жаль, спадщина ся може пропасти, бо невідомо, у кого і де власне її шукати. Нам пощастило тільки дістати від брата покійного три (згадані) зшитки перекладів з Гайне, а чи вдасться відшукати решту його писань — невідомо. А жаль буде, коли все се даремне пропаде! Чимало у небіжчика було гарних віршів та й спогади його про духовні школи, перейняті тонким гумором, а подекуди і справжньою сатирою, мали в собі дуже багато цікавого. Серед товаришів-студентів небіжчик здобув собі щирю любов і поважанс, як розумна, добра і щира людина. Розмова з ним була завжди вельми цікава: з уст його так і сипалися повні тонкого гумору характеристики та порівняння. Взагалі сміло можна сказати, що в наш час жорстокого маркенизма та всякого декадентства не часто можна знайти такого ідеаліста-юнака, яким був небіжчик. До останньої хвилини життя він усе ще працював і номер з думкою про рідний край і про його сувору долю. Ось що він писав за кілька днів до своєї смерті — тоді, як уже не міг навіть лежати, а мусів сидіти в кріслі і ледь-ледь ворухив рукою:

...Мій краю,
Як би то я інше здолав
Прожити задля тебе, рідний краю,
Я-б душу всю тобі віддав!

V. 3 науки і штуки.

Микола Лисенко: Хор мішаний з акомпанієментам (фортепяну або оркестра) до слів поезії І. Франка „Ой що в полі за димове?“ (Вийшов у підручній бібліотеці „Львівського Бояца“). Згадана поезія була принадна для Лисенка мабуть своєю формою народного характеру. Питанс і відповідь на початку поезії оброблює автор паралелею мужеського хору (в а s d u r) і жіночого (: d u r зглядно а m o l). Мова-пісня „Долі“, що „сіє краю, розум садить“ оброблена вельми характерно: мельдія двоголосна (сопран і альт) уся

Як я-б кохав... Як серцем вірним
Став спочувать твоїй біді.
Твоїм страждавам неомірним,
Твоїй недолі і нужді...

Спи-ж спокійно, дорогий, незабутний товаришу — земля тобі пером!

В. Мироець.

Вечір на спомин Стороженка в Києві.

5 лютого кїївське літературно-артистичне товариство справляло святкування памяти Олекси Стороженка з приводу 25-літніх роковин його смерті, що відбули ся 7 листопада минулого року. Споружено було літературну вечірку, котра виїшла дуже удатною, дякуючи участи артистів із трупи дд. Садовського і Саксаганського. Поперед усього д. Кучинський прочитав свій реферат про Стороженка, в якому переказав біографію письменника і зробив критичний огляд його літературних праць; референт здебільшого погоджується в своїх поглядах на Стороженка з проф. Петровим (дивись «Очерки истории украинской литературы XIX ст.»). Після реферату український артист д. Карпенко-Карий прочитав Стороженкове оповідане «Вуєн», а д. Старицький «Не в добрий час». Були і співи. П. Росіна зробила дуже гарне вражіннє на присутню публіку піснею «Чого вода каламутна». Вкінці були виставлені сцени з Стороженкової драми «Гаркуша». Не треба й казати про те, як вони грали ся — досить нагадати, що сотника Вутуза грав д. Карпенко-Карий, молоду жінку його п. Ліницька, а самого Гаркушу д. Садовський. Чудова гра артистів на присутніх зробила велике вражіннє.

В. Б.

справді босву пісню (*Allegro risoluto*), проведеною в цілості ядерними пассажами флетів і клярнетів у оркестрі. Твір Лисенка, як всі давніші оригінали, має дві головні прикмети: він зріс у змісті та формі музичній на мотивах, на характері української народної тоніки і тим самим високо оригінальний, а далі артистичне оброблене і консеквентне переведене музичної думки йде в парі з глибокою та інтензивною інтерпретацією думки поезії. Кумуляція в напрямі характерности в пісні „Долі” робить її, правда, троха важкою і не легкою для уха і до відчуття; тому і ся часть твору може декому не подобається; але се не зменшає правдивої його краси і вартости.

Остан Людкевич.

Альбом укр. старовини. Звісний російський видавець А. Марке оголосив, що в сім році вийде „Альбомъ української старини”, зложений з 21 таблиць акварельних малюнків укр. артиста С. Васильковського, з додатком великих пояснюючих статей пр. Кварницького на рос. і француз. мовах. Ціна призначена альбомові 8 рублів.

Український театр у Петербурзі.

Від Різдва минулого року аж до вел. посту (протягом двох місяців) грала в Петербурзі українська трупа д. Суєлова. Се трупа досить відома на Україні і в своїм персоналї має кілька визначних артистів: дітки Зарнишка, Чарновська, ді. Суєлов, Шатковський, Борченко. Але на жаль репертуар вибраний зовсім не відповідний для поважної трупи, бо переважно складається з пєс з „гопаком та горілкою”, як то: „Запорожець за Дунаєм”, „Свата не на Гончарівці”, „Шельменко-денщик”, „Царщину черевички”, „Сорочинський ярмарок”, „Пошились у дурії” і тому под. Крім того кілька разів були виставлені по російськи оперетки „Гейна” та „Корневільські дзвони”. Все се дало багатий материял для насьмішок з укр. штуки взагалї для гумористичних рос. часописей. Один спектакль був даний на користь Петербурського Тов. імени Шев-

ченка (йшли „Чорноморці”) і дав чистого зиску більш 600 руб. *Д. Д—ко.*

Аматорський спектакль. В ч. 39 газети „Закарп. Обзор”, що виходить у Асхабаді, подається відомість, що там 16 лютого в поміщеню міської воскресної школи, на побільшенє засобів тієї школи міська українська інтелігенція робила театральну виставу. Йшла відома пєса українського репертуару „Безталанна”. Публіки було дуже багато: гра аматорів-акторів очевидно впадалась глядачам, бо вони, як каже газета, увесь вечір не переставали одностайно нагороджати учасників оплесками. *Гр. К—ленко.*

Жидівська бібліотека в Кракові.

З початком сего року отворено в Кракові прилюдну жидівську бібліотеку під назвою „Єзра”. Бібліотека, що повинна зібрати в собі гебрійські і жаргонові друки новочасного жидівського письменства, має вже тепер 2000 книжок і багато жидівських газет із усіх частей світа. Рабін Горовіц доконав отвореня німецькою промовою; звертаючись особливо до жінок він не радив їм читати повістей, бо ті пеують характер; так само всім членам радив читати як найменше політичних газет, а як найбільше науково-літературних. На дальнє розширюванє і удержуванє бібліотеки запевнено відразу 1.450 гульд. річного доходу, і зараз закуплено за 600 гульд. нових книжок. Про вижебруванє книжок від видавців за дармо не було мови. Польські газети, для котрих усякий самостійний національний рух у нашім краю, коли він непольський, являється сілю в оці, накинулись на Жидів і спеціально на краківського рабіна за заснованє тої бібліотеки і за німецьку промову. Ті пани, що звважають себе вибраною нацією світа, а доси не хочуть признати істнованя окремої жидівської нації, хоча ся також має троха старшу претензію на назву вибраної нації, очевидно мусять пройти ще порядну шкєду національної толєранції, коли від 1772 р. нічого не забули і нічого не навчили ся.

VI. Із суспільного життя.

Загальні збори Наукового Товариства імени Шевченка будуть у Львові в неділю 1 н. с. цвітня о год. 2; по

зборах будуть річні збори секцій для вибору президії й іменованя нових дійсних членів.

В огляді розвою Товариства в кн. III, с. 192 і 200 подані були декотрі цифри з справоздань за 1899 р.; тепер маючи справозданне в остаточній редакції, мусимо поправити декотрі з сих цифр; так наукові видання 1899 р. коштували 13.580, на бібліотеку видано 1.352, на наукові заповоги 590; науковий бюджет виніс 15.522 гульд., книгарня спрдала книжок усього на 5.271 гульд. *М. Г.*

Українсько-руська Видавничча Спілка.

Дня 20 марта 1900 відбули ся загальні збори укр. руської Видавниччої Спілки в бібліотечній читальні Наукового Товариства ім. Шевченка. Оповідка про збори була подана в «Ділі» ще 7 марта. З причини що того самого дня і о тій самій годині (5) відбували ся збори Кредитового Союзу, перенесено збори Видавниччої Спілки на 7 годину вечером, через що не з'явило ся стільки членів, як евенгуально могло з'явити ся. Зборам провотив голова проф. М. Грушевський. Сконстатувавши що статут не узгодив числа членів загальних зборів, отворив їх у присутности 12 членів. Начальний директор В. Будзиновський предложив в імени дирекції справоздане, з якого показує ся, що всіх членів мала В. Спілка 74, а квота вплачена на уділи виносила 4.996·62 корон. (Дехто не підписав ще декларації, хоч зложив уділ). Протягом року видала В. Спілка 12 книжок белстристики (доси 15) і дві брошури суспільно-політичного змісту (доси 3) в об'ємі 101½ аркушів друку. Крім того видало товариство деякі формуляри для адвокатів. Кошти накладу виносили разом 7.346·45 кор. За 10 місяців адміністративного року виллинуло на видання 3.868·48 кор. а полишилось на довжниках ще 1.294·44 кор. Чистий зиск виносив 1.089·77 кор. Його ухвалено розділити так: 6% виплатити членам титулом дивіденди, 20% призначити на резервовий фонд, 20% на заповогий фонд літератів ім. І. Котляревського, а решту на адміністрацію в 1900 р. По вислуханю справозданя директора забрав голос д. Паньковський іменем контрольної комісії і поставив внесенє на уділенє дирекції абсолюторній, що збори й зробили. По сїм вибрано контрольну комісію, до якої увійшли: Володимир Шухевич, Йосиф Онишкевич і Кирило Кахнікевич. На місце вильосованих двох членів надзира-

ючої ради (д. Н. Кобринської і Вол. Шухевича) вибрано д. М. Грушевську і д. Н. Кобринську (поновно), а на місце вильосованого заступника надз. ради (д. Олек. Кульчицького) вибрано д. Сид. Британа. Подякувавши присутним за труд заквив голова збори о 9 годині вечером.

Всеславянська мова. Мрія про одну мову для всіх славянських народів має багато прихильників серед російської суспільности. Певна річ, сією мовою повинна бути російська мова, і настане той час, коли всі Славяне, забувши свої чвари, заговорять сією мовою, такі думки сих прихильників. Під сією сентиментальною мрією заховує ся одначе здебільшого зовсім не сентиментальні жаданя — винародовленє Славян і «обрусеніє» їх. Останніми часами на сю тему вельми розглагольствує «Новое Время» (дивись статью Горлова в ч.-ї з 5 лютого с. р.). Горлов пропонує «Російскую Академію изящной словесности», конгрес славянських письменників і одну азбуку для всіх славянських мов. Се все, на думку автора, має повести до того, що російська мова небавом запанує по всій обширі славянського сьвіта. З приводу сього просікта часопись «Съверный Курьеръ» надрукувала цікаву замітку «Общеславянскій языкъ» (ч. 95). Зауваживши цілком справедливо, що мова витворює ся не академіями та конгресами, а житєм, «Съверный Курьеръ» виявляє далі всю непрактичність та неможливість мрії про єдину мову для всіх Славян. «Съверный Курьеръ» запитує Горлова, чи покликав би він на конгрес українських письменників і як досягти того, щоб Чехи, Польяки та иньші славянські народи залишили латинську азбуку, з котрою вяжуть їх історичні традиції, вихованє, звичка нарешті. Певна річ, всеславянська мова — се одна з тих укуханих російськими реакціоністами мрій, що повстають наслідком ненормальних відносин Росиян до иньших славянських народів. «Брати-Славяне» для певної частини Росиян — се ніби якісь малі діти, котрим треба старанної опіки. Росияне згожують ся сю опіку дати (звичайно, язиком тільки), але за те вимагають «обрусенія». Звичайно, що мова тут не про всіх Росиян, а про тих тільки, що належать до реакційного напрямку. С. Є.

